

भारतातील राष्ट्रीय उत्पन्न आणि दरडोई उत्पन्नाची प्रवृत्ती

घटक संरचना

- १.० उद्दिष्टे
- १.१ प्रस्तावना
- १.२ राष्ट्रीय उत्पन्नाविषयी मूलभूत माहिती
- १.३ १९९० पासून भारताच्या राष्ट्रीय उत्पन्नाची प्रवृत्ती
- १.४ १९९० पासून दरडोई उत्पन्नाची (PCI) प्रवृत्ती
- १.५ भारतीय अर्थव्यवस्थेतील संरचनात्मक बदल
- १.६ सारांश
- १.७ प्रश्न

१.० उद्दिष्टे (OBJECTIVES)

- राष्ट्रीय उत्पन्नाचा अर्थ जाणून घेणे.
- राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या विविध संकल्पनांचा अभ्यास करणे.
- १९९० पासून भारताच्या राष्ट्रीय उत्पन्नातील प्रवृत्तीचा अभ्यास करणे.
- १९९० पासून दरडोई उत्पन्नातील प्रवृत्तीचा अभ्यास करणे.
- भारतीय अर्थव्यवस्थेतील संरचनात्मक बदलांचा अभ्यास करणे.

१.१ प्रस्तावना (INTRODUCTION)

राष्ट्रीय उत्पन्न एखाद्या देशाने दिलेल्या वर्षात उत्पादित केलेल्या वस्तू आणि सेवांच्या पैशाचे मूल्य मोजते. राष्ट्रीय उत्पन्न सामान्यतः सकल/स्थूल राष्ट्रीय उत्पादन (GNP) किंवा सकल/स्थूल देशांतर्गत उत्पादन (GDP) यांच्या स्वरूपात व्यक्त केले जाते. स्थूल देशांतर्गत उत्पादन (GDP) म्हणजे अर्थव्यवस्थेत उत्पादित केलेल्या सर्व वस्तू आणि सेवांचे पैशातील मूल्य होय. जेव्हा निव्वळ परकीय उत्पन्न स्थूल देशांतर्गत उत्पादन (GDP) मध्ये जोडले जाते, तेव्हा आपल्याला स्थूल राष्ट्रीय उत्पादन (GNP) प्राप्त होते. स्थूल देशांतर्गत उत्पादन (GDP) आणि स्थूल राष्ट्रीय उत्पादन (GNP) हे एकतर चालू किमतींवर किंवा स्थिर किमतींवर मोजले जाऊ शकतात. राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या किमती अर्थव्यवस्थेचा खरा विकास दर दर्शवितात. आर्थिक विकासासाठी राष्ट्रीय उत्पन्नामध्ये वृद्धी होणे आवश्यक आहे.

१.२ राष्ट्रीय उत्पन्नाविषयी मूलभूत माहिती (BASIC INFORMATION OF NATIONAL INCOME)

भारतामध्ये, राष्ट्रीय उत्पन्नाचे पद्धतशीर मोजमाप करण्याचा प्रयत्न प्रथमतः १९४९ मध्ये करण्यात आला होता. यापूर्वी काही व्यक्ती आणि संस्थांकडून अनेक प्रयत्न करण्यात आले होते. भारताच्या राष्ट्रीय उत्पन्नाचा अंदाज सर्वप्रथम दादाभाई नौरोजी यांनी १८६७-६८ मध्ये मांडला होता. तेव्हापासून भारताच्या राष्ट्रीय उत्पन्नाचा अंदाज लावण्यासाठी अर्थशास्त्रज्ञ आणि सरकारी अधिकाऱ्यांनी बरेच प्रयत्न केले. हे अंदाज भिन्न - भिन्न आहेत, त्यांची तुलना करता येत नाही.

१९४९ मध्ये, राष्ट्रीय उत्पन्न समिती (NIC) नियुक्त करण्यात आली होती. या समितीचे अध्यक्ष म्हणून पी. सी. महालनोबिस आणि सदस्य म्हणून डॉ. डी. आर. गाडगीळ आणि व्ही.के.आर.व्ही. राव यांची नियुक्ती करण्यात आली होती. राष्ट्रीय उत्पन्न समितीने केवळ त्या काळातील सांख्यिकी प्रणालीच्या मर्यादांवर प्रकाश टाकला नाही, तर माहिती संकलन प्रणाली सुधारण्यासाठी देखील सुचवले. या समितीच्या शिफारशीनुसार, राष्ट्रीय उत्पन्नाचा अंदाज घेण्यासाठी आवश्यक अतिरिक्त सांख्यिकीय माहिती गोळा करण्यासाठी राष्ट्रीय नमुना सर्वेक्षण संचालनालयाची स्थापना करण्यात आली. याशिवाय, राष्ट्रीय उत्पन्न समितीने १९४८-४९ ते १९५०-५१ या कालावधीसाठी देशाच्या राष्ट्रीय उत्पन्नाचा अंदाज लावला. आपल्या अंदाजांमध्ये, राष्ट्रीय उत्पन्न समितीने राष्ट्रीय उत्पन्नाचा अंदाज लावण्याची पद्धत देखील प्रदान केली, जी १९६७ पर्यंत अंमलात आणली गेली.

१९६७ मध्ये, राष्ट्रीय उत्पन्नाचा अंदाज लावण्याचे कार्य केंद्रीय सांख्यिकी संघटनेला (CSO) देण्यात आले. १९६७ पर्यंत, केंद्रीय सांख्यिकी संघटनेला (CSO) ने राष्ट्रीय उत्पन्न समितीने घालून दिलेल्या पद्धतीचे पालन केले होते. त्यानंतर, केंद्रीय सांख्यिकी संघटनेला (CSO) ने तुलनेने सुधारित कार्यपद्धती आणि प्रक्रीया स्वीकारली आणि हे माहितीच्या वाढत्या उपलब्धतेमुळे शक्य झाले आहे. केंद्रीय सांख्यिकी संघटनेला (CSO) आपले अंदाज त्याच्या 'राष्ट्रीय उत्पन्नाचे अंदाज' या प्रकाशनात प्रकाशित करते.

राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या विविध संकल्पना (Various Concepts of National Income):

१. स्थूल देशांतर्गत उत्पादन (Gross Domestic Product - GDP):

स्थूल देशांतर्गत उत्पादन (GDP) म्हणजे एका विशिष्ट वर्षात देशात उत्पादित केलेल्या अंतिम वस्तू आणि सेवांचे मूल्य होय. स्थूल देशांतर्गत उत्पादन (GDP) हा स्थूल राष्ट्रीय उत्पादन (GNP) पेक्षा वेगळा आहे. स्थूल राष्ट्रीय उत्पादन (GNP) चा एक भाग देशाबाहेर उत्पादित केला जाऊ शकतो, उदाहरणार्थ, USA मध्ये काम करणाऱ्या भारतीयांनी कमावलेला पैसा हा भारताच्या स्थूल राष्ट्रीय उत्पादन (GNP) चा एक भाग आहे, परंतु ते उत्पन्न परदेशात कमावलेले असल्यामुळे ते स्थूल देशांतर्गत उत्पादन (GDP) चा भाग नाही. म्हणून स्थूल राष्ट्रीय उत्पादन (GNP) च्या सीमा देशाच्या नागरिकांद्वारे निर्धारित केल्या जातात, तर स्थूल देशांतर्गत उत्पादन (GDP) च्या सीमा देशाच्या भौगोलिक मर्यादांद्वारे निर्धारित केल्या जातात. हे देखील स्पष्ट आहे की, GDP आणि GNP मधील

फरक "परदेशातून मिळणाऱ्या निव्वळ कमाईमुळे" आहे. जर एखाद्या देशाचे नागरिक परदेशातून त्या देशात कमावत असलेल्या परदेशी लोकांपेक्षा जास्त कमावत असतील, तर GNP हा GDP पेक्षा जास्त असेल आणि जर देशातील परदेशी लोक परदेशात कमावत असलेल्या नागरिकांपेक्षा जास्त कमावत असतील, GNP हा GDP पेक्षा कमी आहे.

२. निव्वळ राष्ट्रीय उत्पादन (Net National Product – NNP):

ही राष्ट्रीय उत्पन्नाची अतिशय महत्त्वाची संकल्पना आहे. एका वर्षाच्या कालावधीत, सकल राष्ट्रीय उत्पादनाच्या प्रक्रियेमध्ये, काही भांडवल वापरले जाते किंवा उपभोगले जाते, म्हणजे उपकरणे, यंत्रसामग्री इ. भांडवली वस्तूंचे अवमूल्यन होते किंवा घसारा होतो. भांडवली वस्तू उत्पादन प्रक्रियेत वापरल्यामुळे त्याचे मूल्य कमी होते. स्थूल राष्ट्रीय उत्पादनातून अवमूल्यनाचे शुल्क वजा केल्याने आपल्याला निव्वळ राष्ट्रीय उत्पादन मिळते. याचाच अर्थ, स्थूल राष्ट्रीय उत्पादनातून (GNP) घसारा वजा केल्यानंतर सर्व अंतिम वस्तू आणि सेवांचे बाजार मूल्य म्हणजे निव्वळ राष्ट्रीय उत्पादन (NNP) होय. त्यालाच बाजारभावानुसार राष्ट्रीय उत्पन्न असे म्हणतात. दुसऱ्या शब्दांत, निव्वळ राष्ट्रीय उत्पादन म्हणजे घसारा वजा करून वर्षभरात देशात उत्पादित केलेल्या अंतिम वस्तू आणि सेवांचे एकूण मूल्य व परदेशातील निव्वळ उत्पन्न यांची बेरीज होय.

३. निव्वळ देशांतर्गत उत्पादन (Net Domestic Product – NDP):

स्थूल देशांतर्गत उत्पादन (GDP) मधून घसारा वजा करून निव्वळ देशांतर्गत उत्पादन (NDP) प्राप्त होतो. परदेशातील निव्वळ उत्पन्नामुळे निव्वळ देशांतर्गत उत्पादन (NDP) हा निव्वळ राष्ट्रीय उत्पादन (NNP) पेक्षा वेगळा आहे. परदेशातील निव्वळ उत्पन्न सकारात्मक किंवा धनात्मक असल्यास, निव्वळ देशांतर्गत उत्पादन (NDP) हा निव्वळ राष्ट्रीय उत्पादन (NNP) पेक्षा कमी असेल आणि परदेशातील निव्वळ उत्पन्न ऋणात्मक असल्यास, निव्वळ देशांतर्गत उत्पादन (NDP) हा निव्वळ राष्ट्रीय उत्पादन (NNP) पेक्षा जास्त असेल. निव्वळ देशांतर्गत उत्पादन (NDP) ची गणना एकतर बाजार किमतीला किंवा घटक खर्चाला केली जाते.

घटक खर्चाला राष्ट्रीय उत्पन्न (National Income at Factor Cost):

याचा अर्थ संसाधन पुरवठादारांनी त्यांच्या जमीन, श्रम, भांडवल आणि उद्योजकीय क्षमतेच्या योगदानासाठी कमावलेल्या सर्व उत्पन्नाची बेरीज आहे जी वर्षभरात निव्वळ उत्पादनात जाते. घटक खर्चाला राष्ट्रीय उत्पन्न हे दर्शवते की, निव्वळ उत्पादनासाठी आर्थिक संसाधनांच्या बाबतीत समाजाला किती खर्च येतो. घटक किमतीला राष्ट्रीय उत्पन्नालाच राष्ट्रीय उत्पन्न हा शब्द देखील वापरला जातो.

घटक खर्चाला राष्ट्रीय उत्पन्न = निव्वळ राष्ट्रीय उत्पादन (बाजार किमतीला राष्ट्रीय उत्पन्न) - (अप्रत्यक्ष कर + सबसिडी)

४. वैयक्तिक उत्पन्न (Personal Income):

वैयक्तिक उत्पन्न हे दिलेल्या वर्षात व्यक्ती किंवा कुटुंबांना प्रत्यक्षात मिळालेल्या उत्पन्नाची बेरीज असते. मिळवलेले वैयक्तिक उत्पन्न हे राष्ट्रीय उत्पन्नापेक्षा वेगळे असते. सामाजिक सुरक्षा योगदान कॉर्पोरेट आयकर आणि अवितीरित कॉर्पोरेट नफा यासारखे काही उत्पन्न जे मिळवले जातात, परंतु ते प्रत्यक्षात कुटुंबांना प्राप्त होत नाहीत. त्याच रीतीने, हस्तांतरित देयके यांसारखी काही मिळकत सध्या मिळत नाही जसे की वृद्धापकाळ निवृत्ती वेतन, बेरोजगारीची भरपाई, व्याजाची देय रक्कम इत्यादी. राष्ट्रीय उत्पन्न मिळवण्यासाठी आपण राष्ट्रीय उत्पन्नातून तीन प्रकारचे उत्पन्न वजा केले पाहिजे. **वैयक्तिक उत्पन्न = राष्ट्रीय उत्पन्न - सामाजिक सुरक्षा - योगदान - कॉर्पोरेट आयकर - अवितीरित कॉर्पोरेट नफा + हस्तांतरण देयके**

५. खर्चयोग्य उत्पन्न (Disposable Income):

आयकर, वैयक्तिक मालमत्ता कर इत्यादी स्वरूपात सरकारला कर भरल्यानंतर जे वैयक्तिक उत्पन्न शिल्लक राहते, त्याला खर्चयोग्य उत्पन्न (Disposable Income) असे म्हणतात.

खर्चयोग्य उत्पन्न (Disposable Income) = वैयक्तिक उत्पन्न - वैयक्तिक कर

एखादी व्यक्ती त्याच्या इच्छेनुसार खर्चयोग्य उत्पन्न (Disposable Income) चा उपभोग किंवा बचत करण्याचा निर्णय घेऊ शकते.

१.३ १९९० पासून भारताच्या राष्ट्रीय उत्पन्नातील प्रवृत्ती (TRENDS IN INDIA'S NATIONAL INCOME SINCE १९९०)

केंद्रीय सांख्यिकीय संघटनेने (CSO) १९९३-९४ ते १९९९-२००० पर्यंत स्थिर किंमतीला राष्ट्रीय उत्पन्नाची गणना करण्यासाठी आधारभूत वर्ष बदलले आहे. आधारभूत वर्ष २००४-०५ असे सुधारित केले गेले. देशाच्या राष्ट्रीय उत्पन्नामध्ये (घटक खर्चाला जीडीपी) २००४-०५ च्या किमतीनुसार १९५०-५१ मधील ९,७१९ कोटी रु. वरून २०१०-११ मध्ये ७१,५७,४१२ कोटी रुपयापर्यंत म्हणजे २००४.०५ च्या किमतीनुसार राष्ट्रीय उत्पन्नात ७३६ पटीने वाढ झाली आहे.

भारताच्या राष्ट्रीय उत्पन्नाची प्रवृत्ती ही घटक किंमतीला स्थूल देशांतर्गत उत्पादनाच्या संदर्भात पुढील तक्ता क्रमांक १.१ मध्ये दर्शविण्यात आली आहे.

(नोट – सध्या आधार वर्ष २०११-१२ असे आहे.)

भारताच्या राष्ट्रीय उत्पन्नाची (घटक किंमतीला स्थूल देशांतर्गत उत्पादन) प्रवृत्ती

अ.क्र.	वित्तीय वर्ष	चालू किंमतीला स्थूल देशांतर्गत उत्पादन (रुपयामध्ये)	स्थिर किंमतीला स्थूल देशांतर्गत उत्पादन (रुपयामध्ये)
१.	१९५०-५१	९७१९	२२४७८६
२.	१९९०-९१	५१५०३२	१०८३५७२
३.	२०१०-११	७१५७४१२	४८८५९५४

(Source: Economic Survey २०११-१२)

स्थिर किंमतीला राष्ट्रीय उत्पन्न हे राष्ट्रीय उत्पन्नातील खरी वृद्धी म्हणजेच वस्तू आणि सेवांच्या उत्पादनात झालेली वृद्धी दर्शवते.

१.४ १९९० पासून दरडोई उत्पन्नाची (PCI) प्रवृत्ती (TRENDS IN PER CAPITA INCOME (PCI) SINCE १९९०)

दरडोई उत्पन्न हे मानवी विकासाचे एक महत्त्वाचे सूचक आहे. इतर गोष्टींव्यतिरिक्त, ते जीवनमानात वृद्धी दर्शवते. पारंपारिकरीत्या दरडोई उत्पन्न हे देशाच्या आर्थिक स्थितीचे सारांश सूचक मानले जाते. दरडोई उत्पन्नातील प्रवृत्ती तक्ता क्रमांक १.२ मध्ये दर्शविली आहे. १९५०-५१ ते २०१०-११ या कालावधीत स्थिर किंमतीला दरडोई उत्पन्न केवळ ६.३ पटीने वाढले म्हणजेच १९५०-५१ मधील ५,७०८ रु. वरून २०१०-११ मध्ये ते ३५,९९३ रु. पर्यंत वाढले.

वास्तविक उत्पन्नातील वाढीच्या तुलनेत दरडोई उत्पन्नातील वाढ खूपच कमी आहे. लोकसंख्येतील झपाट्याने वृद्धी आणि वाईट विकास दर हे अशा निराशाजनक कामगिरीसाठी प्रामुख्याने कारणीभूत आहेत.

तक्ता क्रमांक १.२

दरडोई उत्पन्नाची (स्थिर किंमतीला निव्वळ राष्ट्रीय उत्पादन) प्रवृत्ती

अ.क्र.	वित्तीय वर्ष	स्थिर किंमतीला निव्वळ राष्ट्रीय उत्पादन (रुपयामध्ये)
१.	१९५०-५१	५७०८
२.	१९९०-९१	११५३५
३.	२०१०-११	३५९९३

(Source: Economic Survey २०११-१२)

१.५ भारतीय अर्थव्यवस्थेत संरचनात्मक बदल (STRUCTURAL CHANGES IN INDIAN ECONOMY)

विविध क्षेत्रांचे तीन शीर्षकांतर्गत वर्गीकरण करण्यात आले आहे, ते म्हणजे कृषी आणि संलग्न क्षेत्र, उद्योग क्षेत्र आणि सेवा क्षेत्र. कृषी आणि संलग्न क्षेत्रांमधून उद्भवणाऱ्या स्थूल देशांतर्गत उत्पादन (GDP) मधील वाटा सातत्याने घसरला आहे, तर उद्योग आणि सेवा क्षेत्रांच्या वाट्यामध्ये वाढ झाली आहे. हा बदल असे दर्शवतो की, भारतीय अर्थव्यवस्था ही मागास अर्थव्यवस्थेकडून (backward economy) विकसनशील अर्थव्यवस्थेकडे (developing economy) स्थानांतरीत झाली आहे.

तक्का क्रमांक १.३

घटक किंमतीला स्थूल देशांतर्गत उत्पादनामध्ये विविध क्षेत्रांचे शेकडा प्रमाण (२००४-०५ मधील स्थिर किंमतीला)

अ.क्र.	क्षेत्र	१९५०-५१	१९९०-९१	२०१०-११
१.	कृषी व संलग्न क्षेत्र	५६.१	३३.३	१६.८
२.	उद्योग क्षेत्र	१४.४	२४.१	२५.६
३.	सेवा क्षेत्र	२९.५	४२.६	५७.६
	एकुण	१००.००	१००.००	१००.००

(Source: Economic Survey २०११-१२)

१. कृषी आणि संलग्न क्षेत्राचा घटता वाटा (Decreasing Share of Agriculture and Allied Activities):

कृषी किंवा शेती हा जीवनाचा एक मार्ग आहे आणि जनतेचे एक सर्वात महत्वाचे उपजीविकेचे साधन आहे. कृषी आणि संलग्न क्षेत्राचा वाटा हा १९५०-५१ मधील सुमारे ५६% वरून १९९०-९१ मध्ये ३३.३% आणि पुढे २०१०-११ मध्ये सुमारे १७% पर्यंत घसरला आहे. १९९६-९७ पासून उद्योग आणि सेवा क्षेत्रांच्या वाढीमुळे कृषी आणि बिगर कृषी क्षेत्रांच्या वृद्धीतील दरी वाढू लागली. जीडीपीमध्ये कृषी आणि संलग्न क्रियाकलापांच्या वाट्यामध्ये सतत होणारी घसरण अंशतः अर्थव्यवस्थेतील इतर क्षेत्रांमधील उच्च वाढ आणि अंशतः या क्षेत्रातील विशेषतः कृषी क्षेत्रातील कमी वाढीमुळे आहे. नवव्या आणि दहाव्या पंचवार्षिक योजनांमध्ये कृषी क्षेत्रीय विकास दर हा आठव्या योजनेच्या ४.७२% च्या तुलनेत अनुक्रमे २.४४२% आणि २.३% होता. अकराव्या योजनेत कृषी विकास ४% उद्दिष्टाच्या तुलनेत ३.२८% इतका होता. कमी गुंतवणूक, खत वापरातील असमतोल, कमी बियाणे बदलण्याचे दर, विकृत प्रोत्साहन प्रणाली, कापणीनंतरचे कमी मूल्यवर्धन आणि अनियमित पाऊस यांचा कृषी क्षेत्राच्या कामगिरीवर परिणाम होत राहिला.

२. उद्योग क्षेत्राचा वाढता वाटा (Rising Share of Industry):

उत्पादन, बांधकाम, वीज, वायू आणि पाणी पुरवठा यांचा समावेश असलेल्या उद्योगाचा वाटा १९५०-५१ मधील GDP च्या १४.४ टक्क्यांवरून १९९०-९१ मध्ये २४ टक्के आणि पुढे २०१०-११ मध्ये २५.६% पर्यंत वाढला आहे (तक्ता १.४ पहा). औद्योगिक क्षेत्रामध्ये उत्पादन, बांधकाम, वीज, गॅस आणि पाणीपुरवठा यांचा समावेश होतो. जीडीपीमधील उद्योगाच्या वाटा जवळील स्थिरता दर्शवते की, या क्षेत्राच्या संभाव्यतेचा अद्याप पूर्णपणे उपयोग झालेला नाही. उत्पादन हे उद्योगातील सर्वात प्रबळ क्षेत्र आहे. १९९१-९२ आणि २०११-१२ दरम्यान सुधार..त्तर कालावधीत GDP मध्ये उत्पादनाचा वाटा १४.१६% च्या श्रेणीत राहिला. औद्योगिक क्षेत्र आंतरराष्ट्रीय व्यापार वातावरण आणि वेगवान तांत्रिक बदलांसाठी खुले आहे. अशा प्रकारे, हे क्षेत्र नाविन्यपूर्ण आणि स्पर्धात्मक असणे आवश्यक आहे.

३. सेवांचा क्षेत्राचा वाढता वाटा (Increasing Share of Services):

सेवा क्षेत्रामध्ये तीन घटकांचा समावेश होतो, म्हणजे (i) व्यापार, हॉटेल्स, वाहतूक आणि दळणवळण; (ii) वित्तपुरवठा विमा, रिअल इस्टेट आणि व्यवसाय सेवा; आणि (iii) सार्वजनिक प्रशासन, संरक्षण आणि इतर सेवा. स्थूल देशांतर्गत उत्पादनामधील (GDP) सेवांचा वाटा १९५०-५१ मधील २९.५ टक्क्यांवरून १९९०-९१ मध्ये ४२.६ टक्के आणि पुढे २०१०-११ मध्ये ५७.६ टक्क्यांपर्यंत वाढला. सेवा क्षेत्राने एक दशकाहून अधिक काळ भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या एकूण वाढीचे महत्त्वाचे इंजिन म्हणून काम केले आहे. देशांतर्गत अर्थव्यवस्थेत या क्षेत्राच्या चैतन्यामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेने अलीकडील जागतिक आर्थिक संकटाच्या कठीण वर्षांमध्ये यशस्वीपणे मार्गक्रमण केले आहे.

४. सेवांमधील उप-क्षेत्रांचा वाढता वाटा (Increasing Share of sub-sectors in the Services):

सेवा क्षेत्र हे तीन घटकांनी बनलेले आहे आणि GDP मध्ये त्यांचा वाटा वाढला आहे. हे तक्ता १.४ मध्ये दिले आहे.

अ) व्यापार, हॉटेल्स, वाहतूक आणि दळणवळणाचा वाटा:

जीडीपीमधील त्यांचा वाटा १९५०-५१ मधील ११.३ टक्क्यांवरून २०१०-११ मध्ये २७.२ टक्क्यांपर्यंत वाढला आहे. व्यापार, हॉटेल्स, वाहतूक आणि दळणवळण सेवा अलीकडच्या वर्षात झपाट्याने वाढत आहेत, रेल्वे प्रवासी नेटवर्कचा विस्तार आणि व्यावसायिक वाहनांच्या उत्पादनात प्रभावी प्रगती आणि दूरध्वनी कनेक्शनच्या विद्यमान स्टॉकची जलद भर सेवा क्षेत्रामध्ये घातली आहे, विशेषतः मोबाइल.

ब) वित्तपुरवठा, विमा, रिअल इस्टेट आणि व्यवसाय सेवांचा वाटा:

यांचे वाटे १९५०-५१ मधील स्थूल देशांतर्गत उत्पादन (GDP) च्या ७.७ टक्क्यांवरून २०१०-११ मध्ये सुमारे १७.४% पर्यंत वाढले आहेत. हे सर्व वित्तीय सेवांमधील वाढीमुळे (वित्तीय सेवांमध्ये बँकिंग, विमा आणि रिअल इस्टेट सेवांचा समावेश आहे) यामुळे शक्य

झाले आहे. भारतीय वित्तीय बाजारपेठेची प्रगतीशील परिपक्वता आणि सध्या सुरु असलेली बांधकाम तेजी याला कारणीभूत आहे.

क) सार्वजनिक प्रशासन आणि संरक्षण आणि इतर सेवांचा वाटा:

यांचा स्थूल देशांतर्गत उत्पादन (GDP) वाटा १९५०-५१ मधील १०.५ टक्क्यांवरून २०१०-११ मध्ये १३ टक्क्यांपर्यंत वाढला आहे. सामुदायिक, सामाजिक आणि वैयक्तिक सेवा, सार्वजनिक प्रशासन आणि संरक्षण यांच्या वाटा मंद गतीने वाढल्याने राजकोषीय एकत्रीकरणाची प्रक्रिया आणि वित्तीय खर्च व्यवस्थापनाची वाढती कार्यक्षमता दिसून येते.

तक्ता क्रमांक १.७

घटक खर्चावर स्थूल देशांतर्गत उत्पादन (GDP) मधील सेवांच्या विविध घटकांचा टक्केवारी वाटा (२००४-०५ च्या किंमतीनुसार)

सेवा	१९५०-५१	२०१०-११
अ) व्यापार, हॉटेल्स, वाहतूक आणि दळणवळण	११.३	२७.२
ब) वित्तपुरवठा, विमा, स्थावर मालमत्ता आणि व्यवसाय सेवा	७.७	१७.४
क) सार्वजनिक प्रशासन आणि संरक्षण आणि इतर	१०.५	१३.०
स्थूल देशांतर्गत उत्पादन (GDP) मध्ये सेवा क्षेत्राचा एकूण वाटा	२९.५	५७.६

(Source: Economic Survey, २०११-१२)

आर्थिक विकासाच्या सिद्धांतानुसार आर्थिक विकासाची प्रक्रिया घडते, राष्ट्रीय उत्पन्नामध्ये दुय्यम आणि तृतीयक क्षेत्रांचा वाटा वाढतो आणि प्राथमिक क्षेत्राचा वाटा कमी होतो. असे क्षेत्रीय बदल भारतात होत आहेत, पण संथ गतीने. राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या क्षेत्रीय रचनेतील बदल भारतातील आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेचा परिणाम दर्शवितात.

१.६ सारांश (SUMMARY)

- स्थूल राष्ट्रीय उत्पादन (GNP) हे एका वर्षात उत्पादित केलेल्या सर्व अंतिम वस्तू आणि सेवांचे एकूण बाजार मूल्य आणि परदेशातील निव्वळ उत्पन्न आहे. वस्तू आणि सेवांच्या एकूण उत्पादनाचे किंवा एकूण पुरवठ्याचे हे मूलभूत सामाजिक लेखांकन उपाय आहे.
- स्थूल देशांतर्गत उत्पादन (GDP) म्हणजे एका विशिष्ट वर्षात देशात उत्पादित केलेल्या अंतिम वस्तू आणि सेवांचे मूल्य होय.

- स्थूल देशांतर्गत उत्पादन (GDP) हा स्थूल राष्ट्रीय उत्पादन (GNP) पेक्षा वेगळा आहे.
- निव्वळ राष्ट्रीय उत्पादन (NNP) म्हणजे घसारा वजा करून वर्षभरात देशात उत्पादित केलेल्या अंतिम वस्तू आणि सेवांचे एकूण मूल्य, तसेच परदेशातील निव्वळ उत्पन्न.
- स्थूल देशांतर्गत उत्पादन (GDP) मधून घसारा वजा केला असता निव्वळ देशांतर्गत उत्पादन (NDP) प्राप्त होतो.
- वैयक्तिक उत्पन्न ही व्यक्ती किंवा कुटुंबांना दिलेल्या वर्षात प्रत्यक्षात मिळालेल्या उत्पन्नाची बेरीज असते.
वैयक्तिक उत्पन्न = N.I - सामाजिक सुरक्षा - योगदान - कॉर्पोरेट आयकर - अवितीरित कॉर्पोरेट नफा + हस्तांतरण देयके.
- आयकर, वैयक्तिक मालमत्ता कर इत्यादी स्वरूपात सरकारला कर भरल्यानंतर जे वैयक्तिक उत्पन्न शिल्लक राहते, त्याला खर्चयोग्य उत्पन्न असे म्हणतात.
खर्चयोग्य उत्पन्न = वैयक्तिक उत्पन्न - वैयक्तिक कर.
- राष्ट्रीय उत्पन्न हे तीन वेगवेगळ्या संबंधित पद्धतींनी मोजले जाऊ शकते: अ) निव्वळ उत्पादन पद्धती B) घटक-उत्पन्न पद्धती C) खर्च पद्धती.

१.७ प्रश्न (QUESTIONS)

१. दरडोई उत्पन्नाचा अर्थ काय? १९९० पासून भारताच्या दरडोई उत्पन्नातील प्रवृत्ती स्पष्ट करा.
२. राष्ट्रीय उत्पन्नाची व्याख्या द्या आणि १९९० पासून भारताच्या राष्ट्रीय उत्पन्नातील प्रवृत्ती स्पष्ट करा.
३. 'भारतीय अर्थव्यवस्थेतील संरचनात्मक बदल' वर टीप लिहा.

रोजगार निर्मिती व दारिद्र्य निर्मूलन कार्यक्रम आणि प्रादेशिक असमानता

घटक रचना

- २.० उद्दिष्टे
- २.१ रोजगार निर्मिती आणि दारिद्र्य निर्मूलनाचा अर्थ
- २.२ रोजगार निर्मिती आणि दारिद्र्य निर्मूलन कार्यक्रमांचे संक्षिप्त आढावा
- २.३ प्रादेशिक असमानतेचा अर्थ
- २.४ भारतातील प्रादेशिक असमानता कमी करण्यासाठी उपाययोजना
- २.५ सारांश
- २.६ प्रश्न

२.० उद्दिष्टे (OBJECTIVES)

- रोजगार निर्मितीचा अर्थ अभ्यासणे.
- दारिद्र्य निर्मूलनाचा अर्थ अभ्यासणे.
- रोजगार निर्मिती आणि दारिद्र्य निर्मूलन कार्यक्रमांचा थोडक्यात आढावा घेणे.
- प्रादेशिक असमानतेचा अर्थ जाणून घेणे.
- भारतातील प्रादेशिक असमानता कमी करण्यासाठी उपाययोजनांचा अभ्यास करणे.

२.१ रोजगार निर्मिती आणि दारिद्र्य निर्मूलनाचा अर्थ (MEANING OF EMPLOYMENT GENERATION AND POVERTY ALLEVIATION)

दारिद्र्य निर्मूलन हे नियोजित आर्थिक विकासाचे प्रमुख उद्दिष्ट आहे. दारिद्र्य निर्मूलनासाठी योगदान देणाऱ्या विविध घटकांमध्ये आर्थिक वृद्धी हा घटक नेहमीच महत्त्वाचा मानला जातो. परंतु हे आता लक्षात आले आहे की, हा घटक वृद्धीचा दर नसून वृद्धीची रचना आहे जी वृद्धीच्या "ट्रिकल डाउन" प्रभावाची गती निर्धारित करते.

भारतातील दारिद्र्य विरोधी कार्यक्रम मुख्यत्वे केंद्र सरकार चालवते. दारिद्र्य निर्मूलन कार्यक्रमाचे तीन मुख्य प्रकार आहेत: (१) ग्रामीण कार्ये, (२) स्वयंरोजगार आणि (३) अन्न अनुदान. अलिकडच्या वर्षात तिन्ही सुधारणा अधीन आहेत. आरोग्य, शिक्षण, स्वच्छता आणि गरिब लोकांची क्षमता वाढवण्यासाठी आणि त्यांच्या आरोग्याला चालना देण्यासाठी

इतर सुविधांच्या क्षेत्रात योजना वाटप वाढवण्यात आले आहे. समाजातील दुर्बल घटकांसाठी विशेष कार्यक्रमांद्वारे दारिद्र्यविरोधी कार्यक्रमांना बळकटी देण्यात आली आहे आणि पुनर्रचना करण्यात आली आहे.

जागतिक बँकेच्या मते, दारिद्र्य हे आरोग्याच्या बाबतीत वंचित आहे आणि त्यात अनेक आयाम आहेत. त्यामध्ये कमी उत्पन्न आणि सन्मानाने जगण्यासाठी आवश्यक असलेल्या मूलभूत वस्तू आणि सेवा घेण्यास असमर्थता देखील समाविष्ट आहे. दारिद्र्यामध्ये आरोग्य आणि शिक्षणाची न्युनतम पातळी, स्वच्छ पाणी आणि स्वच्छतेची अपुरी उपलब्धता, अपुरी भौतिक सुरक्षा, आवाजाचा अभाव आणि एखाद्याचे जीवन चांगले करण्यासाठी अपुरी क्षमता आणि संधी यांचा समावेश होतो.

भारताच्या नियोजन आयोगानुसार, सांख्यिकी आणि कार्यक्रम अंमलबजावणी मंत्रालयाच्या अंतर्गत राष्ट्रीय नमुना सर्वेक्षण कार्यालय (NSSO) द्वारे आयोजित केलेल्या ग्राहक खर्च सर्वेक्षणाच्या आधारे देशातील दारिद्र्याची पातळी अंदाजित केली जाऊ शकते. हा लेख भारतातील विविध दारिद्र्य निर्मूलन कार्यक्रम आणि भारत सरकारने दारिद्र्य निर्मूलनासाठी घेतलेल्या पुढाकारांबद्दल माहिती देतो.

भारतातील दारिद्र्य निर्मूलनासाठी रोजगार निर्मिती महत्त्वाची का आहे?:

भारतातील बेरोजगारीची समस्या हे भारतातील दारिद्र्याचे प्रमुख कारण मानले जाते. उच्च आर्थिक वाढीसह बेरोजगारीची समस्या कमी करून देशाचा गरिबी दर कमी केला जाऊ शकतो. भारत सरकारच्या अंतर्गत विविध दारिद्र्य निर्मूलन कार्यक्रमांची स्थापना केली गेली आहे ज्याचा उद्देश दारिद्र्यरेषेखालील कुटुंबांना दरवर्षी मागणीनुसार आणि विशिष्ट हमी वेतन रोजगार देऊन गरिबी निर्मूलन करणे हा आहे.

दारिद्र्य निर्मूलनासाठी रोजगार निर्मिती ही खालील कारणामुळे महत्त्वाची आहे.

- यामुळे गरीब कुटुंबांच्या उत्पन्नाची पातळी वाढेल आणि देशातील दारिद्र्याचे प्रमाण कमी होण्यास मदत होईल. त्यामुळे बेरोजगारी आणि दारिद्र्य यांचा महत्त्वाचा संबंध आहे.
- ग्रामीण भागात रोजगार कार्यक्रमांच्या निर्मितीद्वारे ग्रामीण-शहरी स्थलांतर कमी होईल.
- रोजगार निर्मिती कार्यक्रमांद्वारे उत्पन्नाच्या पातळीत वाढ झाल्याने गरिबांना शिक्षण, आरोग्य सुविधा आणि स्वच्छता यासह मूलभूत सुविधांमध्ये प्रवेश करण्यास मदत होईल.

२.२ रोजगार निर्मिती आणि दारिद्र्य निर्मूलन कार्यक्रमांचे संक्षिप्त आढावा (BRIEF OVERVIEW OF EMPLOYMENT GENERATION AND POVERTY ALLEVIATION PROGRAMMES)

देशात सध्या कार्यरत असलेल्या प्रमुख रोजगार निर्मिती आणि दारिद्र्य निर्मूलन कार्यक्रमांची पुढिलप्रमाणे चर्चा केली आहे:

१. राष्ट्रीय कार्यासाठी अन्न कार्यक्रम (National Food for Work Programme):

NCMP च्या अनुषंगाने, १४ नोव्हेंबर २००४ रोजी देशातील १५० सर्वात मागास जिल्ह्यांमध्ये पूरक मजुरीच्या रोजगाराची निर्मिती तीव्र करण्याच्या उद्देशाने राष्ट्रीय कार्यासाठी अन्न कार्यक्रम सुरू करण्यात आला. हा कार्यक्रम सर्व ग्रामीण गरीबांसाठी खुला आहे ज्यांना मजुरीच्या रोजगाराची गरज आहे आणि हस्त अकुशल काम करण्याची इच्छा आहे. ही १०० टक्के केंद्र पुरस्कृत योजना म्हणून अंमलात आणली जाते आणि राज्यांना अन्नधान्य मोफत पुरवले जाते. तथापि, अन्नधान्यावरील वाहतूक खर्च, हाताळणी शुल्क आणि कर ही राज्यांची जबाबदारी आहे. जिल्हाधिकारी हे जिल्हा स्तरावरील नोडल अधिकारी आहेत आणि त्यांच्याकडे नियोजन, अंमलबजावणी, समन्वय, देखरेख आणि पर्यवेक्षणाची संपूर्ण जबाबदारी आहे. २००४-०५ साठी, २० लाख टन अन्नधान्याव्यतिरिक्त २०२० कोटी रुपये कार्यक्रमासाठी वाटप करण्यात आले आहेत.

२. स्वर्णजयंती ग्राम स्वरोजगार योजना (SGSY):

एप्रिल, १९९९ मध्ये सुरू करण्यात आलेल्या स्वर्णजयंती ग्राम स्वरोजगार योजना (SGSY), सहाय्यक गरीब कुटुंबांना (स्वरोजगार) बँक क्रेडिट आणि सरकारी अनुदानाच्या मिश्रणाद्वारे बचत गटांमध्ये (SHGs) संघटित करून त्यांना दारिद्र्यरेषेच्या वर आणण्याचे उद्दिष्ट आहे.

३. संपूर्ण ग्रामीण रोजगार योजना (SGRY):

२००१ मध्ये सुरू करण्यात आलेल्या संपूर्ण ग्रामीण रोजगार योजना (SGRY) चा उद्देश सर्व ग्रामीण भागात अतिरिक्त वेतन रोजगार उपलब्ध करून देणे आणि त्याद्वारे अन्न सुरक्षा आणि पोषण पातळी सुधारणे हे आहे. संपूर्ण ग्रामीण रोजगार योजना (SGRY) सर्व ग्रामीण गरिबांसाठी खुली आहे ज्यांना मजुरी रोजगाराची गरज आहे आणि ज्यांना गावात/वस्तीभोवती हस्त अकुशल काम करण्याची इच्छा आहे. हा कार्यक्रम पंचायती राज संस्था (PRIs) मार्फत राबविण्यात येतो.

४. ग्रामीण गृहनिर्माण – इंदिरा आवास योजना (IAY):

१९९९-२००० पासून कार्यान्वित झालेली इंदिरा आवास योजना (IAY) ही गरिबांसाठी मोफत घरे बांधण्याची प्रमुख योजना आहे. ग्रामीण विकास मंत्रालय (MORD) या उद्देशासाठी गृहनिर्माण आणि नागरी विकास महामंडळ (HUDCO) ला इक्विटी सहाय्य प्रदान करते.

५. प्रधानमंत्री ग्रामोदय योजना (PMGY):

२०००-०१ मध्ये सुरु करण्यात आलेल्या प्रधानमंत्री ग्रामोदय योजना (PMGY) मध्ये प्राथमिक आरोग्य, प्राथमिक शिक्षण, ग्रामीण निवारा, ग्रामीण पेयजल, पोषण आणि ग्रामीण विद्युतीकरण यासारख्या निवडक मूलभूत सेवांसाठी राज्ये आणि केंद्रशासित प्रदेशांना अतिरिक्त केंद्रीय सहाय्य (ACA) वाटप करण्यात आले आहे. २००३-०४ तसेच २००४-०५ साठी, प्रधानमंत्री ग्रामोदय योजना (PMGY) साठी अतिरिक्त केंद्रीय सहाय्य (ACA) चे वार्षिक वाटप रु. २, ८०० कोटी होते.

६. ग्रामीण रोजगार निर्मिती कार्यक्रम (REGP):

ग्रामीण भागात आणि लहान शहरांमध्ये स्वयंरोजगाराच्या संधी निर्माण करण्याच्या उद्देशाने १९९५ मध्ये सुरु करण्यात आलेला ग्रामीण रोजगार निर्मिती कार्यक्रम (REGP), खादी आणि ग्रामोद्योग आयोग (KVIC) द्वारे राबविण्यात येत आहे. ग्रामीण रोजगार निर्मिती कार्यक्रम (REGP) अंतर्गत, उद्योजक खादी आणि ग्रामोद्योग आयोग (KVIC) कडून मार्जिन मनी सहाय्य मिळवून आणि बँक कर्ज, जास्तीत जास्त रु. २५ लाख खर्चाच्या प्रकल्पांसाठी ग्रामोद्योग स्थापन करू शकतात. ग्रामीण रोजगार निर्मिती कार्यक्रम (REGP) च्या स्थापनेपासून, ३१ मार्च २००४ पर्यंत, १,८६,२५२ प्रकल्पांना वित्तपुरवठा करण्यात आला आहे आणि २२.७५ लाख रोजगाराच्या संधी निर्माण झाल्या आहेत. दहाव्या योजनेत ग्रामीण रोजगार निर्मिती कार्यक्रम (REGP) साठी २५ लाख नवीन रोजगार निर्माण करण्याचे उद्दिष्ट ठेवण्यात आले आहे. २००३-०४ मध्ये ८.३२ लाख रोजगाराच्या संधी आधीच निर्माण झाल्या आहेत. २००४-०५ साठी ५.२५ लाख रोजगार संधी निर्माण करण्याचे उद्दिष्ट निश्चित करण्यात आले होते.

७. पंतप्रधान रोजगार योजना (PMRY):

पंतप्रधान रोजगार योजना (PMRY) ची सुरुवात १९९३ मध्ये सुशिक्षित बेरोजगार तरुणांना आर्थिकदृष्ट्या सक्षम उपक्रम सुरु करण्यासाठी मदत करून स्वयंरोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून देण्याच्या उद्देशाने झाली. आतापर्यंत, पंतप्रधान रोजगार योजना (PMRY) अंतर्गत सुमारे २० लाख युनिट्सची स्थापना करण्यात आली आहे, ज्यामुळे ३०.४ लाख अतिरिक्त रोजगाराच्या संधी निर्माण झाल्या आहेत. दहाव्या योजना आणि २००४-०५ मध्ये अतिरिक्त रोजगार संधींचे उद्दिष्ट अनुक्रमे १६.५० लाख आणि ३.७५ लाख होते. ग्रामीण भागात आणि लहान शहरांमध्ये (२०,००० पर्यंत लोकसंख्या) ग्रामीण उद्योगांच्या स्थापनेसाठी ग्रामीण रोजगार निर्मिती कार्यक्रम (REGP) लागू केले जात असताना, उत्पन्न, शैक्षणिक पात्रता किंवा लाभार्थीच्या वयावर कोणतीही मर्यादा न ठेवता, पंतप्रधान रोजगार योजना (PMRY) हे सुशिक्षित बेरोजगार तरुणांसाठी आहे ज्यांचे कोणत्याही आर्थिकदृष्ट्या व्यवहार्य क्रियाकलापांमध्ये गुंतण्यासाठी शहरी आणि ग्रामीण दोन्ही भागात प्रतिवर्ष रु. ४०,००० इतके कौटुंबिक उत्पन्न आहे.

८. प्रधानमंत्री ग्राम योजना (PMGSY):

१०० टक्के केंद्र प्रायोजित योजना म्हणून डिसेंबर २००० मध्ये प्रधानमंत्री ग्राम योजना (PMGSY) सुरु करण्यात आली. दहाव्या योजनेच्या कालावधीच्या अखेरीस ग्रामीण भागात ५०० किंवा त्याहून अधिक लोकसंख्या असलेल्या असंबद्ध वस्त्यांना ग्रामीण कनेक्टिव्हिटी प्रदान करण्याचे या योजनेचे उद्दिष्ट आहे. ग्रामीण रस्त्यांचे रुंदीकरण आणि आधुनिकीकरण करणे, हा NCMP चा एक घटक म्हणून समाविष्ट करण्यात आला आहे.

या योजनेला मुख्यत्वे केंद्रीय रस्ते निधीमधील डिझेलच्या जमा रकमेतून निधी दिला जातो. अतिरिक्त, कार्यक्रमाच्या आर्थिक गरजा पूर्ण करण्यासाठी बहु-पक्षीय संस्था आणि देशांतर्गत वित्तीय संस्थांचे समर्थन केले जात आहे. ऑक्टोबर, २००४ पर्यंत ७,८६६ कोटी रुपये खर्च करून एकूण ६०,०२४ किमी. लांबीचे रस्ते पूर्ण केले गेले.

९. अवर्षण प्रवण क्षेत्र कार्यक्रम (DPAP), वाळवंट विकास कार्यक्रम (DDP) आणि एकात्मिक पडीक जमीन विकास कार्यक्रम (IWDP):

DPAP, DDP आणि IWDP हे कार्यक्रम पडीक/निकृष्ट जमीनीच्या विकासासाठी राबविले जात आहेत. २००४-०५ मध्ये, DPAP, DDP आणि IWDP साठी अनुक्रमे रु. ३०० कोटी, रु. २१५ कोटी रु. ३६८ कोटी प्रदान करण्यात आले होते. २००४-०५ च्या दरम्यान DPAP, DDP आणि IWDP अंतर्गत अनुक्रमे १२.७५ लाख हेक्टर क्षेत्राचे २,५५० प्रकल्प, ८ लाख हेक्टर क्षेत्राचे १,६०० प्रकल्प आणि ८.३२ लाख हेक्टर क्षेत्राचे १६५ प्रकल्पांना मंजूरी देण्यात आली आहे.

१०. अंत्योदय अन्न योजना (AAY):

डिसेंबर, २००० मध्ये अंत्योदय अन्न योजना (AAY) लक्षित सार्वजनिक वितरण प्रणाली (TPDS) अंतर्गत गरीब कुटुंबांसाठी गहू २.०० रुपये आणि तांदूळ ३.०० रुपये प्रति किलो या अत्यंत अनुदानित दराने अन्नधान्य पुरवठा सुरु करण्यात आला आहे. १ एप्रिल, २००२ पासून २५ किलो प्रति कुटुंब प्रति महिना अन्नधान्याचे प्रमाण हे ३५ किलो प्रति कुटुंब प्रति महिना पर्यंत वाढविण्यात आले आहे. एक कोटी कुटुंबासाठी ही योजना जून, २००३ मध्ये आणखी ५० लाख दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबांना जोडून वाढवण्यात आली. २००३-०४ च्या दरम्यान, अंत्योदय अन्न योजना (AAY) अंतर्गत, ४५.५६ लाख टन अन्नधान्याच्या वाटपाच्या विरोधात, ४१.६५ टन राज्य/केंद्रशासित प्रदेश सरकारांनी उचलले. २००४-०५ च्या अर्थसंकल्पाने १ ऑगस्ट, २००४ पासून आणखी ५० लाख दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबांना जोडून पुढे विस्तार केला. या वाढीसह, २ कोटी कुटुंबांना अंत्योदय अन्न योजना (AAY) अंतर्गत समाविष्ट केले गेले आहे.

११. स्वर्ण जयंती शहरी रोजगार योजना (SJSRY):

शहरी स्वयंरोजगार कार्यक्रम आणि शहरी रोजगार कार्यक्रम हे SJSRY चे दोन विशेष घटक आहेत, जे डिसेंबर, १९९७ मध्ये, शहरी दारिद्र्य निर्मूलनासाठी लागू केलेल्या विविध इतर कार्यक्रमाच्या जागी बदलले गेले. स्वर्ण जयंती शहरी रोजगार योजना (SJSRY) ला केंद्र आणि राज्यांमध्ये ७५:२५ च्या आधारावर निधी दिला जातो.

१२. वाल्मिकी आवास योजना (VAMBAY):

डिसेंबर २००१ मध्ये सुरु करण्यात आलेली VAMBAY झोपडपट्टीतील रहिवाशांसाठी निवासी युनिट्सचे बांधकाम आणि अपग्रेडेशन सुलभ करते आणि योजनेचा एक घटक असलेल्या निर्मल भारत अभियान अंतर्गत सामुदायिक शौचालयांद्वारे निरोगी आणि सक्षम शहरी वातावरण प्रदान करते. या योजनेला केंद्र सरकार ५० टक्के अनुदान देते, उर्वरित ५० टक्के अनुदान राज्य सरकारद्वारे दिले जाते. या योजनेच्या स्थापनेपासून आणि ३१ डिसेंबर २००४ पर्यंत, ३,५०,०८४ निवासी युनिट्स आणि ४९,३१२ शौचालयांच्या आसनांच्या बांधकाम/सुधारणेसाठी ७५३ कोटी रुपये भारत सरकारचे अनुदान म्हणून जारी करण्यात आले आहेत.

संदर्भ : <http://indiabudget.nic.in>

२.३ प्रादेशिक असमानतेचा अर्थ (MEANING OF REGIONAL INEQUALITIES)

प्रादेशिक विषमता म्हणजे विशिष्ट प्रादेशिक वाटप (परिभाषित प्रादेशिक संरचनेत वाटप केले जाऊ शकते) आणि प्रादेशिक संरचनेच्या किमान दोन घटकांमध्ये आढळणारी वर्ण, घटना किंवा प्रक्रियांमधील भिन्नता किंवा असमानता होय.

२.४ भारतातील प्रादेशिक असमानता कमी करण्यासाठी उपाय (MEASURES TO REDUCE REGIONAL INEQUALITIES IN INDIA)

प्रादेशिक विषमता दूर करण्यासाठी/कमी करण्यासाठी हाती घेतलेले विविध कार्यक्रम खालीलप्रमाणे ओळखले जाऊ शकतात:

१) केंद्राकडून राज्यांमध्ये संसाधनांचे हस्तांतरण, मागासलेल्या राज्यांच्या बाजूने वजन:

संसाधनांचे हस्तांतरण (a) नियोजन आयोगाद्वारे मुख्यत्वे योजना हस्तांतरणाच्या स्वरूपात आणि (b) वित्त आयोगामार्फत योजनातर हस्तांतरणाच्या स्वरूपात होते. केंद्रीय प्रकल्प आणि केंद्र प्रायोजित योजनांचे स्थान नियोजन आयोगाद्वारे सरकारच्या संबंधित शाखांच्या सहकार्याने नियोजन प्रक्रियेत निश्चित केले जाते. या विषयावरील अलीकडील अभ्यासातून असे दिसून आले आहे की गरीब राज्यांना त्यांच्या श्रीमंत समकक्षांच्या तुलनेत विकासाच्या उद्देशाने मोठ्या प्रमाणात निधी मिळत आहे.

२) शक्य तितक्या कमी वेळेत संपूर्ण क्षेत्रात पसरलेल्या कार्यक्रमांना दिलेले प्राधान्य:

कृषी, सामुदायिक विकास, सिंचन आणि ऊर्जा, वाहतूक आणि दळणवळण आणि सामाजिक सेवा या कार्यक्रमांचे व्यापक कवरेज आहे आणि सर्व क्षेत्रांतील लोकांना मूलभूत सुविधा आणि सेवा प्रदान करण्याचे उद्दिष्ट आहे. या कार्यक्रमांचा राज्यांच्या योजनांमध्ये समावेश असल्याने, मुख्यत्वे राज्यांच्या योजनांना दिलेला आकार आणि योजना

कालावधीत ते ज्या बदलांमधून पार पडतात त्याद्वारे विकासाचे फायदे देशाच्या प्रत्येक भागात पोहोचवले जातात.

३) औद्योगिकदृष्ट्या मागे असलेल्या भागात सुविधांची तरतूद:

नदी खोरे प्रकल्प हे अनेक राज्यांच्या योजनांमध्ये सर्वात महत्वाचे भाग आहेत आणि बहुउद्देशीय प्रकल्पांमध्ये मोठी गुंतवणूक करण्यात आली आहे. हे आणि इतर प्रकल्प देशातील विशाल प्रदेशांच्या विकासासाठी आवश्यक आहेत, त्यापैकी काही टंचाई किंवा बेरोजगारीमुळे ग्रस्त आहेत किंवा अन्यथा खराब विकसित आहेत. कृषी उत्पादन आणि सामुदायिक विकास कार्यक्रम आणि शिक्षण आणि आरोग्य योजनांच्या अंमलबजावणीमुळे विकासाचे फायदे दुर्गम भागात पोहोचवले जातात.

४) ग्राम आणि लघु उद्योगांच्या विस्तारासाठी कार्यक्रम:

ग्रामीण आणि लघु उद्योग देशभर पसरलेले आहेत आणि हाती घेतलेल्या कार्यक्रमांनुसार केंद्र आणि राज्य सरकारांकडून विविध प्रकारची मदत उपलब्ध करून दिली जाते. सर्व राज्यांमध्ये औद्योगिक वसाहती स्थापन करण्यात आल्या आहेत आणि त्या वाढत्या प्रमाणात लहान शहरे आणि ग्रामीण भागात वसल्या आहेत.

५) औद्योगिक क्रियाकलापांचा प्रसार:

सार्वजनिक क्षेत्रातील प्रकल्पांच्या ठिकाणी, अत्यावश्यक तांत्रिक आणि आर्थिक निकषांचा त्याग न करता जेथे हे करता येईल तेथे तुलनेने मागास भागांचे दावे लक्षात ठेवले गेले आहेत. अनेक महत्वाच्या प्रकल्पांची जागा तज्ञांच्या अभ्यासाच्या आधारे आणि आर्थिक विचारांच्या आधारे निश्चित करण्यात आली आहे. परंतु ते आत्तापर्यंत औद्योगिकदृष्ट्या मागासलेल्या भागात वसलेले असल्याने नंतरच्या लोकांना फायदा होईल. मूलभूत भांडवल आणि उत्पादक वस्तूंच्या उद्योगांसाठी जागा निवडताना, कच्च्या मालाची सान्निध्य आणि इतर आर्थिक बाबी स्वाभाविकपणे महत्वाच्या ठरल्या आहेत. असे जाणवले आहे की ग्राहकोपयोगी वस्तू आणि प्रक्रिया उद्योगांच्या विस्तृत श्रेणीमध्ये, प्रादेशिक नमुना वाढवणे शक्य आहे. काही प्रमाणात, नवीन प्रक्रियांचा विकास आणि कच्च्या मालाच्या नवीन वापरामुळे उद्योगाचा प्रसार होण्यास मदत झाली आहे. अशा घटकांना प्रोत्साहन देण्यासाठी, औद्योगिक उपक्रमांच्या प्रादेशिक प्रसारामध्ये समतोल राखला जाईल, याची काळजी घेणे आवश्यक आहे.

६) मागास भागाच्या विकासासाठी योजना:

मागास भागांच्या विकासासाठी सध्याच्या धोरणामध्ये विशेष योजनांचा समावेश आहे ज्याअंतर्गत योजना निधी सामान्य क्षेत्रीय कार्यक्रमांसाठी वाटप केलेल्या निधीपेक्षा जास्त आणि त्यापेक्षा जास्त उपलब्ध करून दिला जातो.

प्रादेशिक असमानता कमी करण्यासाठी विशेष योजनांचे खालीलप्रमाणे वर्गीकरण केले जाऊ शकते:

- **विशेष वैशिष्ट्यांसह क्षेत्रांवर लक्ष केंद्रित करणाऱ्या योजना:** वाळवंट विकास कार्यक्रम, अवर्षण प्रवण क्षेत्र कार्यक्रम, कमांड एरिया डेव्हलपमेंट प्रोग्राम, हिल एरिया

डेव्हलपमेंट प्रोजेक्ट्स आणि उप-योजना, ईशान्य परिषद सेट अप आणि आदिवासी क्षेत्र उपयोजना -योजना आणि आदिवासी विकास संस्था प्रकल्प.

रोजगार निर्मिती व दारिद्र्य निर्मूलन कार्यक्रम
आणि प्रादेशिक असमानता

- **लक्ष्य गटावर लक्ष केंद्रित करणाऱ्या योजना:** ही लहान शेतकरी विकास संस्था आणि अनुसूचित जातींसाठी विशेष घटक योजना आहे.
- **मागासलेल्या भागातील विशिष्ट क्रियांसाठी प्रोत्साहन आणि सवलती देणाऱ्या योजना:** वित्तीय संस्थांकडून सवलतीचे वित्तपुरवठा, कर सवलत, गुंतवणूक अनुदान, वाहतूक अनुदान आणि २४६ मागास जिल्हा/क्षेत्रात असलेल्या उद्योगांसाठी कच्च्या मालाचे वाटप आणि मशिनरी भाड्याने घेण्यास प्राधान्य आणि ग्रामीण विद्युतीकरण महामंडळाने मागासलेल्या भागात वीज विस्तारासाठी व्यवहार्यता आणि कर्ज परतफेडीच्या अटी शिथिल केल्या.
- **राष्ट्रीय सम विकास योजना:** ही योजना १५० जिल्ह्यांमध्ये सुरु करण्यात आली आहे. रु. २५,००० कोटींचा मागास राज्य अनुदान निधी स्थापन करण्यात आला आहे; हा निधी २००५-०६ पासून पाच वर्षांसाठी कार्यरत असेल.

२.६ सारांश (SUMMARY)

भारतातील प्रादेशिक विषमता हे नियोजक आणि धोरणकर्त्यांसाठी एक मोठे आव्हान आहे. अनेक विकास कार्यक्रम ओव्हरटाइम असूनही, प्रादेशिक विषमता कायम आहे. विकास दर, दरडोई उपभोग खर्च, GSDP मध्ये क्षेत्रीय योगदान, कृषी विकास, औद्योगिक विकास, पायाभूत सुविधांचा विकास आणि मानवी ७७ विकासामध्ये प्रादेशिक असमानता दिसून येते. प्रादेशिक असमानतेसाठी जबाबदार असलेले हे महत्त्वाचे घटक आहेत: कामगारांच्या व्यावसायिक रचनेतील फरक, ऐतिहासिक घटक जसे की पायाभूत सुविधांच्या विकासातील फरक, पायाभूत सुविधा, वित्तीय संस्थांना वित्तपुरवठा करण्यासाठी अर्थसंकल्पीय समर्थनात घट, शिक्षण आणि प्रशिक्षण सुविधांची तरतूद इ. या दिशेने विविध कार्यक्रम सुरु करण्यात आले आहेत. प्रादेशिक असमानता दूर करणे. तथापि, या सर्व योजना आणि कार्यक्रमांना अनेक मर्यादा आहेत आणि संतुलित प्रादेशिक विकास सुनिश्चित करण्यासाठी बरेच प्रयत्न करणे आवश्यक आहे.

२.७ प्रश्न (QUESTIONS)

१. रोजगार निर्मिती आणि दारिद्र्य निर्मूलनाचा अर्थ सांगा.
२. रोजगार निर्मिती आणि दारिद्र्य निर्मूलन कार्यक्रमांची थोडक्यात माहिती द्या.
३. प्रादेशिक असमानता म्हणजे काय? भारतातील प्रादेशिक असमानता कमी करण्यासाठीच्या उपाययोजना स्पष्ट करा.

कृषी क्षेत्र - I

घटक रचना

- ३.० उद्दिष्टे
- ३.१ प्रस्तावना
- ३.२ आर्थिक विकासामध्ये कृषीची भूमिका
- ३.३ कमी उत्पादकतेची कारणे
- ३.४ कृषी निविष्टी किंवा आदाने
- ३.५ कृषी किंमत धोरण
- ३.६ अलीकडील किमान आधारभूत किंमत धोरण
- ३.७ सारांश
- ३.८ प्रश्न

३.० उद्दिष्टे (OBJECTIVES)

- आर्थिक विकासात कृषीची भूमिका अभ्यासणे.
- कृषीच्या कमी उत्पादकतेच्या कारणांचा अभ्यास करणे.
- कृषी आदानांची संकल्पना जाणून घेणे.
- शेतकऱ्यांच्या उत्पन्न सहाय्यांचा अभ्यास करणे.
- अलीकडील किमान आधार मूल्य धोरणाचा अभ्यास करणे
- कृषी किंमत धोरणाचा अभ्यास करणे.

३.१ प्रस्तावना (INTRODUCTION)

स्वातंत्र्याच्या वेळी भारताची शेती मागासलेल्या अवस्थेत होती, शेतीची किंवा कृषीची प्रति हेक्टर आणि प्रति कामगार उत्पादकता अत्यंत कमी होती, वापरात येणारे तंत्र जुने आणि पारंपारिक होते. कमी उत्पादकतेमुळे, शेतीतूनच शेतकऱ्यांचा उदरनिर्वाह चालत असे. पुढील कारणे भारतीय कृषीचे मागासलेले आणि पारंपारिक स्वरूप स्पष्ट करतात.

१. उत्पादनाचे सामंती संबंध (Feudal relations of production):

स्वातंत्र्याच्या वेळी देशात जमीनदारी, महालवारी आणि रयतवारी अशा तीन प्रकारची जमीन प्रचलित होती. जमीनदारांनी शेतकऱ्यांवर विविध प्रकारे दबाव आणल्यामुळे

जमीनदारी व्यवस्था शोषणावर आधारित होती असे म्हटले जाते. रयतवारी पद्धतीतील रयतांनीही त्यांची जमीन भाडेकरूंना लागवडीसाठी भाडेतत्वावर दिली आणि या भाडेकरूंचे शोषण होत होते. स्वातंत्र्यानंतर राज्य सरकारांनी मध्यस्थांना संपवण्यासाठी कायदे केले. तथापि, कृषी संरचनेवर कोणताही तीव्र परिणाम होण्यासाठी हे पूर्णपणे अपुरे होते.

२. अतिउत्साही भांडवल आणि ग्रामीण कर्जबाजारीपणा (Usurious capital and rural indebtedness):

स्वातंत्र्यपूर्व काळात, सावकार जास्त व्याज आकारत होते, त्यांच्या फायद्यासाठी खात्यांमध्ये फेरफार करत होते आणि अनेकदा एका किंवा दुसऱ्या बहाण्याने लहान आणि अल्पभूधारक शेतकऱ्यांच्या जमिनी बळकावत होते. फार पूर्वीपासून भारतीय शेतकरी बांधील जमीन गुलामाचे जीवन जगत आहे. स्वातंत्र्यानंतर त्यांच्या कारवायांना आळा घालण्यासाठी सरकारने अनेक पावले उचलली आहेत. सहकारी पतसंस्थांचा विकास आणि ग्रामीण पतपुरवठा करण्यात बँकांचा वाढता सहभाग हा एक महत्त्वाचा धोरणात्मक उपाय आहे. तथापि, अनेक कारणामुळे, लहान आणि अल्पभूधारक शेतकरी त्यांची पतपूर्तीसाठी सावकारांवर अवलंबून राहतात.

३. श्रम बाजार द्वैतवाद (Labour market dualism):

जमिनीवरील लोकसंख्येच्या अत्याधिक दबावामुळे, आधुनिक (औद्योगिक) क्षेत्राच्या तुलनेत कृषी क्षेत्रातील मजुरी खूपच कमी असते. यामुळे श्रम बाजारामध्ये द्वैतवाद निर्माण होतो. हा द्वैतवाद या वस्तुस्थितीद्वारे स्पष्ट केला जातो की, मोठ्या संख्येने कामगार कमी वेतन असूनही पारंपारिक शेतीला चिकटून राहतात. कारण एकतर शेतीबाहेरील चांगल्या संधींच्या अज्ञानामुळे, किंवा ते करण्याची इच्छा असूनही आधुनिक क्षेत्रातील नोकरी मिळविण्याच्या असमर्थतेमुळे, किंवा अपेक्षित वेतन प्रीमियमच्या संबंधात स्थानांतरण किंमत अस्वीकार्यपणे जास्त आहे. यातुलनेत श्रम स्वस्त असल्यामुळे उत्पादनामध्ये श्रम-केंद्रित पद्धतीचा अवलंब केला जातो.

४. कालबाह्य शेती तंत्र (Outmoded farming techniques):

बहुतेक भारतीय शेतकरी कालबाह्य शेती तंत्राचा वापर करत आहेत. पारंपारिक शेती ही ऊर्जेचे जैविक स्रोत, पाऊस आणि खत यावर अवलंबून आहे. उत्पादनाच्या या तंत्रांतर्गत शेतकऱ्यांना मिळणारा परतावा फारच कमी आहे. त्यामुळे शेतीचे स्वरूप निर्वाह शेती म्हणून योग्यरित्या वर्णन केले आहे. तथापि, १९६६ मध्ये नवीन कृषी धोरणाच्या आगमनाने, उत्पादनाची आधुनिक तंत्रे आणि बियाणांच्या नवीन उच्च-उत्पादक वाणांमुळे या क्षेत्रांमध्ये कृषी उत्पादनात लक्षणीय वाढ झाली. तथापि, देशातील मोठ्या भागात कालबाह्य कृषी तंत्रांचा वापर सुरूच आहे.

५. पीक उत्पादनातील चढउतार आणि अस्थिरता:

भारतीय शेतीला 'पावसाळ्यातील जुगार' म्हटले जाते. आताही एकूण पिकाच्या ६० टक्के क्षेत्र पावसावर अवलंबून आहे. त्यामुळे कृषी उत्पादनाची पातळी निश्चित करण्यात निसर्गाची मोठी भूमिका असते.

६. कृषी क्षेत्रातील विविधता आणि सामान्यीकरणाची समस्या (Diversities in the agricultural sector and the problem of generalization):

भारत हा एक मोठा देश आहे ज्यामध्ये कृषी विविधता आहे. भिन्न प्रदेश पूर्णपणे भिन्न वैशिष्ट्ये प्रदर्शित करतात जेणेकरून देशातील सर्व कृषी क्षेत्रांसाठी कोणतीही एक योजना तयार केली जाऊ शकत नाही. उदा., पावसाचे उदाहरण घ्या. पश्चिम राजस्थान आणि थारच्या वाळवंटाच्या काही भागात वर्षाला ४ ते ५ इंच इतका अनिश्चित पाऊस पडतो, तर आसाममधील चैरापुंजीमध्ये वार्षिक ४५० इंचांपेक्षा जास्त पाऊस पडतो. एखाद्या विशिष्ट वर्षात बऱ्याच भागांना दुष्काळी परिस्थितीचा सामना करावा लागतो, तर काही भागांना पुराच्या प्रकोपाचा सामना करावा लागतो. काही भागात पाणी साचणे आणि खारटपणाची समस्या आहे. उप-विभाग आणि होल्डिंग्सचे विखंडन या संदर्भात महत्त्वपूर्ण प्रादेशिक असमानता आहेत.

कृषी क्षेत्रातील मोठ्या विविधतेच्या उपस्थितीमुळे वेगवेगळ्या प्रदेशांसाठी स्वतंत्र कृषी धोरणे आखणे आवश्यक होते. संपूर्ण राष्ट्रासाठी एकच कृषी धोरण सामान्यीकरण करणे आणि संरचित करणे शक्य नाही.

३.२ आर्थिक विकासामध्ये कृषीची भूमिका (ROLE OF AGRICULTURE IN ECONOMIC DEVELOPMENT)

३.२.१ विकसनशील अर्थव्यवस्थेत कृषीची भूमिका (Role of Agriculture in Developing Economy):

विकसनशील आणि अविकसित राष्ट्रांमध्ये त्यांच्या आर्थिक विकासात आणि रोजगार निर्मितीमध्ये कृषी क्षेत्र नेहमीच महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावत आहे. आपल्या पुढील चर्चेत आपण अशा अविकसित किंवा विकसनशील राष्ट्रांच्या आर्थिक वाढीमध्ये कृषी क्षेत्राच्या योगदानाची तपशीलवार भूमिका अभ्यासू.

१. उत्पादन योगदान (Product Contribution):

बहुसंख्य अविकसित किंवा विकसनशील राष्ट्रे अन्नधान्य आणि स्वतःच्या उपभोगासाठी कृषी क्षेत्रावर अवलंबून असतात. तथापि, अपवाद म्हणून मलेशिया आणि सौदी अरेबिया सारखी काही राष्ट्रे आहेत जी त्यांच्या तेल आणि वायूसारख्या नैसर्गिक संसाधनांची निर्यात करतात ज्यामुळे त्यांना मोठ्या प्रमाणात परकीय चलन मिळविण्यात मदत होते आणि कमावलेले हे प्रचंड परकीय चलन त्यांना त्यांच्या लोकसंख्येसाठी त्यांच्या संपूर्ण अन्न गरजा आयात करण्यास मदत करते. हे देश अपवाद असले तरी, इतर सर्व विकसनशील राष्ट्रांना परकीय चलनाचा इतका मोठा साठा नाही की ज्यातून ते त्यांच्या संपूर्ण देशाच्या लोकसंख्येची संपूर्ण अन्नधान्याची गरज भागवू शकतील, आणि म्हणून त्यांना यावर अवलंबून राहावे लागते. त्यांची स्वतःची शेती त्यांच्या संपूर्ण लोकसंख्येला पोसण्यासाठी पुरेसे अन्नधान्य तयार करते.

विकसनशील किंवा अविकसित राष्ट्रांमध्ये, शेतकऱ्यांना त्यांच्या जगण्याच्या गरजेपेक्षा जास्त अन्नधान्य उत्पादन करावे लागते, कारण त्यांना त्यांच्या शहरी लोकसंख्येला

आवश्यक प्रमाणात अन्नधान्य पुरवावे लागते. विकसनशील राष्ट्रांमधील शेतकऱ्यांकडे अन्नधान्याचे विक्रीयोग्य अधिशेष असणे आवश्यक आहे जे या दोन्ही क्षेत्रांच्या वाढीसाठी शेवटी आवश्यक असलेल्या दुय्यम आणि तृतीयक दोन्ही क्षेत्रांमध्ये कामगार म्हणून कार्यरत असलेल्या लोकसंख्येच्या अन्न गरजा पूर्ण करण्यास मदत करेल. दुय्यम आणि तृतीयक क्षेत्रांच्या वाढीसह, हे तितकेच महत्त्वाचे आहे की कृषी क्षेत्राची वाढ अशा दराने होते जी वाढत्या कर्मचाऱ्यांच्या अन्नधान्याच्या गरजेशी जुळते आणि दुय्यम तसेच तृतीयक क्षेत्राची वाढ टिकवून ठेवण्यास मदत करते.

कृषी विकास हा औद्योगिक विकासाशी जुळला पाहिजे, कारण जर कृषी उत्पादनात कमतरता असेल तर परकीय चलनाच्या साठ्याच्या कमतरतेमुळे अन्नधान्य आयात करणे शक्य होत नाही. हे वळण औद्योगिक किंवा दुय्यम क्षेत्रावर विपरित परिणाम करेल कारण व्यापाराच्या अटी दुय्यम किंवा औद्योगिक क्षेत्राच्या विरोधात जातील आणि यामुळे शेवटी वाढीची प्रक्रिया थांबेल, कारण औद्योगिक उत्पादन यापुढे फायदेशीर राहणार नाही. याचा परिणाम शेवटी अर्थव्यवस्था ठप्प होण्यात होईल.

२. घटक योगदान (Factor Contribution):

विकसनशील देशांच्या लोकसंख्येपैकी जवळपास ६०% लोकसंख्या शेतीमध्ये गुंतलेली आहे, म्हणून कृषी क्षेत्रात कार्यरत असलेल्या अशा कर्मचाऱ्यांना योग्य प्रशिक्षण दिल्यास कृषी क्षेत्र हे दुय्यम आणि तृतीयक क्षेत्रांना मोठ्या प्रमाणात कामगार पुरवठा करू शकते. हे तेव्हाच घडू शकते जेव्हा औद्योगिक किंवा तृतीयक क्षेत्रातील उत्पादकता वाढते. लुईसच्या "मजुरांच्या अमर्याद पुरवठ्यासह विकासाचे मॉडेल" मध्ये कृषी क्षेत्रातील प्रच्छन्नपणे बेरोजगार असलेले अतिरिक्त कामगार एकत्रीकरण औद्योगिक किंवा दुय्यम क्षेत्राच्या वाढीसाठी आणि विस्तारासाठी आवश्यक आहे आणि विस्तारित उद्योगांमध्ये रोजगार निर्मितीसाठी भांडवल संचय आवश्यक आहे. कामगारांसाठी कमी वेतन दर म्हणजे औद्योगिक किंवा दुय्यम क्षेत्रासाठी उत्पादन खर्च कमी असेल ज्यामुळे उद्योगपतींना मोठा नफा मिळेल, जे या नफ्यांची पुढील औद्योगिक विकासासाठी आणि भांडवली संचयनासाठी पुन्हा गुंतवणूक करू शकतात.

भारतासारख्या देशात, जिथे लोकशाही व्यवस्था आहे आणि प्रत्येकाला स्वतःचा व्यवसाय निवडण्याचा अधिकार आहे, तिथे कृषी क्षेत्रात काम करणाऱ्या मजुरांना जोपर्यंत कृषी उत्पादनात वाढ होत नाही तोपर्यंत त्यांना औद्योगिक क्षेत्रात स्थलांतर करण्यास भाग पाडले जाऊ शकत नाही. आणि त्यामुळे अन्नधान्याचा विक्रीयोग्य अधिशेष आहे. १९६० च्या दशकाच्या मध्यात झालेल्या हरित क्रांतीने कृषी क्षेत्रातील तंत्रज्ञानाच्या वापरामध्ये क्रांती घडवून आणण्यात आणि कृषी क्षेत्रात विक्रीयोग्य अधिशेष निर्मिती करण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली.

३. भांडवलाचा स्रोत (Source of Capital):

विकसनशील राष्ट्रांमध्ये औद्योगिक वाढीसाठी कृषी हे भांडवल निर्मितीचे प्रमुख साधन असू शकते. अनेक गरीब विकसनशील राष्ट्रांमध्ये, कृषी उत्पन्न असमानपणे वितरित केले जाते,

म्हणून ग्रामीण भागात राहणारे आणि उच्च उत्पन्न असलेले लोक त्यांच्या बचतीची औद्योगिक विकासामध्ये गुंतवणूक करू शकतात.

शेतीतून मिळणारा जमीन महसूल हा भारतातील राज्यांच्या उत्पन्नाचा नगण्य स्रोत आहे. दिवंगत डॉ. के. एन. राज यांच्या नेतृत्वाखालील समितीने आर्थिक विकासासाठी कृषी क्षेत्रातून बचत हस्तांतरित करण्यासाठी 'कृषी होल्डिंग टॅक्स' सुचवला आहे.

४. बाजार योगदान (Market Contribution):

हे औद्योगिक उत्पादनांच्या मागणीवर प्रतिबिंबित होते. विकासाच्या सुरुवातीच्या टप्प्यात, जेव्हा शहरी क्षेत्र फारसे विकसित झालेले नसते किंवा फारच लहान नसते आणि निर्यात बाजार अजूनही दूरचे स्वप्न असते, तेव्हा अविकसित राष्ट्रांमधील कृषी क्षेत्र ही औद्योगिक उत्पादनांची प्रमुख बाजारपेठ आहे. साखर, ताग, कापूस इत्यादी नगदी पिकांचे उत्पादन विकून जे उत्पन्न ते मिळवतात ते शेतकरी औद्योगिक मालावर खर्च करतात. शेतकऱ्यांनी त्यांच्या विक्रीयोग्य अतिरिक्त अन्नधान्याची विक्री करून जे उत्पन्न मिळवले आहे त्याचाही वापर केला जातो.

औद्योगिक क्षेत्रामध्ये अधिक प्रमाणात वृद्धी होण्यासाठी औद्योगिक वस्तूंची मागणी वाढवणे आवश्यक आहे. भारतामध्ये असे आढळून आले आहे की, जेव्हा जेव्हा कृषी क्षेत्रामध्ये मंद किंवा नकारात्मक वाढ होते, तेव्हा औद्योगिक उत्पादनांच्या मागणीच्या कमतरतेमुळे औद्योगिक क्षेत्रामध्ये कोणतीही वाढ झालेली नाही. जेव्हा कृषी उत्पादकता आणि उत्पादनात वाढ होते तेव्हा औद्योगिक वस्तू आणि सेवांच्या मागणीत वाढ होते आणि यामुळे आर्थिक विकासाचा वेग वाढतो. १९७९ च्या जागतिक विकास अहवालानुसार, "कमी क्रयशक्ती असलेली ग्रामीण अर्थव्यवस्था अनेक विकसनशील देशांमध्ये औद्योगिक वाढ रोखून धरते."

शेती/कृषी आणि उद्योग यांचा थेट संबंध आहे, शेतीमुळे विविध औद्योगिक उत्पादनांना मागणी निर्माण होते आणि त्याबदल्यात उद्योगांना अन्न आणि कच्च्या मालाचा पुरवठा होतो, कच्च्या मालामध्ये ऊस, ताग, कापूस, तेलबिया इत्यादींचा समावेश होतो. कृषी क्षेत्र देखील कृषी-आधारित उद्योगांना कच्चा मालाचा पुरवठा करते जसे की, साखर उत्पादन उद्योग, हातमाग उद्योग व विणकाम उद्योग इत्यादी. जेव्हा कृषीची वाढ मंद असते, तेव्हा या कृषी-आधारित उद्योगांना कच्चा मालाचा नियमित आणि आवश्यक पुरवठा होऊ शकणार नाही.

वरील विवेचनावरून हे स्पष्ट होते की, कृषी क्षेत्राची जलद आणि निरोगी वाढ ही जलद औद्योगिक वाढीची पूर्व अट आहे. याचा औद्योगिक मालाच्या संबंधात कृषी उत्पादनांच्या किंमतीवर परिणाम होतो, हेच कृषी आणि उद्योग यांच्यातील व्यापाराच्या अटी ठरवते. कमी कृषी किंमतींचा अर्थ उद्योगासाठी स्वस्त कच्चा माल आणि अन्न आहे ज्यामुळे खर्च कमी होतो आणि शेवटी नफा जास्त होतो. शेतीच्या दृष्टिकोनातून कमी किंमतीचा अर्थ शेतकऱ्यांचे कमी उत्पन्न, ज्यामुळे औद्योगिक वस्तू खरेदी करण्याच्या त्यांच्या क्रयशक्तीवर परिणाम होतो.

कृषी मालाच्या किमती कमी झाल्यामुळे शेतीची उत्पादकता कमी होईल. म्हणून कृषी क्षेत्र आणि औद्योगिक क्षेत्र यांच्यातील व्यापाराच्या अटींचा समतोल साधण्यासाठी, कृषी मालाची किंमत जास्त नसावी किंवा ती इतकी कमी नसावी की ज्यामुळे कृषी क्षेत्र आणि शेतकऱ्यांचे शोषण होईल. परिणामी कृषी उत्पादकता कमी होईल.

५. परकीय चलन योगदान (Foreign Exchange Contribution):

कमी औद्योगिक विकासासह आर्थिक विकासाच्या सुरुवातीच्या टप्प्यात, कृषी उत्पादनांची निर्यात ही अविकसित देशासाठी परकीय चलन हा कमावण्याचा मुख्य स्रोत असू शकतो, कृषी क्षेत्र हे प्राथमिक वस्तूच्या निर्यातीतून परकीय चलन मिळवते.

आर्थिक विकासाच्या सुरुवातीच्या टप्प्यात, विकसनशील देशांना परकीय चलनाच्या मोठ्या संकटाचा सामना करावा लागतो किंवा ज्याला त्यांच्या औद्योगिक विकासासाठी औद्योगिक वस्तूच्या आयातीची आवश्यकता पूर्ण करण्यासाठी 'परकीय चलन अंतर' म्हणून संबोधले जाते. प्राथमिक वस्तूची निर्यात करून कृषी परकीय चलनाच्या कमाईत योगदान देते ज्यामुळे विकसनशील राष्ट्रांना त्यांच्या औद्योगिक वाढीसाठी आवश्यक असलेल्या औद्योगिक वस्तूची आयात करता येते, या अशा वस्तू आहेत ज्या आयात करणाऱ्या देशात उत्पादित केल्या जाऊ शकत नाहीत जरी त्या वस्तू उच्च संधी खर्चाला उत्पादित केल्या जातील. त्यामुळे औद्योगिक विस्तारासाठी लागणारा औद्योगिक कच्चा माल आणि भांडवली वस्तू आयात करण्यासाठी लागणारे परकीय चलन मिळवून देशाच्या आर्थिक विकासात योगदान देण्यात कृषी क्षेत्र महत्त्वाची भूमिका बजावू शकते. परकीय चलनाचा तुटवडा किंवा कमतरता विकसनशील राष्ट्रांच्या विकास प्रक्रियेत मोठा अडथळा म्हणून काम करते. भारताच्या दुसऱ्या आणि तिसऱ्या पंचवार्षिक योजनेत गुंतवणुकीच्या संसाधनांच्या वाटपामध्ये कृषी क्षेत्राकडे तुलनेने दुर्लक्ष करण्यात आले, त्यामुळे वाढीची प्रक्रियाही ठप्प झाली, कारण मूलभूत अन्नधान्याच्या गरजाही पुरेशा प्रमाणात परकीय चलन शिल्लक नसल्यामुळे आयात करणे अशक्य होते.

६. कृषी आणि दारिद्र्य निर्मूलन (Agriculture and Poverty Alleviation):

भारतात, बहुसंख्य गरीब लोक देशाच्या ग्रामीण भागात राहतात. स्वातंत्र्याच्या ६० वर्षांनंतरही आजही सुमारे ४०% भारतीय ग्रामीण लोकसंख्या दारिद्र्यरेषेखाली जगते आणि त्यातील बहुसंख्य अल्पभूधारक शेतकरी, अनुसूचित जाती आणि जमाती, भूमिहीन शेतमजूर आहेत. इतरांबरोबरच, भारतीय नियोजन आयोगाचे माजी उपाध्यक्ष माँटेक सिंग अहलुवालिया म्हणाले की, कृषी विकासामुळे गरिबी कमी होते. दारिद्र्य निर्मूलनासाठी आखलेल्या कोणत्याही धोरणात कृषी क्षेत्राचा विकास महत्त्वाची भूमिका बजावते. कृषी क्षेत्राच्या वृद्धीमुळे लहान आणि सीमांत शेतकऱ्यांची उत्पादकता तसेच उत्पन्न पातळी दोन्ही वाढण्यास मदत होते आणि रोजगार पातळी तसेच कृषी कामगारांची वेतन पातळी सुधारते. अशाप्रकारे, ते दारिद्र्य तसेच प्रच्छन्न बेरोजगारी दोन्हीमध्ये मदत करते. कृषी उत्पादकता वाढल्याने अन्नधान्याच्या किमती कमी होतात आणि त्यामुळे महागाई नियंत्रणात राहण्यास मदत होते आणि त्यामुळे दारिद्र्याची पातळी कमी होण्यास हातभार लागतो.

७. रोजगार निर्मितीमध्ये शेतीचे योगदान (Contribution of Agriculture to Employment Generation):

कामगार-अधिशेष असलेल्या विकसनशील राष्ट्रांसाठीच्या मुलभूत विकास प्रतिमानांमध्ये, त्यांपैकी लुईसचे वृद्धीचे श्रमाचे अमर्याद पुरवठा प्रतिमान, तसेच मूलभूत आणि अवजड उद्योगांना अधिक महत्त्व देणारे महालनोबिस वृद्धी प्रतिमान जे वाढत्या किंवा विस्तारणाऱ्या औद्योगिक क्षेत्रात कृषी क्षेत्राला रोजगार देण्यासाठी कृषी क्षेत्रामधून अतिरिक्त श्रम काढून घेण्याचा मुद्दा अधोरेखित करतात. तथापि, असे आढळून आले आहे की, शेतीतून अतिरिक्त श्रम काढून घेण्याऐवजी, आधुनिक उद्योग हे गहन भांडवलप्रधान होते आणि त्यांनी अतिशय कमी किंवा मर्यादित रोजगाराच्या संधी निर्माण केल्या ज्या शहरी भागात उघडपणे बेरोजगार कामगारांना कामावर ठेवण्यास सक्षम नाहीत.

कृषी क्षेत्रातील वाढ ही चांगली रोजगार क्षमता प्रदान करते, तथापि कृषी विकासातून ही रोजगार क्षमता निर्माण करण्यासाठी कृषी विकासाचे योग्य धोरण अवलंबणे आवश्यक आहे. नवीन कृषी तंत्रज्ञान जसे की उच्च उत्पादन मूल्य बियाणे, कीटकनाशके, खतांसह सिंचनासाठी इष्टतम प्रमाणात पाण्याचा वापर केल्यास कृषी क्षेत्रातील रोजगाराची पातळी वाढण्यास मदत होईल. उच्च-उत्पादन देणाऱ्या तंत्रज्ञानासारख्या निविष्टांचे रूपांतर शेतकऱ्यांना एकपेक्षा अधिक पीक घेण्यास मदत करते ज्यामुळे कृषी क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणात रोजगार क्षमता निर्माण होते.

सिंचन सुविधा आणि इतर कृषी पायाभूत गरजा सुधारण्यासाठी आणि विस्तारित करण्यासाठी, कृषी क्षेत्रातील भांडवली गुंतवणूक वाढवणे आवश्यक आहे जेणेकरून भारतातील शेतकरी नवीन उच्च-उत्पादन तंत्रज्ञानाचा लाभ घेऊ शकतील. भारताच्या ग्रामीण भागात उच्च-उत्पादन देणाऱ्या तंत्रज्ञानाच्या व्यापक प्रसारामुळे केवळ कृषी उत्पादकताच वाढणार नाही तर कृषी क्षेत्रातील रोजगाराची पातळीही उंचावेल. पूर्ण रोजगाराची संभाव्य कृषी वाढ साध्य करण्यासाठी, शेतीमध्ये यांत्रिकीकरणाचा वापर निवडक पद्धतीने केला पाहिजे जेणेकरून मशीनद्वारे मनुष्यबळाची बेपर्वाईने बदली होणार नाही ज्यामुळे बेरोजगारीची पातळी वाढेल. यापुढे कृषी क्षेत्रातील रोजगार पातळी वाढवण्यासाठी, भाडे करार सुधारणा आणि जमीन धारणेवर कमाल मर्यादा लादून जमिनीचे वितरण यासारख्या भूमिसुधारणा प्रभावीपणे राबविल्या जाव्यात, कारण लहान शेतकरी अधिक श्रम, उच्च पीक तीव्रता आणि उच्च उत्पादकता प्रदान करतात.

३.२.२ विकसित अर्थव्यवस्थेत कृषीची भूमिका (ROLE OF AGRICULTURE IN A DEVELOPED ECONOMY):

कोणत्याही देशाच्या आर्थिक विकासामध्ये कृषी क्षेत्राने नेहमीच धोरणात्मक भूमिका बजावली आहे. तसेच प्रगत देशांच्या आर्थिक हितासाठी कृषी क्षेत्राने महत्त्वपूर्ण योगदान दिले आहे. जर आपण इतिहासावर नजर टाकली, तर आपल्याला असे दिसून येते की कृषी क्रांतीमुळे तेथे औद्योगिक क्रांती झाल्याचे स्पष्ट पुरावे आहेत. त्याचप्रमाणे, यूएस आणि जपानमध्ये देखील आपण पाहतो की, औद्योगिकीकरणाच्या प्रक्रियेत कृषी विकासाने मोठ्या प्रमाणात मदत केली आहे.

गेल्या काही वर्षांत असे दिसून आले आहे की, वाढलेली कृषी उत्पादकता आणि उत्पादन देशाच्या सर्वांगीण आर्थिक विकासामध्ये मोठ्या प्रमाणात योगदान देते. त्यामुळे कृषी क्षेत्राच्या पुढील विकासाला अधिक महत्त्व देणे अधिक तर्कसंगत आणि योग्य ठरेल.

प्रा. किंडरबर्गर, टोडारो, लुईस, नर्कसे इत्यादी सर्व आघाडीच्या अर्थशास्त्रज्ञांच्या मते, शेती/कृषी आर्थिक विकासात अनेक प्रकारे योगदान देते, जसे -

१. कृषी क्षेत्र हे केवळ संपूर्ण लोकसंख्येसाठी अन्नच पुरवत नाही, तर अर्थव्यवस्थेच्या बिगर-कृषी क्षेत्रांना कच्चा माल देखील पुरवते.
२. कृषी क्षेत्रामुळे ग्रामीण भागात बिगर-कृषी क्षेत्रांची मागणी निर्माण होते, कारण यामुळे ग्रामीण लोकसंख्येची क्रयशक्ती वाढते.

३.२.३ विकसित देशांमधील शेतीची भूमिका (Role of Agriculture in A Developed Countries):

१. राष्ट्रीय उत्पन्नात योगदान (Contribution to National Income):

आपण अनेक प्रगत आणि विकसित देशांच्या आर्थिक इतिहासावर नजर टाकली असता आपल्याला असे दिसून येते की, आर्थिक प्रगतीला प्रोत्साहन देण्यासाठी कृषी क्षेत्राचे फार मोठे योगदान आहे. हे अगदी बरोबर सांगितले गेले आहे की, आजच्या सुविकसित आणि औद्योगिक अर्थव्यवस्था एकेकाळी प्रामुख्याने कृषी अर्थव्यवस्था होत्या आणि आजच्या अविकसित अर्थव्यवस्था ह्या प्रामुख्याने कृषीप्रधान अर्थव्यवस्था आहेत आणि त्यांच्या राष्ट्रीय उत्पन्नात कृषीचा/शेतीचा मोठा वाटा आहे.

२. अन्न पुरवठा स्रोत (Source of Food Supply):

जरी, शेती हा विकसित राष्ट्रांसाठी उत्पन्नाचा मुख्य स्रोत नसला तरी, विकसित राष्ट्रांसाठी देखील कृषी क्षेत्र हे महत्त्वपूर्ण आहे. कारण कृषी उत्पादनात काही कमतरता असल्यास आणि सतत वाढणारी अन्नाची मागणी पूर्ण करण्यात कृषी क्षेत्र अपयशी ठरल्यास त्याचा विकसित अर्थव्यवस्थांच्या विकास दरावर विपरीत परिणाम घडून येईल. त्यामुळे कोणत्याही राष्ट्राच्या आर्थिक विकासासाठी कृषी उत्पादनात वाढ करणे महत्त्वाचे आहे, मग ते विकसित राष्ट्र असो किंवा विकसनशील राष्ट्र.

३. कच्च्या मालासाठी पूर्व-आवश्यकता (Pre-Requisite for Raw Material):

कृषी क्षेत्राची स्थिर वृद्धि आणि प्रगती कोणत्याही अर्थव्यवस्थेसाठी आवश्यक आहे मग ती विकसनशील अर्थव्यवस्था असो किंवा विकसित अर्थव्यवस्था असो. जोपर्यंत विकसनशील अर्थव्यवस्थांचा कृषी क्षेत्राशी संबंध आहे तोपर्यंत त्यांच्या राष्ट्रीय उत्पन्नाचा कृषी हा महत्त्वपूर्ण भाग असतो. कृषी क्षेत्राचे महत्त्व विकसित देशांमध्येही कमी नाही, कारण कृषी क्षेत्र हे उद्योगांना कच्चा माल पुरवते ज्यामुळे त्यांचे रूपांतर तयार उत्पादनांमध्ये होते.

उदाहरणार्थ, पिठाच्या गिरण्या गव्हाचे पिठात रूपांतर करतात जे शेवटी त्याच पिठापासून ब्रेड बनवणाऱ्या ब्रेड उत्पादकांना पुरवले जाते. अशी अनेक उदाहरणे आहेत जिथे उद्योग

त्यांचा कच्चा माल कृषी उत्पादनांमधून घेतात आणि नंतर अंतिम वापरासाठी वस्तू उत्पादित करतात.

४. मनुष्यबळाचे स्थलांतर (Shift of Manpower):

जेव्हा अर्थव्यवस्था ही विकसनशील अर्थव्यवस्था असते, तेव्हा कृषी क्षेत्र हे मोठ्या प्रमाणात श्रमशक्ती शोषून घेते. तथापि, एखाद्या अर्थव्यवस्थेसाठी हे अतिशय महत्त्वाचे आहे की, ऑटोमेशनच्या माध्यमातून कृषी क्षेत्रात प्रगती होत आहे, ज्यामुळे कामगारांना कृषी क्षेत्रातून बिगर कृषी क्षेत्राकडे वळण्यास मदत होईल ज्यामुळे आर्थिक विकास घडून येईल. यामुळे नेहमी मर्यादित पुरवठा असलेल्या जमिनीवरील कामगारांचा भार कमी होण्यास मदत होईल. एकदा जर अर्थव्यवस्था विकसित अर्थव्यवस्थेत परिवर्तित झाली, तर कृषी क्षेत्रात कार्यरत असलेल्या मजुरांची टक्केवारी खूपच कमी होईल. मुख्यतः प्रगत तंत्रज्ञानाने कृषी क्षेत्रातील प्रचंड श्रमशक्तीची जागा घेतली आहे. जे शेवटी उच्च उत्पादकता आणि कृषी क्षेत्रातील कामगारांच्या मर्यादित रोजगारास कारणीभूत ठरले आहेत.

५. आर्थिक मंदी दूर करण्यासाठी उपयुक्त (Helpful in Phasing out Economic Depression):

आर्थिक मंदीसारख्या काळात जेव्हा औद्योगिक उत्पादन हे खालच्या तळाशी जाऊन आदळते म्हणजेच अतिशय कमी असते अशा वेळी विकसित किंवा अविकसित कोणत्याही अर्थव्यवस्थेसाठी टिकून राहणे खरोखरच कठीण होते, यावेळी कृषी क्षेत्र केवळ समाजाच्या गरजा निर्माण करण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावत नाही तर त्याहूनही महत्त्वाचे म्हणजे लोकांना रोजगार उपलब्ध करून देण्यात आणि त्यामुळे इतर वस्तू आणि सेवांना मागणी निर्माण करण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावते.

कृषी क्षेत्रातील प्रगती अत्यावश्यक आहे कारण ते देशाच्या सतत वाढणाऱ्या बिगरशेती लोकसंख्येसाठी तरतूद करते. कृषी प्रगती आणखी आवश्यक आहे कारण ती अनेक उद्योगांना कच्चा माल पुरविते ज्यामुळे देशाला परकीय चलन मिळवण्यात आणि देशात रोजगार निर्मिती होण्यास मदत होते.

तुमची प्रगती तपासा:

१. विकसनशील देशात कृषी क्षेत्राची भूमिका काय आहे?
२. विकसित देशात कृषी क्षेत्राची भूमिका काय आहे?

३.३ कमी उत्पादनाची कारणे (CAUSES OF LOW PRODUCTIVITY)

भारतीय शेतीमधील उत्पादकता पातळीची इतर देशांतील पातळीशी तुलना केल्यास भारतीय शेतीमधील उत्पादकता कमी असल्याचे दिसून येते. भारतातील गव्हाची उत्पादकता यूकेमधील उत्पादकतेच्या सुमारे ३४ टक्के आणि चीनमधील उत्पादकतेच्या ६७ टक्के आहे. तर तांदळाच्या बाबतीत, भारतातील उत्पादकता चीनमधील

उत्पादकतेच्या ४९ टक्के आणि यूएसएच्या ४० टक्के आहे. भारतातील बियाणे कापसाची उत्पादकता चीनच्या तुलनेत सुमारे एक पंचमांश आहे आणि अमेरिका आणि पाकिस्तानच्या तुलनेत अर्ध्यापेक्षा कमी आहे. भुईमुगाच्या बाबतीत, भारतातील उत्पादकता यूएसएमधील उत्पादकतेच्या २६ टक्के आणि चीनमधील उत्पादकतेच्या ३६ टक्के आहे. भारत हा बहुतांश कृषी पिकांचा सर्वात मोठा उत्पादक आणि उत्पादक देश आहे, परंतु उत्पादनाच्या बाबतीत तो खूप मागे आहे.

भारतीय शेतीतील कमी उत्पादकतेची कारणे खालील प्रकारांमध्ये विभागण्यात आली आहेत:

- A. साधारण कारणे
- B. संस्थात्मक कारणे
- C. तांत्रिक कारणे

A. सामान्य कारणे (General causes):

१. सामाजिक वातावरण (Social environment): भारतीय शेतकरी अशिक्षित, अंधश्रद्धाळू, पुराणमतवादी आणि उत्पादनाच्या नवीन कृषी तंत्रांना प्रतिसाद न देणारा आहे ज्यामुळे कृषी क्षेत्राची उत्पादकता कमी दिसून येते. खेड्यातील सामाजिक वातावरणाचा हा प्रकार अनेकदा कृषी विकासातील अडथळा असल्याचे सांगितले जाते.
२. जमिनीवर लोकसंख्येचा दबाव (Pressure of population on land): जमिनीवर लोकसंख्येचा प्रचंड दबाव आहे. अर्थव्यवस्थेतील बिगर कृषी क्षेत्रांचा विस्तार होऊ शकला नसल्याने कृषी क्षेत्रावरील दबाव वाढतच गेला. २००९ मध्ये, ग्रामीण भागातील सुमारे तीन चतुर्थांश लोकसंख्या कृषी क्षेत्रात कार्यरत होती. जमिनीवरील वाढता दबाव अंशतः उपविभागणी आणि होल्डिंग्सचे विखंडन यासाठी जबाबदार आहे. लहान आर्थिक होल्डिंग्सवर उत्पादकता कमी दिसून येते.
३. जमिनीचा न्हास (Land degradation): भारत सरकारने अलीकडेच असा अंदाज लावला आहे की, देशातील ३२९ दशलक्ष हेक्टर जमिनीपैकी जवळपास निम्मी माती निकृष्ट म्हणून वर्गीकृत केली जाऊ शकते. जवळजवळ ४३ टक्के जमीन उच्च न्हासाने ग्रस्त आहे.

B. संस्थात्मक कारणे (Institutional causes):

१. जमीन कार्यपद्धती (Land tenure system): स्वातंत्र्यपूर्व काळात, कृषी संरचना केवळ काही बडे भूमालक आणि जमीनदार यांच्या उपस्थितीवर अवलंबून होती. वास्तविक शेतकऱ्याची स्थिती गुलाम किंवा गुलाम पेक्षा जास्त नव्हती, त्याला उत्पादकता वाढवण्यासाठी कोणतेही प्रोत्साहन दिले जात नव्हते. स्वातंत्र्योत्तर काळात मध्यस्थांना संपवण्यासाठी कायदे करण्यात आले. पण त्यामुळे त्यांचा पोशाखच बदलला आणि ते मोठे जमीनदार झाले. भाडे/खंडाचे नियमन, कार्यकाळाची

सुरक्षा, भाडेकरूंचे मालकी हक्क इत्यादींमुळे भाडेकरूंची स्थिती चांगली झाली नाही. या भू पद्धतीमध्ये, केवळ तंत्रज्ञानाच्या माध्यमातून उत्पादकता वाढवणे कठीण आहे.

२. **पत आणि विपणन सुविधेचा अभाव (Lack of credit and marketing facilities):** कमकुवत कृषी संरचनेला विपणन प्रणाली सारख्या कोणत्याही चांगल्या पायाभूत सुविधांद्वारे समर्थित नाही, भारतीय अन्न महामंडळ आणि NAFED या सरकारी संस्थांद्वारे मोठ्या प्रमाणात व्यापार होत असूनही, दोषपूर्ण आहे. पत वित्त प्रणालीच्या बाबतीत, प्रादेशिक ग्रामीण बँका आणि नाबार्डच्या सेवा अपुर्ण आहेत.
३. **अनार्थिक होल्डिंग्स (Uneconomic holdings):** राष्ट्रीय नमुना सर्वेक्षणानुसार, १९६१-६२ मध्ये ५२ टक्के होल्डिंग्सचा आकार २ हेक्टरपेक्षा कमी होता. १९९५-९६ मध्ये, एकूण होल्डिंग्सांपैकी ८० टक्के इतके होते. यापैकी बहुतेक होल्डिंग्स ह्या अत्यंत लहान असून अनेक लहान भूखंडांमध्ये देखील विखुरलेल्या आहेत जेणेकरून त्यावरील लागवड केवळ श्रम-केंद्रित तंत्राने करता येईल. त्यामुळे उत्पादकता कमी होते. जोपर्यंत शेतीमध्ये लावले जाणारे अधिकचे श्रम पर्यायी नोकऱ्यांमध्ये हस्तांतरित केले जात नाहीत आणि होल्डिंग्स एकत्रित होणार नाहीत, तोपर्यंत उत्पादनाच्या आधुनिक तंत्रांचा अवलंब करता येणार नाही आणि कृषी उत्पादकता वाढवण्याच्या शक्यता मर्यादित राहतील.

C. तांत्रिक कारणे (Technical causes):

१. **कालबाह्य कृषी तंत्रे (Outmoded agricultural techniques):** बहुतेक भारतीय शेतकरी कालबाह्य कृषी तंत्रे वापरत आहेत. बहुसंख्य शेतकरी अजूनही लाकडी नांगर आणि बैल वापरतात. खतांचा वापर आणि बियाणांच्या नवीन उच्च उत्पन्न देणाऱ्या वाणांचा वापर देखील अत्यंत मर्यादित आहे.
२. **सिंचनाच्या अपुऱ्या सुविधा (Inadequate irrigation facilities):** सिंचनाचा पुरेसा विस्तार होऊनही, आता देखील एकूण पीक क्षेत्राच्या ६० टक्के क्षेत्र पावसावर अवलंबून आहे. पाऊस अनेकदा अपुरा, अनिश्चित आणि अनियमित असतो. त्यानुसार, ज्या भागात सिंचनाची सोय नाही, आणि जो भाग पूर्णपणे पावसावर अवलंबून आहे अशा सर्व क्षेत्रांमध्ये उत्पादकता कमी असणे साहजिकच आहे. सिंचनाची सुविधा असलेल्या भागातही सदोष व्यवस्थापनामुळे क्षमता पूर्णतः वापरात येत नाही. सिंचनाचा खर्चही सातत्याने वाढत आहे आणि त्यामुळे लहान शेतकरी उपलब्ध सिंचन सुविधांचा वापर करू शकत नाही.

तुमची प्रगती तपासा:

१. भारतीय शेतीचे स्वरूप स्पष्ट करा.
२. भारतीय शेतीतील कमी उत्पादकतेच्या संस्थात्मक कारणांची चर्चा करा.

३.४ कृषी निविष्टी/आदाने (AGRICULTURAL INPUTS)

कृषी आदानांचे प्रकार खालीलप्रमाणे आहेत -

१. उपभोग्य आदाने (Consumable Inputs):

उपभोग्य आदाने हा आदानाचा असा प्रकार आहे जो नैसर्गिकरित्या वापरला जातो. सामान्यतः वापरल्या जाणा-या उपभोग्य आदानांमध्ये उच्च दर्जाचे बियाणे, माती, खते, कीटकनाशके, कीटक सापळे, गवत, पाणी इत्यादींचा समावेश होतो.

उपभोग्य आदाने ही अल्पभूधारक शेतकऱ्यांच्या कापणीसाठी सर्वात मूलभूत परंतु आवश्यक सहाय्यक आहेत. कीटकांपासून बचाव करण्यासाठी कीटकनाशके महत्त्वपूर्ण आहेत. पालापाचोळा तणांच्या वाढीस प्रतिबंधक म्हणून काम करतो. निरोगी पिकांची खात्री करण्यासाठी उच्च दर्जाचे बियाणे आवश्यक आहे.

२. भांडवली आदाने (Capital Inputs):

भांडवली आदाने ही कृषी आदाने असतात जी बहुधा यांत्रिक आणि अधिक तांत्रिकदृष्ट्या प्रगत असतात. या कृषी आदाने ही पिकांद्वारे स्वतः वापरता येत नाहीत. भांडवली आदानांचा विचार मोठ्या शेतांसाठी आवश्यक साधने म्हणून केला जातो, परंतु ते पूर्णपणे सत्य नाही. परावर्तित आच्छादन आणि ट्रेलीझिंग साहित्य यासारख्या मोठ्या शेततळ्यांना आणि लहान शेतकऱ्यांना मदत करू शकतील अशी भरपूर कृषी आदाने आहेत.

भांडवली आदानांचे इतर काही सामान्य प्रकार आहेत: नायलॉन जाळी, स्ट्रॅक्टर, नांगर, सिंचन प्रणाली इत्यादी.

ट्रॅक्टर आणि नांगर यांसारखी भांडवली आदाने सामान्यतः लहान शेतकरी वापरत नाहीत, कारण ती इतकी मोठी गुंतवणूक आहे. आम्ही शिफारस करतो की, अल्पभूधारक शेतकऱ्यांनी त्यांच्या उत्पादनासाठी नायलॉन जाळी आणि परावर्तित आच्छादन यांसारख्या भांडवली आदानांचा वापर करावा.

३. इको-फ्रेंडली कृषी आदाने (Eco-Friendly Agri-Inputs):

काही प्रकारची कृषी आदाने ही इतर आदानांपेक्षा हिरवे असतात आणि जागतिक तापमानवाढ झपाट्याने वाढत असताना, आम्ही अशी शिफारस करतो की प्रत्येक शेतकरी हा शक्य तितक्या शाश्वत होण्याचा प्रयत्न करत असतो. आम्ही असे मानत असतो की, शाश्वत शेती हे अल्पभूधारक शेतकऱ्यांसाठी एक आव्हान असते कारण त्यांच्याकडे मर्यादित संसाधने आहेत, परंतु ते अशक्य नाही.

लहान शेतकरी त्यांच्या दैनंदिन दिनचर्येत एकात्मिक कीड व्यवस्थापन पद्धतीचा समावेश करून पर्यावरणपूरक होऊ शकतात. एकात्मिक कीड व्यवस्थापन दृष्टीकोन कीटकांना रोखण्यासाठी सेंद्रिय आणि गैर-सेंद्रिय सामग्रीचा वापर करते. दोन्हीमधील अचूक संतुलन शोधून, अल्पभूधारक शेतकरी उच्च उत्पादनाची खात्री करून शाश्वत शेती पद्धती वापरू शकतात.

३.५ कृषी किंमत धोरण (AGRICULTURAL PRICE POLICY)

देशाच्या आर्थिक विकासात कृषी किंमत धोरण हे अग्रणी भूमिका पार पाडते. शेतकऱ्यांना प्रोत्साहन देण्यासाठी त्यांना प्रोत्साहन-केंद्रित गुंतवणूक आणि तंत्रज्ञानासाठी प्रवृत्त करण्यासाठी कृषी किंमत धोरण हे एक महत्त्वाचे साधन आहे.

कृषी किंमत धोरणाची उद्दिष्टे (Objectives of Agricultural Price Policy):

राष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेतील शेतीच्या स्थानावर अवलंबून कृषी किंमत धोरणाची उद्दिष्टे देशानुसार बदलतात. विकसित देशांमध्ये, किंमत धोरणाचे प्रमुख उद्दिष्ट कृषी उत्पन्नात होणारी घसरण रोखणे हा आहे तर विकसनशील अर्थव्यवस्थांमध्ये कृषी उत्पादन वाढवणे हे आहे.

कृषी किंमत धोरणाची मुख्य उद्दिष्टे खालीलप्रमाणे सारांशित केली आहेत:

(i) अन्नधान्य आणि कृषी मालाच्या किमती यांच्यातील संबंध सुनिश्चित करणे:

कृषी किंमत धोरणाचा प्रमुख उद्देश म्हणजे अन्नधान्य आणि गैर-अन्नधान्याच्या किमती आणि कृषी माल यांच्यातील योग्य संबंध सुनिश्चित करणे जेणेकरून अर्थव्यवस्थेच्या या दोन क्षेत्रांमधील व्यापाराच्या अटी एकमेकांच्या विरोधात तीव्रपणे बदलू नयेत.

(ii) उत्पादक आणि ग्राहकांचे हित लक्षात घेणे:

उत्पादक आणि ग्राहक यांचे हित साधण्यासाठी, किंमत धोरणाच्या माध्यमातून कमाल आणि किमान मर्यादेतील चढउतारांवर बारीक नजर ठेवली पाहिजे.

(iii) पिकांच्या किमतीमधील संबंध:

विविध वस्तूंच्या मागणीनुसार उत्पादनाचे उद्दिष्ट पूर्ण करण्यासाठी प्रतिस्पर्धी पिकांच्या किमतीमधील संबंध टिकून राहतील असे किंमत धोरण असावे.

(iv) हंगामी चढउतार नियंत्रित करणे:

किंमत धोरणाचा आणखी एक उद्देश म्हणजे किमतीच्या वाढीच्या चक्रीय आणि हंगामी चढउतारांना किमान मर्यादेपर्यंत नियंत्रित करणे.

(v) किंमत एकत्रित करणे:

कृषी किंमत धोरणाचे उद्दिष्ट देशातील विविध क्षेत्रांमधील किमतीचे अधिक एकत्रीकरण करणे हे असले पाहिजे जेणेकरून विक्रीयोग्य अधिशेषाचा नियमित प्रवाह चालू ठेवता येईल आणि शेतमालाच्या निर्यातीला नियमितपणे चालना मिळेल.

(vi) सामान्य किमतीचे स्थिरीकरण करणे:

सामान्य किंमत पातळी स्थिर करण्यासाठी, देशातील आर्थिक विकासाला चालना देण्यासाठी सार्वजनिक परिव्यय वाढवणे हे त्याचे उद्दिष्ट असले पाहिजे.

(vii) उत्पादनात वाढ:

कृषी माल किंमत धोरणाचे प्रमुख उद्दिष्ट हे देशातील विविध वस्तूंचे उत्पादन वाढविण्याचे असले पाहिजे. त्यामुळे लागवडीसाठी लागणारे उत्पादन आणि आदाने यांच्यामध्ये संतुलन राखता आले पाहिजे.

३.६ किमान आधारभूत किंमत (MINIMUM SUPPORT PRICE)

अन्नधान्य आणि किंमत समितीने १९६४ मध्ये देशात संतुलित आणि एकात्मिक किंमत रचना लागू करण्यासाठी कृषी मूल्य आयोगाची स्थापना करण्याची शिफारस केली आणि त्यानुसार १९६५ मध्ये कृषी मूल्य आयोगाची स्थापना करण्यात आली. तथापि, १९८५ मध्ये कृषी मूल्य आयोगाचे नाव बदलून कृषी खर्च आणि मूल्य आयोग असे करण्यात आले. या आयोगाचे मुख्य कार्य म्हणजे किमान आधारभूत किंमत (MSP) जाहीर करणे आणि सार्वजनिक किमान किमतीला विकल्या जाणाऱ्या कृषी मालाच्या किमती निश्चित करणे, याला आरक्षित किंमत असे देखील म्हणतात.

किमान आधारभूत किंमतीची व्याख्या:

आधारभूत किंमत ही अशी किंमत म्हणून परिभाषित केली जाते ज्या किमतीला सरकारला विक्रीसाठी देऊ केले जाणारे संपूर्ण स्टॉक खरेदी करणे बंधनकारक असेल. आधारभूत किमतींना कोणतेही प्रत्यक्ष प्रोत्साहन नसते, प्रत्यक्ष भूमिका नसते, परंतु तरी देखील शेतकऱ्यांना विशिष्ट किंमत पातळीच्या खाली जाण्याच्या जोखमीपासून संरक्षण मिळेल.

किमान आधारभूत किंमत जाहीर करण्याची मुख्य उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे आहेत:

१. अधिक उत्पादनाच्या स्थितीत किमतीत होणारी घसरण रोखणे.
२. बाजारातील भाव/किंमत घसरण्याच्या स्थितीत शेतकऱ्यांना त्यांच्या पिकाची किमान किंमत सुनिश्चित करून त्यांच्या हिताचे रक्षण करणे.

आधारभूत किंमत ही कोणतीही प्रत्यक्ष प्रोत्साहनाची भूमिका बजावत नसली तरी देखील एका विशिष्ट पातळीच्या खाली किंमत घसरण्याच्या जोखमीपासून शेतकऱ्यांना सुनिश्चित करते. या धोरणांतर्गत सरकार टंचाई असताना खुल्या बाजारात खरेदी-विक्री करून स्वतः बाजारात प्रवेश करून शेतकऱ्यांचे उत्पन्न स्थिर ठेवण्याचा प्रयत्न करीत असते.

किमान आधारभूत किंमत किती असावी?:

कृषी उत्पादनांच्या आधारभूत किंमती निश्चित करण्यासाठीची मार्गदर्शक तत्त्वे ही अशा उद्दिष्टांवर अवलंबून असतात जी उद्दिष्टे साध्य करणे शक्य असते. कृषी आधारभूत किंमत धोरणांचे उद्दिष्ट वेगवेगळ्या देशांमध्ये भिन्न असू शकतात आणि आहेत. दिलेल्या व्याख्येनुसार किमान आधारभूत किंमत धोरण हे निर्धारित पातळीच्या पलीकडे किमतीत घट होण्यापासून शेतकऱ्यांना आश्वासन देते, काही देशांमध्ये (मुख्यतः प्रगत देशांमध्ये), अशा किंमत विम्याचे प्राथमिक उद्दिष्ट कृषी उत्पन्नाची सामान्य पातळी नियंत्रित करणे म्हणजे उत्पन्न-केंद्रित दृष्टीकोन हे आहे.

इतर अनेक देशांमध्ये (विशेषतः विकसनशील देश) आधारभूत किंमत धोरणाचे मुख्य उद्दिष्ट म्हणजे एकूण कृषी उत्पादन, म्हणजेच उत्पादनाभिमुख दृष्टीकोन वाढविण्यात मदत करणे हे होय.

भारतासह बहुतेक विकसनशील देशांमध्ये, सध्याच्या संदर्भात कृषी उत्पादनाच्या वाढीचा दर वाढवणे हे मुख्य उद्दिष्ट आहे जेणेकरून ग्राहकांची मागणी पूर्ण करता येईल. उत्पादन आणि उत्पादकता वाढवण्याचा परिणाम म्हणून कृषी उत्पन्नात सुधारणा करण्याचे उद्दिष्ट साध्य केले जाईल.

किमान आधारभूत किंमत निश्चित करण्यासाठी काही अर्थशास्त्रज्ञांचे मत असे होते की, ते उत्पादन खर्चावर आधारित असावे. पण प्रश्न असा आहे की कोणत्या किमतीचा विचार केला पाहिजे? शेतमालाची उत्पादनाची किंमत अनेक घटकांवर अवलंबून असते जसे की, शेताचा आकार, मातीचा प्रकार, पीक पद्धती, तसेच उत्पादनाची तंत्रे इत्यादी. त्यामुळे उत्पादनाचा सरासरी खर्च काढणे कठिण होते. या अडचणी टाळण्यासाठी आधारभूत किंमत ही शेतमालाच्या खर्चाशी संबंधित असणे आवश्यक असते.

तथापि, आपण हे निश्चित केले पाहिजे की आपल्या देशातील आधारभूत किंमत धोरणाचे प्राथमिक उद्दिष्ट कृषी उत्पादन वाढवणे हे असले पाहिजे आणि कृषी आणि बिगर कृषी क्षेत्रामध्ये उत्पन्नाचे पुनर्वितरण साध्य करणे हे नाही. हे उद्दिष्ट ठामपणे डोळ्यासमोर ठेऊन आधारभूत किमती कमी करण्यास भाग पाडावे लागेल.

या कार्यक्रमानुसार, सरकार शेतमालाची किंमत बाजारभावापेक्षा जास्त असलेल्या पातळीवर निश्चित करून शेतकऱ्यांकडून खरेदी करते. जे काही अधिशेष बाजारात आहेत ते संपुष्टात येत नाहीत. आकृतीमध्ये P० हा गव्हाचा बाजारभाव आहे

MA I Agri Eco कडून आकृती ४.१

वरील आकृतीमध्ये, P१ ही सरकारद्वारे निर्धारित केलेली किंमत होय. D० या मागणी वक्रानुसार फक्त उपभोक्ता गव्हाचे OA युनिट्स खरेदी करतात. पण दुसरीकडे, गव्हाचे OB युनिट विक्रीसाठी काढले जातात. त्यामुळे हा अतिरिक्त पुरवठा खरेदी करून तो बफर स्टॉकमध्ये ठेवण्याचे बंधन सरकारवर असते.

जर हे धोरण यशस्वी झाले तर, प्रथमतः शेतमालाच्या किमतीत किरकोळ चढउतार केले जातात जेव्हा पूर्णपणे मुक्त बाजाराच्या आधारे किंमत ठरवली गेली असेल. दुसरे म्हणजे, उत्पादनातील चढ-उतारांना तोंड देताना कृषी उत्पादकांचा एकूण महसूल स्थिर होईल.

दीर्घ कालावधीसाठी उत्पादन वाढवता येते, कारण उत्पादकाला माहित असते की तो उत्पादनामध्ये वृद्धी ही आदाने किंवा खर्चामध्ये वाढ करून केली जाऊ शकते. सरकारने निश्चित केलेल्या उच्च आधार किमती कृषी उत्पादनाला चालना देऊ शकतात ज्यामुळे शेतकरी कोणतेही श्रम आणि बदलत्या आदानांचा वापर करत नाहीत आणि शेतकरी विद्यमान उत्पादन पद्धतींसह अधिक प्रमाणावर उत्पादन करू शकतात आणि नवीन कृषी तंत्रज्ञानाचा शोध आणि अवलंब करतात ज्यामुळे नवीन, कमी खर्चात उत्पादनाची शक्यता निर्माण होते. त्यामुळे दीर्घकाळात उत्पादनात वाढ होते.

३.७ सारांश (SUMMARY)

स्वातंत्र्याच्या वेळी भारताची शेती मागासलेल्या अवस्थेत होती, शेतीची किंवा कृषीची प्रति हेक्टर आणि प्रति कामगार उत्पादकता अत्यंत कमी होती, वापरात येणारे तंत्र जुने आणि पारंपारिक होते. कमी उत्पादकतेमुळे, शेतीतूनच शेतकऱ्यांचा उदरनिर्वाह चालत असे. प्रस्तुत प्रकरणामध्ये आर्थिक विकासामध्ये कृषीची भूमिका, कमी उत्पादकतेची कारणे, कृषी निविष्टी किंवा आदाने, कृषी किंमत धोरण व अलीकडील किमान आधारभूत किंमत धोरण इत्यादींची विस्तृतपणे चर्चा करण्यात आली आहे.

३.८ प्रश्न (QUESTIONS)

१. भारतीय शेती मागासलेली आणि पारंपारिक स्वरूपाची आहे – स्पष्ट करा.
२. भारतीय शेतीच्या कमी उत्पादकतेची कारणे कोणती आहेत?
३. आर्थिक विकासात कृषीची भूमिका स्पष्ट करा.
४. कृषी आदाने यावर टिप लिहा.
५. कृषी किंमत धोरण यावर टिप लिहा.
६. किमान आधारभूत यावर टिप लिहा.

कृषी क्षेत्र - II

घटक रचना

- ४.० उद्दिष्टे
- ४.१ प्रस्तावना
- ४.२ कृषी वित्ताचा अर्थ
- ४.३ कृषी वित्ताचे स्रोत
- ४.४ सूक्ष्म वित्त
- ४.५ नाबार्ड: भूमिका आणि कार्य
 - ४.५.१ नाबार्डची भूमिका
 - ४.५.२ नाबार्डचे कार्य
- ४.६ कृषी विपणन: रचना आणि समस्या
 - ४.६.१ कृषी विपणनाची रचना
 - ४.६.२ कृषी विपणनाच्या समस्या
- ४.७ शेतकऱ्यांसाठी राष्ट्रीय धोरण, २००७
- ४.८ सेंद्रिय कृषी धोरण
- ४.९ भारतात अन्न सुरक्षा
- ४.१० सारांश
- ४.११ प्रश्न

४.० उद्दिष्टे (OBJECTIVES)

- कृषी वित्ताचा अर्थ आणि स्रोत यांचा अभ्यास करणे.
- सूक्ष्म वित्ताची संकल्पना समजून घेणे.
- नाबार्डची भूमिका आणि कार्याचा अभ्यास करणे.
- कृषी विपणनाची रचना आणि समस्यांचा अभ्यास करणे.
- शेतकऱ्यांसाठी राष्ट्रीय धोरण, २००७ चा अभ्यास करणे.
- सेंद्रिय कृषी धोरणाचा अभ्यास करणे.
- भारतातील अन्न सुरक्षेचा अभ्यास करणे.

४.१ प्रस्तावना (INTRODUCTION)

कोणत्याही देशाच्या आर्थिक प्रगतीमध्ये कृषीचा/शेतीचा फार मोठा वाटा असतो. विकसित राष्ट्रांच्या आर्थिक विकासात कृषी क्षेत्राचे मोठे योगदान आहे तसेच अविकसित किंवा विकसनशील राष्ट्रांमध्ये देखील कृषी क्षेत्राची भूमिका तितकीच महत्त्वाची आहे. भारतीय लोकसंख्येपैकी जवळपास ७५% लोक त्यांच्या उपजीविकेसाठी कृषीवर अवलंबून आहेत. त्यामुळे कृषी क्षेत्र हे संपूर्ण राष्ट्रासाठी आर्थिक उलाढालींचा सर्वात मोठा स्रोत बनला आहे. तंत्रज्ञानाच्या झपाट्याने विकासांमुळे दुय्यम आणि तृतीयक क्षेत्रांमध्ये भरीव वाढ होत असली तरीदेखील कृषी हा व्यवसायाचा एक अतिशय महत्त्वाचा स्रोत आहे.

४.२ कृषी वित्ताचा अर्थ (MEANING OF AGRICULTURAL FINANCE)

कृषी वित्त म्हणजे सामान्यतः शेती व्यवसायाशी संबंधित आर्थिक पैलूंचा अभ्यास, परीक्षण आणि विश्लेषण करणे, जे भारताचे मुख्य क्षेत्र आहे. आर्थिक बाबींमध्ये कृषी वस्तूंचे उत्पादन आणि त्यांची विल्हेवाट यासंबंधीच्या पैशाच्या बाबींचा समावेश होतो.

४.२.१ कृषी वित्ताची व्याख्या (Definition of Agricultural finance):

मुरे (१९५३) यांनी कृषी वित्ताची व्याख्या "शेतकऱ्यांकडून कर्ज घेण्याचा आर्थिक अभ्यास, कृषी कर्ज देणाऱ्या एजन्सींची संघटना आणि कार्यपद्धती आणि समाजाच्या शेतीसाठीच्या कर्जाबाबतच्या हिताचा अभ्यास" अशी केली.

टंडन आणि ढोनड्याल (१९६२) यांनी कृषी वित्ताची व्याख्या ही "कृषी वित्त ही अर्थशास्त्राची अशी एक शाखा आहे जी वैयक्तिक शेतीशी संबंधित आणि आर्थिक संसाधनांशी संबंधित आहे."

४.२.२ कृषी वित्ताचे स्वरूप आणि व्याप्ती (Nature and Scope of Agricultural finance):

कृषी वित्त हा विषय सूक्ष्म आणि समग्र या दोन्ही स्तरांवर अभ्यासला जातो. समग्र वित्त (Macro Finance) हा संपूर्ण अर्थव्यवस्थेत कृषीसाठी निधी उभारण्याच्या विविध स्रोतांशी संबंधित आहे. तसेच ते विविध कृषी पतसंस्थांची कर्ज देण्याची प्रक्रिया, नियम, कायदे, देखरेख आणि नियंत्रण यांच्याशीही संबंधित आहे. त्यामुळे मॅक्रो-फायनान्स हे एकूण स्तरावर शेतीच्या वित्तपुरवठ्याशी संबंधित आहे.

सूक्ष्म-वित्त म्हणजे शेतकरी वैयक्तिक कृषी युनिट्सचे आर्थिक व्यवस्थापन आणि वैयक्तिक कर्जाच्या विविध स्रोतांचा कसा विचार करतो, प्रत्येक स्रोताकडून कर्ज घेण्याचे प्रमाण आणि तो शेतीमधील पर्यायी वापरामध्ये त्याचे वाटप कसे करतो याच्या अभ्यासाशी संबंधित आहे, तसेच भविष्यातील निधीच्या वापराशी संबंधित आहे. म्हणून, मॅक्रो-फायनान्स हा कृषी क्षेत्राच्या एकूण पत गरजांशी संबंधित पैलूंशी संबंधित आहे, तर सूक्ष्म-वित्त म्हणजे वैयक्तिक कृषी व्यवसायाच्या आर्थिक व्यवस्थापनाशी संबंधित आहे.

४.२.३ कृषी वित्ताचे महत्त्व (Significance of Agricultural Finance):

- १) कृषी वित्त हे देशाच्या कृषी-सामाजिक-आर्थिक विकासामध्ये समग्र आणि सूक्ष्म दोन्ही स्तरांवर महत्त्वपूर्ण आहे, असे गृहीत धरते.
- २) कृषी/शेती व्यवसाय बळकट करण्यासाठी आणि दुर्मिळ संसाधनांची उत्पादकता वाढवण्यासाठी कृषी क्षेत्र हे उत्प्रेरक भूमिका बजावत आहे.
- ३) शेतीच्या वित्ताद्वारे खरेदी केलेल्या नवीन तंत्रज्ञानाच्या आदानांचा वापर कृषी उत्पादकता वाढविण्यास मदत करतो.
- ४) मोठ्या प्रमाणावर आर्थिक गुंतवणुकीद्वारे पुरविल्या जाणा-या आणि शेतीला आधार देणाऱ्या कृषी वित्तामध्ये पायाभूत सुविधांमध्ये वाढ झाल्यामुळे शेतातील उत्पन्नाची पातळी वाढते ज्यामुळे ग्रामीण भागातील लोकांचे राहणीमान सुधारते.
- ५) कृषी वित्त प्रादेशिक आर्थिक असमतोल देखील कमी करू शकते आणि आंतर-कृषी मालमत्ता आणि संपत्ती यांमधील भिन्नता कमी करण्यासाठी तितकेच चांगले आहे.
- ६) कृषी वित्त हे सूक्ष्म आणि समग्र स्तरावर आर्थिक विकासासाठी फॉरवर्ड आणि बॅकवर्ड लिंकेजेसमधील लीव्हरसारखे आहे.
- ७) भारतीय शेती अजूनही पारंपारिक असल्याने आणि निर्वाह स्वरूपाची असल्याने, नवीन तंत्रज्ञानाचा अवलंब करून आधारभूत पायाभूत सुविधा निर्माण करण्यासाठी कृषी वित्तपुरवठा आवश्यक आहे.
- ८) देशातील मोठे आणि लघु पाटबंधारे प्रकल्प, ग्रामीण विद्युतीकरण, खते आणि कीटकनाशक संयंत्रांची स्थापना, कृषी प्रोत्साहन कार्यक्रम आणि दारिद्र्य निर्मूलन कार्यक्रम राबविण्यासाठी मोठ्या गुंतवणुकीची आवश्यकता आहे.

४.३ कृषी वित्त स्रोत (SOURCES OF AGRICULTURAL FINANCE)

कृषी वित्त ही ऑन-आणि ऑफ-फार्म अशा दोन्ही प्रकारच्या कृषी क्रियांना आणि आदाने तरतूद, उत्पादन, वितरण, घाऊक, प्रक्रिया आणि विपणन यासारख्या व्यवसायांना समर्थन देण्यासाठी समर्पित अनेक प्रकारच्या सेवांसाठीची तरतूद आहे.

कृषी वित्त हे खालील दोन वर्गामध्ये विभागण्यात आले आहे:

- (i) गैर-संस्थात्मक स्रोत.
- (ii) संस्थात्मक स्रोत

(i) गैर-संस्थात्मक स्रोत (Non-Institutional Sources):

कृषी वित्ताचा गैर-संस्थात्मक स्रोत हा ग्रामीण चलन बाजाराचा असंघटित भाग आहे. गैर-संस्थात्मक किंवा खाजगी स्रोतांमध्ये सावकार, व्यापारी, कमिशन एजंट, नातेवाईक आणि जमीनदार यांचा समावेश होतो. हे स्रोत भारतीय बँकिंग कंपनी कायद्याच्या कक्षेत येत नाहीत. या एजन्सीच्या हिशोबाचे सरकारकडून मुल्यांकन केले जात नाही. या एजन्सीवर सरकारचे कोणतेही नियंत्रण नाही. या एजन्सीचे त्यांच्या कर्जदारांशी अनौपचारिक संबंध आहेत. व्याजदर, नियम आणि हमीदार याबाबत लवचिकता आहे. गैर-संस्थात्मक स्रोत पुढीलप्रमाणे आहेत i) सावकार ii) नातेवाईक iii) व्यापारी iv) कमिशन एजंट v) जमीनदार.

(ii) संस्थात्मक स्रोत (Institutional Sources):

(अ) सहकारी संस्था

(ब) अनुसूचित व्यावसायिक बँका

(क) प्रादेशिक ग्रामीण बँका (RRBs)

(अ) सहकारी संस्था (Cooperatives):

(i) प्राथमिक कृषी सहकारी संस्था (PACSSs) अल्प आणि मध्यम मुदतीचे कर्ज देतात.

(ii) PCARDB शेतीसाठी दीर्घकालीन कर्ज देतात.

(ब) व्यावसायिक बँका (Commercial banks):

वास्तविकतः १९७० पर्यंत ग्रामीण भागातील संस्थात्मक कर्जाचा प्रमुख स्रोत म्हणून सहकारी बँकांवर पूर्णपणे अवलंबून राहण्याचे सरकारी धोरण होते. केवळ सहकारी बँक ही वाढती मागणी पूर्ण करू शकत नाही, असे सरकारला वाटले. त्यामुळे सरकारी धोरणामध्ये बदल होऊन ग्रामीण कर्ज देण्यासाठी अनेक संस्था विकसित झाल्या. १९६९ मध्ये १४ मोठ्या बँकांचे राष्ट्रीयीकरण करण्यात आले आणि १९८० मध्ये आणखी सहा बँकांचे राष्ट्रीयीकरण करण्यात आले. २००४ मध्ये, एकूण शाखांची संख्या ६७०६२ पर्यंत वाढली होती, त्यापैकी ३२,२०० शाखा ग्रामीण भागात होत्या. वर नमूद केलेल्या ग्रामीण कर्जाच्या क्षेत्रात व्यापारी बँकांचे यश असूनही, त्यांची कामगिरी आणि कार्यप्रणालीवर बरीच टीका झाली आहे.

(क) प्रादेशिक ग्रामीण बँका (Regional Rural Banks):

ग्रामीण बँकांवरील कार्यगटाने (१९७५) ग्रामीण समाजातील दुर्बल घटक, लहान आणि सीमांत शेतकरी, भूमिहीन मजूर, कारागीर आणि इतर ग्रामीण रहिवासी यांना पतपुरवठा करण्यासाठी व्यावसायिक बँका आणि सहकारी संस्थांच्या प्रयत्नांना पूरक म्हणून प्रादेशिक ग्रामीण बँक (RRBs) स्थापन करण्याची शिफारस केली.

वर्किंग ग्रुपच्या शिफारशीनुसार, १९७५ मध्ये सुरुवातीला पाच प्रादेशिक ग्रामीण बँकांची (RRBs) स्थापना करण्यात आली. नंतर त्यांची संख्या १९६ वर पोहोचली. २००३-०४

मध्ये प्रादेशिक ग्रामीण बँकांनी (RRBs) कृषी क्षेत्राला कर्ज म्हणून ७,५८१ कोटी रुपये दिले होते जे एकूण संस्थात्मक कर्जाच्या ८.७% इतके होते.

४.४ सूक्ष्म वित्त (MICRO FINANCE)

सूक्ष्म वित्त हा "गरीबांसह बँकिंग" चा एक अभिनव दृष्टीकोन आहे ज्यामध्ये स्वयं ६७ मदत गट (SHG), गैर-सरकारी संस्था (एनजीओ), पतसंस्था इत्यादींद्वारे गरीबांना बँक क्रेडिट दिले जाते. व्यवहार खर्च आणि परतफेड उच्च प्रमाणात. SHG-बँक जोडणी कार्यक्रम, नाबार्डने सुरू केलेला आणि प्रोत्साहित केलेला, आता ३० राज्ये आणि केंद्रशासित प्रदेशांमधील ५२० हून अधिक जिल्ह्यांतील व्यापारी बँका, RRB आणि सहकारी बँकांच्या ३०,००० हून अधिक शाखांद्वारे जोमाने राबविला जात आहे. मार्च २००७ च्या अखेरीस, तब्बल २.९ दशलक्ष बचत गट बँकांशी जोडले गेले आहेत आणि ७,००० स्वयंसेवी संस्था या योजनेशी संलग्न आहेत.

४.५ नाबार्ड: भूमिका आणि कार्य (NABARD: ROLE AND FUNCTION)

कृषी आणि ग्रामीण विकास राष्ट्रीय बँक (नाबार्ड) या राष्ट्रीय बँकेची स्थापना जुलै, १९८२ मध्ये कृषी पुनर्वित्त विकास महामंडळ (एआरडीसी) आणि सहकारी बँका आणि प्रादेशिक ग्रामीण बँका (RRB) यांच्या संदर्भात भारतीय रिझर्व बँकेची पुनर्वित्तविषयक कार्ये ताब्यात घेण्यासाठी संसदेच्या कायद्याद्वारे करण्यात आली आहे.

भारतीय रिझर्व बँकेचे गव्हर्नर हे नाबार्डचे अध्यक्ष असतात.

४.५.१ नाबार्डची भूमिका (Role of NABARD):

१. ही एक सर्वोच्च संस्था आहे जीला ग्रामीण भागातील शेती आणि इतर आर्थिक क्रियाकलापांसाठी धोरण, नियोजन तसेच ऑपरेशन्स यासंबंधीच्या सर्व बाबी हाताळण्याचा अधिकार आहे.
२. ग्रामीण विकासासाठी अनेक विकासात्मक कार्यक्रमांना चालना देण्यासाठी गुंतवणूक आणि उत्पादन क्रेडिट प्रदान करणाऱ्या संस्थांसाठी ही एक पुनर्वित्त संस्था आहे.
३. ही भारतातील क्रेडिट वितरण प्रणालीची शोषण क्षमता सुधारत आहे, ज्यामध्ये देखरेख, पुनर्वसन योजना तयार करणे, पतसंस्थांची पुनर्रचना आणि कर्मचारी प्रशिक्षण यांचा समावेश आहे.
४. ही क्षेत्रीय स्तरावर विकासात्मक कामात गुंतलेल्या सर्व प्रकारच्या संस्थांच्या ग्रामीण पत वित्तपुरवठा क्रियाकलापांना समन्वयित करते आणि भारत सरकार, आणि राज्य सरकारे, तसेच RBI आणि इतर राष्ट्रीय स्तरावरील संस्थांशी संपर्क साधते जे धोरण तयार करण्याशी संबंधित आहेत.
५. नाबार्ड देशातील सर्व जिल्ह्यांसाठी दरवर्षी ग्रामीण पत योजना तयार करते.

६. ग्रामीण बँकिंग आणि कृषी व ग्रामीण विकासाच्या क्षेत्रात संशोधन करण्यास नाबार्ड प्रोत्साहन देते.

४.५.२ नाबार्डची कार्ये (Functions of NABARD):

नाबार्डची (अ) सर्वोच्च संस्था म्हणून आणि (ब) पुनर्वित्त संस्था म्हणून दुहेरी भूमिका आहे. नाबार्डला सर्वोच्च संस्थेची भूमिका RBI कडून वारसाहक्काने मिळाली आहे, याचाच अर्थ असा होतो की नाबार्डला कृषी पत संदर्भात पूर्वी RBI द्वारे केली जाणारी सर्व कार्ये पार पाडावी लागत आहेत. त्याचबरोबर, नाबार्डने ARDC ची कार्ये देखील हाती घेतली आहेत आणि अशा प्रकारे कृषी आणि ग्रामीण विकासासाठी कर्ज देणाऱ्या सर्व बँका आणि वित्तीय संस्थांना पुनर्वित्त सुविधा प्रदान करते.

- i) एकात्मिक ग्रामीण विकासाला चालना देण्यासाठी कृषी, लघुउद्योग, कुटीर आणि ग्रामोद्योग, हस्तकला आणि ग्रामीण हस्तकला आणि वास्तविक कारागीर आणि इतर संबंधित आर्थिक उपक्रमांसाठी सर्व प्रकारच्या उत्पादन आणि गुंतवणूक क्रेडिटसाठी नाबार्ड पुनर्वित्त संस्था म्हणून सेवा प्रदान करते.
- ii) नाबार्ड राज्य सहकारी बँका (SCBs), प्रादेशिक ग्रामिण बँक (RRBs), स्थानिक विकास बँक (LDBs) आणि भारतीय रिझर्व बँक (RBI) ने मंजूर केलेल्या इतर वित्तीय संस्थांना अल्पमुदतीचे, मध्यम मुदतीचे आणि दीर्घकालीन पत (क्रेडिट) प्रदान करते.
- iii) नाबार्ड राज्य सरकारांना सहकारी पतसंस्थांच्या भागभांडवलाची सदस्यता घेण्यास सक्षम करण्यासाठी दीर्घ मुदतीचे कर्ज (२० वर्षांपर्यंत) देते.
- iv) नाबार्ड केंद्र सरकारने मान्यता दिलेल्या कोणत्याही संस्थेला दीर्घकालीन कर्ज देते किंवा भाग भांडवलात योगदान देते किंवा कृषी आणि ग्रामीण विकासाशी संबंधित कोणत्याही संस्थेच्या रोख्यांमध्ये गुंतवणूक करते.
- v) नाबार्डकडे केंद्र आणि राज्य सरकारे, नियोजन आयोग आणि इतर अखिल भारतीय आणि राज्यस्तरीय संस्थांच्या विकासासोबतच लघुउद्योग, ग्राम आणि कुटीर उद्योग, ग्रामीण हस्तकला, लघु उद्योग आणि विकेंद्रित क्षेत्र इत्यादींच्या उपक्रमांची देखील जबाबदारी सोपवण्यात आली आहे
- vi) प्राथमिक सहकारी संस्थांव्यतिरिक्त, प्रादेशिक ग्रामिण बँका (RRB) आणि सहकारी बँकांची तपासणी करण्याची जबाबदारी देखील नाबार्डला पार पाडावी लागते.
- vii) कृषी आणि ग्रामीण विकासामध्ये संशोधनाला चालना देण्यासाठी, विविध क्षेत्रांच्या गरजेनुसार प्रकल्प आणि कार्यक्रम तयार करण्यासाठी आणि डिझाइन करण्यासाठी आणि विशेष कृती किंवा उपक्रम समाविष्ट करण्यासाठी नाबार्डला संशोधन आणि विकास निधी राखून ठेवावा लागतो.

४.६ कृषी विपणन: रचना आणि समस्या (AGRICULTURAL MARKETING: STRUCTURE AND PROBLEMS)

कृषी विपणनामध्ये कृषी उत्पादनाला शेतातून ग्राहकांपर्यंत पोहचविण्याकरीता आवश्यक असलेल्या सेवांचा समावेश होतो. या सेवांमध्ये शेतकरी, मध्यस्थ आणि ग्राहकांना संतुष्ट करण्यासाठी कृषी उत्पादनांचे नियोजन, आयोजन, दिग्दर्शन आणि हाताळणी यांचा समावेश आहे. उत्पादनाचे नियोजन, वृद्धी आणि कापणी, प्रतवारी, पॅकिंग आणि पॅकेजिंग, वाहतूक, साठवणूक, कृषी- आणि अन्न प्रक्रिया, बाजार माहितीची तरतूद, वितरण, जाहिरात आणि विक्री यासारख्या असंख्य परस्परसंबंधित कृतींचा समावेश आहे. परिणामकारकपणे, कृषी विपणन हा शब्द कृषी उत्पादनाच्या पुरवठा शृंखला ऑपरेशन्सच्या संपूर्ण श्रेणीचा समावेश होतो मग ते तदर्थ विक्रीद्वारे किंवा अधिक एकात्मिक साखळीद्वारे केले गेले असेल, जसे की करार शेती.

४.६.१ कृषी विपणनाची रचना (Structure of Agricultural Credit):

भारतातील कृषी बाजारपेठांचे महत्त्वाचे प्रकार खालीलप्रमाणे आहेत.

१. प्राथमिक किंवा स्थानिक बाजार (Primary or Local Markets):

या बाजारांचे आयोजन ग्रामपंचायतीद्वारे केले जाते, जे व्यापलेल्या जागेसाठी दुकानदारांकडून काही भाडे आकारतात. या बाजारांना दक्षिणेकडील राज्यांमध्ये 'शेंडी' (shandies), केरळमध्ये 'चुना' (chuna), उत्तर आणि ईशान्येकडील राज्यांमध्ये हाट (hat), पेंथ (painth) किंवा बाजार (bazar) म्हणून ओळखले जाते, जे आठवड्यातून एकदा किंवा दोनदा गावांच्या शेजारी भरतात. एकूण विक्री केलेल्या अधिशेषांपैकी ५० टक्क्यांहून अधिक या बाजारांमध्ये विकले जाते. गावातील बनिया या बाजारात मध्यस्थ म्हणून काम करतात.

२. दुय्यम बाजार (Secondary Markets):

या बाजारपेठांमध्ये वर्षभर नियमितपणे व्यवहार होतात. बाजारपेठा स्टोरेज, हाताळणी आणि बँकिंग सेवांच्या सुविधा प्रदान करतात आणि रस्ते आणि रेल्वेद्वारे चांगली सेवा दिली जाते. याला 'घाऊक' किंवा 'असेंबलिंग' बाजार म्हणूनही ओळखले जाते आणि त्यांना मंडई किंवा गुंग म्हणतात. या मार्केटमध्ये अनेक मध्यस्थ काम करतात.

३. टर्मिनल बाजार (Terminal Markets):

ही बाजारपेठ ग्राहकांना, अंतिम खरेदीदारांना किंवा प्रक्रियेच्या ठिकाणी माल पोहोचवण्याचे कार्य करते. अशा बाजारपेठा मोठ्या शहरांमध्ये किंवा बंदरांवर असतात.

४. मेळावे (Fairs):

तीर्थक्षेत्रातील धार्मिक प्रसंगी भरणारे मेळावे हे भारतातील कृषी उत्पादनाच्या विपणनाचे महत्त्वाचे स्रोत आहेत. असे मेळावे दरवर्षी आयोजित केले जातात आणि ते जिल्हा अधिकारी, स्थानिक संस्था किंवा खाजगी एजन्सीद्वारे आयोजित केले जातात. बिहार,

ओरिसा, यू.पी., महाराष्ट्र, पश्चिम बंगाल आणि राजस्थान या राज्यांमध्ये मेळावे खूप लोकप्रिय आहेत.

५. विनियमित बाजार (Regulated markets):

प्राथमिक आणि दुय्यम बाजारपेठेतील व्यापाऱ्यांद्वारे सामान्यतः फसवणूक करणाऱ्या प्रथांना आळा घालण्याच्या उद्देशाने सरकारने विनियमित बाजारांची स्थापना केली आहे. सरकारी नियम आणि नियमने बाजार पद्धती नियंत्रित करतात.

६. सहकारी विपणन (Cooperative marketing):

ही बाजारपेठ सहकार्यांच्या तत्वांच्या आधारे चालते. सहकारी विपणन संस्था कृषी उत्पादन थेट ग्राहकांपर्यंत पोहोचवू शकते, अशा प्रकारे मध्यस्थ आणि मध्यस्थांची मोठी फौज वितरीत करू शकते.

७. राज्य व्यापार (State Trading):

भारतात कृषी उत्पादन हा कृषी विपणनाचा एक महत्वाचा घटक बनला आहे. भारतीय अन्न महामंडळासारख्या राज्य संस्था, खेड्यापाड्यात आणि आजूबाजूला त्यांची खास केंद्रे काढतात आणि मंडईत कापणीच्या वेळी शेतकऱ्यांकडून सरकारने ठरवून दिलेल्या किमतीवर उत्पादन घेतात.

४.६.२ कृषी विपणन समस्या (Problems of Agricultural Marketing):

- अ) भारतातील कृषी विपणनामध्ये मध्यस्थ मोठ्या प्रमाणात गैरप्रकार करतात.
- ब) गावांमध्ये योग्य गोदामांची सोय नसल्यामुळे शेतकऱ्याला आपली उत्पादने खड्डे, मातीची भांडी, कच्चा भांडार इत्यादींमध्ये साठवावी लागली. साठवण्याच्या या अशास्त्रीय पद्धतींमुळे मोठ्या प्रमाणात नासाडी घडून येते.
- क) प्रतवारीसाठी कोणतीही तरतूद नव्हती, त्यामुळे चांगले बियाणे वापरण्यासाठी आणि चांगल्या वाणांचे उत्पादन करण्यासाठी कोणतेही प्रोत्साहन नव्हते.
- ड) दळणवळणाच्या सुविधाही अत्यंत अपुऱ्या होत्या आणि फक्त मोजक्याच गावांना रेल्वे आणि पक्के रस्ते मंडईनी जोडलेले होते. शेतमालाची वाहतूक बैलगाड्यांसारख्या संध गतीने चालणाऱ्या वाहतुकीच्या वाहनांवर केली जात होती ज्यांचा उपयोग दूरवरच्या ठिकाणी माल नेण्यासाठी करता येत नव्हता आणि शेतकरी आपला माल जवळच्या बाजारपेठेत कमी किमतीत विकण्यास भाग पडतात.
- इ) शेतकरी अशिक्षित असल्यामुळे त्यांना विविध बाजारपेठेतील त्यांच्या मालाच्या किमतीची माहिती नाही, त्यामुळे त्यांना मध्यस्थांनी दिलेला भाव स्वीकारण्याशिवाय पर्याय राहत नाही.

- ई) भारतीय शेतकरी गरीब असल्यामुळे त्याच्याजवळ माल साठवण्याची क्षमता नसते, म्हणून तो त्याचा कृषी माल कापणीनंतर लगेचच कमी किमतीत विकण्याचा प्रयत्न करतो.
- उ) पूर्वी कर्जाच्या संस्थात्मक स्रोतांचा संपूर्ण अभाव होता आणि शेतकरी जवळजवळ पूर्णपणे सावकारांवर अवलंबून होते ज्यांचे एकमेव उद्दिष्ट शेतकऱ्यांचे शोषण करणे हे होते. त्यामुळे ते शेतकऱ्यांना बाजारभावापेक्षा कमी किमतीत त्यांचा शेतमाल विकण्यास भाग पाडत असत.

४.६.३ भारतातील कृषी विपणन प्रणाली सुधारण्यासाठी सरकारी उपाययोजना (Government Measures to Improve Agricultural Marketing System in India):

कार्यक्षम कृषी बाजारपेठेमुळे शेतकऱ्यांची कार्यक्षमता वाढू शकते आणि अधिक उत्पादनासाठी प्रोत्साहन मिळू शकते. कृषी विपणनातील दोष दूर करण्यासाठी शासनाने पुढील उपाययोजना केल्या आहेत.

१. नियमन केलेल्या बाजारपेठांची स्थापना (Establishment of Regulated markets):

विनियमित बाजारपेठ हे असे एक ठिकाण आहे जिथे व्यवहार विविध नियम आणि नियमांद्वारे नियंत्रित केले जातात. बाजार समित्यांमध्ये उत्पादक, व्यापारी आणि सरकारचे प्रतिनिधी असतात, जे या बाजारांचे कामकाज पाहतात. या समित्या वाजवी प्रतवारी पद्धतीची अंमलबजावणी करणे, बाजार कार्यकर्त्यांना परवाना देणे, अनधिकृत बाजार शुल्काची कपात करणे/थांबवणे, विक्रीची खुली लिलाव प्रणाली सुरु करणे आणि मानक वजनाची अंमलबजावणी करणे आणि विवादांच्या बाबतीत निष्पक्ष लवाद सुरक्षित करणे यासाठी जबाबदार आहेत. या बाजारपेठा मार्केट यार्ड, गोदामे, शेड इ. उपलब्ध करून देतात. शेतकऱ्यांना विश्वासाह आणि अद्ययावत बाजाराच्या बातम्या उपलब्ध करून दिल्या जातात. देशात ७,१६१ नियंत्रित बाजारपेठा आहेत.

२. खाजगी टर्मिनल बाजार (Private Terminal Markets):

खाजगी पक्षांना कृषी उत्पादनांसाठी टर्मिनल मार्केट उभारण्याची परवानगी दिली जात आहे. ही बाजारपेठ कॉर्पोरेट, इतर खाजगी उद्योग आणि सहकारी संस्थांद्वारे उभारली जात आहे. बाजारपेठांमध्ये पुरवल्या जाणाऱ्या सुविधांमध्ये इलेक्ट्रॉनिक लिलाव, कोल्ड चेन आणि सोयीस्कर ठिकाणी असलेल्या प्राथमिक संकलन केंद्रांकडून लॉजिस्टिक सपोर्ट यांचा समावेश होतो.

३. साठवण आणि गोदाम सुविधांसाठी तरतूद (Provision for Storage and Warehousing facilities):

सुधारित स्टोरेज मागणीच्या संबन्धात पुरवठा नियंत्रित करण्याचे, किमतींचे स्थिरीकरण आणि बफर स्टॉकची देखभाल करण्याचे कार्य करते. वेअरहाऊस हे एक गोडाउन आहे

जेथे उत्पादन किंवा वापराच्या ठिकाणाहून प्रवासात माल साठवला जातो. सार्वजनिक आणि खाजगी दोन्ही क्षेत्रांमध्ये व्यावसायिक आधारावर कृषी पिकांसाठी साठवण आणि गोदाम सुविधा उपलब्ध आहेत. या सुविधा पुरवणाऱ्या मुख्य संस्थात्मक संस्था म्हणजे केंद्रीय आणि राज्य वखार महामंडळे, भारतीय अन्न महामंडळ आणि सहकारी संस्था होत.

४. कॉर्पोरेट विपणन (Corporate marketing):

कॉर्पोरेट्स जोखीम घेण्यास अधिक सक्षम आहेत आणि लहान व मध्यम शेतकऱ्यांपेक्षा आर्थिक नुकसान सहन करू शकतात. कॉर्पोरेट शेतकऱ्यांकडून कराराच्या आधारे उत्पादन खरेदी करतात आणि त्यांना प्रचलित बाजारभाव देतात. चांगला भाव मिळाल्यास शेतकरी आपला माल इतरत्र विकू शकतात. कॉर्पोरेट किरकोळ साखळीच्या अनेक पैलूंवर बियाणे वितरण, खतांचा वापर, सिंचन तंत्रज्ञान सुधारणे, क्रेडिट, प्रक्रिया आणि शीतगृहे उभारणे, वाहतूक आणि शेवटी उत्पादनाची विक्री अशा अनेक बाबींवर तपशीलवार लक्ष देत आहेत.

५. मानक वजन आणि प्रतवारी (Standard Weights and Grading):

मानक वजन आणि मापे कायदा, १९५८ मध्ये अंमलात आणण्यात आला. या कायदानुसार, व्यवहारांसाठी फक्त सरकारी वजने आणि मापे वापरली जाऊ शकतात. कृषी उत्पादनाची प्रतवारी कृषी उत्पादन (प्रतवारी आणि विपणन) अधिनियम, १९३७ च्या तरतुदीनुसार केली जाते, ज्यासाठी अॅगमार्क (AGMARK) चिन्ह वापरले जाते. हे चिन्ह गुणवत्तेचे वैशिष्ट्य आहे. १५० कृषी आणि संबंधित वस्तूसाठी प्रतवारी मानके निश्चित करण्यात आली आहेत. ४१ वस्तूंच्या संदर्भात निर्यात करण्यापूर्वी अनिवार्य प्रतवारी केली जाते.

६. बाजार माहिती (Market Information):

सार्वजनिक संस्था आणि सहकारी संस्थांशी संबंधित कृषी उत्पादने शेतकऱ्यांना उपलब्ध करून दिले जाते. माहितीच्या प्रसारासाठी डिस्प्ले बोर्ड, रेडिओ, दूरदर्शन, साप्ताहिक, मासिक आणि वार्षिक प्रकाशने, परिषदा इत्यादी सर्व प्रकारची माध्यमे वापरली जातात. ही माहिती सेवा बाजाराच्या निरोगी कामकाजासाठी आवश्यक असलेल्या पायाभूत सुविधांचा एक भाग आहे. पुढे, २००५-०६ दरम्यान, मार्केटिंग रिसर्च आणि इन्फॉर्मेशन नेटवर्क, AGMARKNET ही योजना देशातील महत्त्वाच्या घाऊक बाजारपेठांना किमती आणि बाजाराशी संबंधित माहितीचे संकलन आणि प्रसार करण्यासाठी इलेक्ट्रॉनिक कनेक्टिव्हिटी प्रदान करण्यासाठी लागू करण्यात आली आहे.

७. वाहतूक व्यवस्था (Transport arrangements):

एकात्मिक रस्ते विकास कार्यक्रमात, आपल्या लाखो गावांना राष्ट्रीय मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी ग्रामीण रस्त्यांना उच्च प्राधान्य देण्यात आले आहे. दहाव्या योजनेच्या सुरुवातीस, १,५०० आणि त्याहून अधिक लोकसंख्या असलेल्या एकूण ६७,९१५ गावांपैकी ६१,९४७ गावे सर्व-हवामान रस्त्यांनी जोडली गेली होती. त्याचप्रमाणे, १,००० ते १,५०० लोकसंख्या असलेल्या एकूण ५७,८५९ गावांपैकी ४०,५५१ गावे अशी जोडली गेली आहेत.

८. अन्नधान्याचा राज्य व्यापार (State Trading in Food-grains):

हे प्रामुख्याने तूट असलेल्या राज्यांना अन्नधान्य पुरवण्याच्या उद्देशाने सुरु करण्यात आले आहे. तथापि, शेतकऱ्यांना वाजवी भाव मिळवून देण्यासाठी हा उपाय देखील स्वीकारण्यात आला आहे. हे अंशतः अन्न विभाग आणि अंशतः FCI द्वारे हाताळले जाते.

९. बाजार हस्तक्षेप योजना (MIS):

बागायती/कृषी मालाच्या उत्पादकांचे संरक्षण करण्यासाठी, जे नाशवंत स्वरूपाचे आहेत, पिकांच्या वाढीच्या कालावधीत अधिक पीक आल्यास, जेव्हा किमती अत्यंत खालच्या पातळीवर येतात तेव्हा संकटात विक्री करण्यापासून, सरकार संबंधित राज्य सरकारच्या विनंतीनुसार विशिष्ट वस्तूसाठी एमआयएस लागू करते. झालेले नुकसान केंद्र आणि राज्य यांच्यात ५०:५० च्या आधारावर वाटून घेतले जाते. NAFED ची केंद्रीय नोडल एजन्सी म्हणून नियुक्ती करण्यात आली आहे जी राज्य नियुक्त एजन्सी म्हणजेच राज्य विपणन महासंघांमार्फत योजना चालवते.

१०. विपणन तपासणी, संशोधन आणि प्रशिक्षण (Marketing Inspection, Research and Training):

बाजार तपासणी, संशोधन आणि प्रशिक्षण यासाठी पुरेशा व्यवस्थेच्या आवश्यकतेकडे सरकारने लक्ष दिले आहे. बाजाराचे अधूनमधून केलेले सर्वेक्षण समस्या ओळखण्यात आणि त्यावर उपाय शोधण्यात मदत करू शकतात. विपणन आणि निरीक्षण संचालनालय प्रमुख कृषी उत्पादनांची तपासणी आणि संशोधन करते.

११. सहकारी विपणन (Cooperative marketing):

शेतकऱ्यांनी वैयक्तिकरीत्या स्वतःला सहकारी संस्थेत संघटित करणे आवश्यक आहे; ते त्यांचे उत्पादन एकत्रितरीत्या करतात आणि एकत्रितपणे विक्री करतात. विक्रीतून मिळणारे उत्पन्न वैयक्तिक सदस्यांमध्ये त्यांच्या विक्री केलेल्या उत्पादनातील त्यांच्या वाट्याच्या प्रमाणात वितरीत केले जाते.

तुमची प्रगती तपासा:

१. भारतातील विविध प्रकारचे कृषी बाजार कोणते आहेत?
२. भारतातील सहकारी विपणनावर टीप लिहा.

४.७ शेतकऱ्यांसाठी राष्ट्रीय धोरण, २००७ (NATIONAL POLICY FOR FARMERS, २००७)

भारत सरकारने शेतकऱ्यांसाठी राष्ट्रीय धोरण, २००७ मंजूर केले आहे. शेतकऱ्यांसाठीचे राष्ट्रीय धोरण, इतर गोष्टींसह, कृषी क्षेत्राच्या विकासासाठी सर्वांगीण दृष्टीकोन प्रदान करते. शेतकऱ्यांसाठी राष्ट्रीय धोरण, २००७ चे विस्तृत क्षेत्र खालीलप्रमाणे आहे:

१. या धोरणाचा फोकस उत्पादन आणि उत्पादकतेसोबतच शेतकऱ्यांच्या आर्थिक कल्याणावर आहे.
२. मालमत्तेतील सुधारणा: खेड्यातील शेतकरी कुटुंबाकडे उत्पादक मालमत्ता किंवा विक्रीयोग्य कौशल्ये किंवा त्याची उपलब्धता आहे याची खात्री करणे.
३. पाणी वापर क्षमता: सर्व पीक उत्पादन कार्यक्रमांमध्ये सिंचनाच्या पाण्याच्या प्रति युनिट जास्तीत जास्त उत्पादन आणि उत्पन्न या संकल्पनेला प्राधान्य दिले जाईल आणि पाणी वापराबाबत जागरूकता आणि कार्यक्षमतेवर भर दिला जाईल.
४. जैव-तंत्रज्ञान, माहिती आणि दळणवळण तंत्रज्ञान (ICT), अक्षय ऊर्जा तंत्रज्ञान, अंतराळ अनुप्रयोग आणि नॅनो-तंत्रज्ञान यासारख्या नवीन तंत्रज्ञानांना शाश्वत आधारावर जमीन आणि पाण्याच्या प्रति युनिट उत्पादकता सुधारण्यासाठी प्रोत्साहित केले जाईल.
५. समन्वित कृषी जैव-सुरक्षा कार्यक्रम आयोजित करण्यासाठी राष्ट्रीय कृषी जैव-सुरक्षा प्रणालीची स्थापना केली जाईल.

४.८ सेंद्रिय शेती (ORGANIC FARMING)

FSSAI नुसार, 'सेंद्रिय शेती' ही रासायनिक खते, कीटकनाशके आणि कृत्रिम संप्रेरक किंवा अनुवांशिकरित्या सुधारित जीवांसारख्या कृत्रिम बाह्य आदानाचा वापर न करता कृषी उत्पादनाची परिसंस्था निर्माण करण्यासाठी शेतीची रचना आणि व्यवस्थापनाची एक प्रणाली आहे.

सेंद्रिय शेतीला चालना देण्यासाठी सरकारी उपक्रम:

१. ईशान्य क्षेत्रासाठी मिशन ऑर्गेनिक व्हॅल्यू चेन डेव्हलपमेंट (MOVCD):

मिशन ऑर्गेनिक व्हॅल्यू चेन डेव्हलपमेंट फॉर नॉर्थ ईस्ट रीजन (MOVCD-NER) ही एक केंद्रीय क्षेत्र योजना आहे, जी राष्ट्रीय शाश्वत कृषी मिशन (NMSA) अंतर्गत एक उप-मिशन आहे.

२०१५ मध्ये कृषी आणि शेतकरी कल्याण मंत्रालयाने अरुणाचल प्रदेश, आसाम, मणिपूर, मेघालय, मिझोराम, नागालँड, सिक्कीम आणि त्रिपुरा या राज्यांमध्ये अंमलबजावणीसाठी लॉन्च केले होते.

उत्पादकांना ग्राहकांशी जोडण्यासाठी आणि संपूर्ण मूल्य साखळीच्या विकासास समर्थन देण्यासाठी मूल्य साखळी पद्धतीने प्रमाणित सेंद्रिय उत्पादन विकसित करणे हे या योजनेचे उद्दिष्ट आहे.

२. परंपरागत कृषी विकास योजना (PKVY):

परंपरागत कृषी विकास योजना २०१५ मध्ये सुरु करण्यात आली, ही प्रमुख प्रकल्प राष्ट्रीय शाश्वत कृषी मिशन (NMSA) च्या मृदा आरोग्य व्यवस्थापन (SHM) चा एक विस्तृत घटक आहे.

PKVY अंतर्गत, सेंद्रिय गावे दत्तक घेऊन क्लस्टर पध्दतीने आणि सहभागी हमी प्रणाली (PGS) प्रमाणपत्राद्वारे सेंद्रिय शेतीला प्रोत्साहन दिले जाते.

३. प्रमाणन योजना (Certification Schemes):

- i) **भारतीय अन्न सुरक्षा आणि मानक प्राधिकरण (FSSAI)** हे देशातील अन्न नियामक आहे आणि देशांतर्गत बाजारपेठेतील सेंद्रिय अन्न आणि आयातीचे नियमन करण्यासाठी देखील जबाबदार आहे.
- ii) **सहभागी हमी प्रणाली (PGS):** PGS ही सेंद्रिय उत्पादने प्रमाणित करण्याची एक प्रक्रिया आहे, जी त्यांचे उत्पादन दर्जेदार दर्जाच्या मानकांनुसार होते याची खात्री करते. PGS ग्रीन रासायनिक मुक्त उत्पादनांना 'सेंद्रिय' मध्ये संक्रमण अंतर्गत दिले जाते ज्यास ३ वर्षे लागतात. हे प्रामुख्याने घरगुती कारणासाठी आहे.
- iii) **सेंद्रिय उत्पादनासाठी राष्ट्रीय कार्यक्रम (NPOP):** NPOP निर्यात उद्देशांसाठी तृतीय पक्ष प्रमाणन प्रक्रियेद्वारे सेंद्रिय शेती प्रमाणपत्र देते.
- iv) **मृदा आरोग्य कार्ड योजनेमुळे** रासायनिक खतांच्या वापरात ८-१०% घट झाली आहे आणि उत्पादनात ५-६% वाढ झाली आहे.

४. कृषी-निर्यात धोरण २०१८ (Agri-export Policy २०१८):

क्लस्टरस्वर भर आणि "भारताचे उत्पादन (Produce of India)" च्या जाहिरातीमुळे व मार्केटिंगमुळे भारतातील सेंद्रिय शेतीवर सकारात्मक परिणाम झाला आहे.

५. एक जिल्हा - एक उत्पादन (ODOP):

उत्तर प्रदेशातील स्वदेशी आणि विशेष उत्पादने/शिल्पांची अधिक दृश्यमानता आणि विक्रीला प्रोत्साहन देणे, जिल्हा स्तरावर रोजगार निर्मिती करणे हा या कार्यक्रमाचा उद्देश आहे.

लहान आणि सीमांत शेतकऱ्यांसाठी मोठ्या प्रमाणावर मित्तव्ययता आणण्यासाठी एग्रीगेटर्सची उपस्थिती अत्यावश्यक आहे.

६. मायक्रो फूड प्रोसेसिंग एंटरप्राइजेसचे PM औपचारिकरण (PM FME):

अन्न प्रक्रिया उद्योग मंत्रालयाने (MoFPI) 'आत्मनिर्भर भारत अभियान' चा एक भाग म्हणून PM FME योजना सुरु केली.

लहान उद्योजकांना नवीन बाजारपेठांमध्ये प्रवेश करण्यासाठी रास्त कर्जाशिवाय नवीन तंत्रज्ञान आणण्याचे उद्दिष्ट आहे.

७. शून्य बजेट नैसर्गिक शेती (Zero Budget Natural Farming):

झिरो बजेट नैसर्गिक शेती ही पारंपरिक भारतीय पद्धतीमधून रासायनिक मुक्त शेती रेखाटण्याची पद्धत आहे.

४.९ भारतात अन्न सुरक्षा (FOOD SECURITY IN INDIA)

अन्न सुरक्षेचा अर्थ आणि व्याख्या (Meaning and definition of food security):

जागतिक विकास अहवाल (१९८६) ने अन्न सुरक्षेची व्याख्या - सक्रिय, निरोगी जीवनासाठी पुरेसे अन्न सर्व लोकांना नेहमीच उपलब्ध होणे होय.

अन्न आणि कृषी संघटना (FAQ) ने अन्न सुरक्षेची व्याख्या अशी केली आहे - सर्व लोकांना नेहमीच त्यांना आवश्यक असलेल्या अन्न मिळण्यासाठी भौतिक आणि आर्थिक दोन्ही उपलब्धता प्राप्त होतील, याची खात्री करणे.

भारतातील अन्न धोरण (Food Policy in India):

उद्दिष्टे (Objectives):

- १) स्थानिक आणि व्यापक दुष्काळ टाळणे.
- २) शेतकऱ्यांना फायदेशीर भाव मिळवून देण्यासाठी, त्यांना आधुनिक आदाने आणि तंत्रज्ञान वापरण्यास प्रोत्साहित करणे.
- ३) बाजारातील विकृतीमुळे किमती स्थिर करणे.
- ४) अन्नधान्याच्या किमतीत झपाट्याने घट होत असताना किमतीला आधार देणे.
- ५) वरच्या दिशेने मजबूत दबाव असताना किमती कमी ठेवण्यासाठी प्रशासकीय माध्यमांद्वारे प्रयत्न करणे.
- ६) असुरक्षित वर्गांना बाजारभावापेक्षा कमी दराने अन्नधान्य पुरवठा करणे.
- ७) सार्वजनिक वितरणासाठी बाजारभावापेक्षा कमी दराने अन्नधान्य खरेदी करणे.
- ८) सरकारी कामकाज सुलभ करण्यासाठी अन्नधान्याचा बफर स्टॉक तयार करणे आणि त्याची देखभाल करणे.
- ९) अर्थव्यवस्थेतील सामान्य चलनवाढीच्या शक्तीचा प्रतिकार करण्यासाठी कृषी किंमत धोरणाचा वापर करणे.

अन्न धोरणाची साधने (Instruments of Food Policy):

भारतातील अन्न धोरणाची विविध साधने तीन विभागांतर्गत स्पष्ट केली जाऊ शकतात,

- अ) अन्नधान्याचे उत्पादन आणि पुरवठा,
- ब) अन्नधान्यांचा उपभोग,
- क) अन्नधान्याचे वितरण.

अ) अन्नधान्याचे उत्पादन आणि पुरवठा (Production and Supply of food-grains):

भारतातील कृषी नियोजनाचे मूळ उद्दिष्ट अन्नधान्य उत्पादनात स्वावलंबन साध्य करणे हे आहे.

१. उत्पादन (Production):

विशेषतः अन्नधान्यांचे उत्पादन आणि सर्वसाधारणपणे कृषी उत्पादन, मापकांच्या पॅकेजच्या अवलंब करून वाढवण्याचा प्रयत्न केला गेला आहे ज्याचे तीन शीर्षकांमध्ये विभागणी केली जाऊ शकते, उदा., तांत्रिक सुधारणा, संस्थात्मक आणि पायाभूत सुधारणा आणि सहाय्य सेवा.

तांत्रिक सुधारणा आणि संस्थात्मक सुधारणांचा उद्देश पायाभूत सुविधा उपलब्ध करून देणे हे आहे जे कृषी उत्पादनात जलद वाढ करण्याच्या उद्दिष्टासाठी अनुकूल ठरते. किमान आधारभूत किमती उत्पादकांना हमी देतात की, किमती किमान आर्थिक पातळीच्या खाली येऊ दिल्या जाणार नाहीत. १९७७-७८ पासून दरवर्षी आधारभूत किमतीमध्ये वाढ केली जात आहे.

२. पुरवठा (Supply):

देशांतर्गत परिस्थितीनुसार अन्नधान्याचे देशांतर्गत उत्पादन नेहमी आयातीद्वारे पुरवले जाते. सर्वसाधारणपणे अन्न धोरणानुसार आयातीचे प्राथमिक उद्दिष्ट सार्वजनिक वितरण व्यवस्था टिकवून ठेवण्यासाठी आणि समाजातील दुर्बल घटकांच्या हिताचे रक्षण करणे हे आहे.

ब) अन्नधान्याचा उपभोग (Consumption of food-grains):

भारतामध्ये अन्नधान्याच्या उपभोगाचे दोन पैलू आहेत:

- अन्नधान्याचा उपभोग घेणा-यांची संख्या वाढत आहे.
- लोकांचा उपभोग घेण्याचा पॅटर्न हा तृणधान्ये, विशेषतः गहू आणि तांदूळ यांच्या बाजूने आहे.

१. लोकसंख्या धोरण (Population Policy):

या संदर्भातील सरकारी धोरणाचा उद्देश लोकांना त्यांच्या कुटुंबाचा आकार तपासण्यासाठी सुविधा आणि प्रोत्साहन देणे हा आहे. देशाच्या लोकसंख्या धोरणाचा एक भाग असलेल्या कुटुंब कल्याण नियोजन कार्यक्रमाने प्रजनन दर कमी करण्यासाठी खूप प्रयत्न केले आहेत.

२. पोषण धोरण (Nutrition policy):

१९९३ मध्ये तयार करण्यात आलेले राष्ट्रीय पोषण धोरण, विशेष असुरक्षित गटांसाठी पोषण हस्तक्षेप, अन्नपदार्थांचे सुदृढीकरण, सूक्ष्म-पोषक आणि प्रथिने-ऊर्जेच्या कमतरतेवर नियंत्रण अशा आंतर-क्षेत्रीय कार्यक्रमांद्वारे पूरक आहाराचे सार्वत्रिकीकरण यासारख्या अल्पकालीन उपायांचे महत्त्व लक्षात येते. एकात्मिक बाल विकास योजनेद्वारे प्री-स्कूल मुलांना आणि गर्भवती आणि नर्सिंग मातांना आहार देणे, शाळेत जाणाऱ्या मुलांसाठी माध्यान्ह भोजनासह मूलभूत किमान सेवा, पोषण आणि सार्वत्रिक लसीकरण वाढविण्यासाठी बालकांचे अस्तित्व आणि सुरक्षित मातृत्व कार्यक्रम राबविणे, हे साध्य करण्यासाठी, १९९५ मध्ये राष्ट्रीय कृती योजना सुरू करण्यात आली.

क) अन्नधान्य वितरण (Distribution of food-grains):

१. सार्वजनिक वितरण प्रणाली (PDS):

भारतातील सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेचा मूळ उद्देश ग्राहकांना स्वस्त आणि अनुदानित किमतीत जीवनावश्यक वस्तू उपलब्ध करून देणे हा आहे. ही प्रणाली चालवण्यासाठी, सरकार बाजारयोग्य अतिरिक्त रकमेच्या काही भागाची खरेदी व्यापारी/मिलर्स आणि उत्पादक यांच्याकडून करते. अशा प्रकारे खरेदी केलेले धान्य रेशन / रास्त भाव दुकानांच्या नेटवर्कद्वारे आणि / किंवा बफर स्टॉक तयार करून ग्राहकांना वितरित केले जाते. भारतात खाद्यतेल, साखर, कोळसा, रॉकेल आणि कापड यांच्या वितरणासाठी PDS चा वापर केला जातो. तांदूळ, गहू, साखर आणि रॉकेल या PDS अंतर्गत समाविष्ट असलेल्या सर्वात महत्त्वाच्या वस्तू आहेत. एकूण PDS विक्रीत या चार वस्तूंचा वाटा ८६ टक्के आहे. PDS दरवर्षी सुमारे १६० दशलक्ष कुटुंबांना रु. ३०,००० कोटी पेक्षा जास्त किमतीच्या वस्तूंचे वितरण करते आणि हे कदाचित जगातील सर्वात मोठे वितरण नेटवर्क आहे.

PDS ला अन्नधान्य पुरवणारी मुख्य संस्था म्हणजे १९६५ मध्ये स्थापन करण्यात आलेली भारतीय अन्न महामंडळ (FCI) आहे. अन्नधान्याची खरेदी, साठवणूक, वाहतूक, वितरण आणि इतर अन्नपदार्थ विक्री करणे हे महामंडळाचे प्राथमिक कर्तव्य आहे. यामुळे एकीकडे शेतकऱ्यांना त्यांच्या उत्पादनासाठी योग्य भाव मिळतो आणि दुसरीकडे ग्राहकांना केंद्र सरकारकडून ठरवून दिलेल्या समान किमतीत अन्नधान्य मिळते.

२. बफर स्टॉक (Buffer stocks):

हा असा साठा आहे जो सरकारला पीक अपयशाच्या एका वर्षातही पुरवठा राखण्यास सक्षम करेल. बफर स्टॉकची प्राथमिक उद्दिष्टे म्हणजे किंमत स्थिर करणे आणि शेती उत्पन्नाची स्थिरता प्राप्त करणे. ही उद्दिष्टे सरकारने ठेवलेल्या बफर स्टॉकचा इष्टतम आकार निश्चित

करतात. अन्नधान्य राखून ठेवण्यामध्ये व्याज गमावणे, गो-डाउन भाड्याने देणे आणि साठवणुकीत होणारा अपव्यय अशा खर्चाचा समावेश होतो. हे खर्च १९९१-९२ मधील रु.७७.५५ प्रति क्विंटल वरून २००५-०६ मध्ये रु.३९०.० प्रति क्विंटलपर्यंत वाढल्याचा अंदाज आहे आणि दरवर्षी १५ टक्के दराने वाढ होत असल्याचा अंदाज आहे.

३. खरेदी (Procurement):

बफर स्टॉक ऑपरेशन्स यशस्वीरित्या राखली गेली, तरच त्यांना सरकारकडून अन्नधान्याच्या योग्य खरेदीचे समर्थन केले जाऊ शकते. अलिकडच्या वर्षात भारतात खालील खरेदी पद्धती स्वीकारल्या गेल्या आहेत:

- एक मत्तेदारी खरेदी ज्यामध्ये संपूर्ण विक्रीयोग्य अधिशेष फक्त राज्याला विकला जाईल;
- उत्पादकांवर त्याच्या एकूण जमीनधारणेवर आणि बागायती जमिनीसाठी विशिष्ट भारांकासह श्रेणीबद्ध आकारणी;
- मिलर्स/विक्रेत्यांवर आकारणी;
- मिलर्ससह परवानाधारक घाऊक विक्रेत्यांकडून खरेदी;
- खुल्या बाजारात खरेदीला समर्थन.

राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा कायदा २०१३ (National Food Security Act २०१३):

राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा कायदा २०१३ ('अन्नाचा अधिकार कायदा' असे देखील म्हणतात) हा संसदेचा एक भारतीय कायदा आहे ज्याचा उद्देश देशातील १.२ अब्ज लोकांपैकी सुमारे दोन तृतीयांश लोकांना अनुदानित अन्नधान्य प्रदान करणे हा आहे. १२ सप्टेंबर, २०१३ रोजी कायद्यावर स्वाक्षरी करण्यात आली. ५ जुलै, २०१३ पर्यंत पूर्वलक्षी राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा कायदा, २०१३ (NFSA २०१३) भारत सरकारच्या विद्यमान अन्न सुरक्षा कार्यक्रमांसाठी कायदेशीर हक्कांमध्ये रूपांतरित झाला. त्यात मध्यान्ह भोजन योजना, एकात्मिक बाल विकास सेवा योजना आणि सार्वजनिक वितरण प्रणालीचा समावेश आहे. पुढे, NFSA २०१३ मध्ये मातृत्व हक्कांना मान्यता देण्यात आली. मध्यान्ह भोजन योजना आणि एकात्मिक बाल विकास सेवा योजना या सार्वजनिक स्वरूपाच्या आहेत, तर सार्वजनिक वितरण प्रणाली (PDS) लोकसंख्येच्या दोन तृतीयांश लोकांपर्यंत पोहोचेल (ग्रामीण भागात ७५% आणि शहरी भागात ५०%).

४.१० सारांश (SUMMARY)

१. भारतीय शेतकऱ्यांच्या कर्जाच्या गरजा १५ महिन्यांपर्यंतच्या कालावधीसाठी अल्पकालीन कर्ज, १५ महिने ते ५ वर्षांच्या कालावधीसाठी मध्यम मुदतीचे कर्ज आणि ५ वर्षांपेक्षा जास्त कालावधीसाठी दीर्घकालीन कर्ज म्हणून वर्गीकृत केल्या जाऊ शकतात.

२. शेतकऱ्यांसाठी कर्जाचे दोन स्रोत उपलब्ध आहेत - संस्थात्मक आणि खाजगी. संस्थात्मक कर्ज म्हणजे सहकारी संस्था आणि सहकारी बँका आणि प्रादेशिक ग्रामीण बँकांसह (RRBs) व्यावसायिक बँकांनी शेतकऱ्यांना दिलेले कर्ज होय.
३. खाजगी किंवा गैर-संस्थात्मक स्रोतांमध्ये सावकार, व्यापारी आणि कमिशन एजंट, नातेवाईक आणि जमीनदार यांचा समावेश होतो.
४. कृषी आणि ग्रामीण विकासासाठी राष्ट्रीय बँक (NABARD) किंवा राष्ट्रीय बँकेची स्थापना जुलै १९८२ मध्ये कृषी पुनर्वित्त विकास महामंडळ (ARDC) आणि सहकारी बँका आणि RRB शी संबंधित भारतीय रिझर्व्ह बँकेची पुनर्वित्त कार्ये ताब्यात घेण्यासाठी संसदेच्या कायद्याद्वारे करण्यात आली आहे.
५. भारतात कृषी विपणनाचे विविध प्रकार आहेत जसे की प्राथमिक बाजार, दुय्यम बाजार, टर्मिनल, जत्रा, विनियमित बाजार, सहकारी बाजार, राज्य व्यापारी महामंडळे इ.
६. भारतातील कृषी विपणनातील दोष दूर करण्यासाठी सरकारने अनेक उपाययोजना केल्या आहेत.
७. त्यानुसार कृषी मूल्य आयोगाची स्थापना जानेवारी, १९६५ मध्ये करण्यात आली. १९८५ मध्ये त्याचे नामकरण कमिशन फॉर अॅग्रिकल्चरल कॉस्ट्स अँड प्राइसेस (CACP) करण्यात आले.
८. CACP फूड झोनचे संघटन, किमान आधारभूत किमती आणि खरेदी किमती निश्चित करणे, राशनिंग आणि रास्त भाव दुकानांद्वारे विक्री इत्यादी कार्ये करते.
९. अन्न आणि कृषी संघटना (FAQ) ने अन्न सुरक्षेची व्याख्या अशी केली आहे - सर्व लोकांना नेहमी आवश्यक असलेल्या मूलभूत अन्नापर्यंत भौतिक आणि आर्थिक दोन्हीची उपलब्धता प्राप्त होईल, याची खात्री करणे.
१०. 'भारतातील अन्न धोरणाची विविध साधने तीन विभागांतर्गत स्पष्ट केली जाऊ शकतात, अ) अन्नधान्याचे उत्पादन आणि पुरवठा, ब) अन्नधान्याचा वापर, क) अन्नधान्यांचे वितरण.
११. 'भारतातील सार्वजनिक वितरण प्रणाली (PDS) चे मूळ उद्दिष्ट ग्राहकांना स्वस्त आणि अनुदानित किमतीत अत्यावश्यक उपभोग्य वस्तू प्रदान करणे आहे.
१२. 'सार्वजनिक वितरण प्रणाली (PDS) मधील उणिवा आणि कमकुवतपणा दूर करण्यासाठी, लक्षित सार्वजनिक वितरण प्रणाली (TPDS) सुचवण्यात आली आहे.

४.११ प्रश्न (QUESTIONS)

१. ग्रामीण कर्जाची गरज आणि उद्देश स्पष्ट करा.
२. भारतीय कृषीमध्ये ग्रामीण पतपुरवठ्याचे स्रोत कोणते आहेत?
३. नाबार्डवर टीप लिहा.

४. भारतातील विविध प्रकारच्या कृषी बाजारांची चर्चा करा.
५. भारतातील कृषी बाजाराचे दोष काय आहेत?
६. कृषी बाजारातील दोष दूर करण्यासाठी सरकारने अवलंबलेल्या उपाययोजना स्पष्ट करा.
७. कृषी किंमत धोरणाचे तपशीलवार वर्णन करा.
८. भारतातील अन्न धोरणाचे परीक्षण करा.

munotes.in

भारतातील औद्योगिक विकास आणि औद्योगिक धोरणांसाठी पायाभूत सुविधा

घटक संरचना

- ५.० उद्दिष्टे
- ५.१ प्रस्तावना
- ५.२ औद्योगिक विकासासाठी पायाभूत सुविधा : अर्थ आणि महत्त्व
- ५.३ आर्थिक विकासात औद्योगिक विकासाची भूमिका
- ५.४ स्वातंत्र्यापासून भारताचे औद्योगिक धोरण
- ५.५ १९९१ चे नवीन आर्थिक धोरण
- ५.६ सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योग (MSMEs)
- ५.७ मोठे उद्योग
- ५.८ सारांश
- ५.९ प्रश्न

५.० उद्दिष्टे (OBJECTIVES)

- औद्योगिक विकासासाठी पायाभूत सुविधा ही संकल्पना समजून घेणे.
- भारतातील औद्योगिक धोरणांशी विद्यार्थ्यांना परिचित करणे.
- एमएसएमई क्षेत्राची भूमिका, महत्त्व विद्यार्थ्यांना पूर्णपणे समजू शकेल.
- भारतातील मोठ्या प्रमाणावरील उद्योगांच्या वाढीचे विद्यार्थ्यांना स्पष्टीकरण देणे.
- भारताच्या आर्थिक विकासात मोठ्या उद्योगांची भूमिका समजून घेणे.

५.० प्रस्तावना (INTRODUCTION)

पायाभूत सुविधा क्षेत्र हे भारतीय अर्थव्यवस्थेसाठी एक प्रमुख चालक आहे. भारताच्या सर्वांगीण विकासाचा चालना देण्यासाठी हे क्षेत्र अत्यंत जबाबदार आहे आणि देशात जागतिक दर्जाच्या पायाभूत सुविधांची कालबद्ध निर्मिती सुनिश्चित करणारी धोरणे सुरु करण्यासाठी सरकारकडून तीव्र लक्ष केंद्रित केले जात आहे. पायाभूत सुविधा क्षेत्रात वीज, पूल, धरणे, रस्ते आणि शहरी पायाभूत सुविधांचा विकास यांचा समावेश होतो.

५.२ औद्योगिक विकासासाठी पायाभूत सुविधा (INFRASTRUCTURE FOR INDUSTRIAL DEVELOPMENT)

५.२.१ पायाभूत सुविधांचा परिचय (Introduction to Infrastructure):

देशातील जलद आर्थिक वाढ आणि दारिद्र्य निर्मूलनासाठी पायाभूत सुविधा महत्त्वपूर्ण आहेत. जगातील इतर अर्थव्यवस्थांशी भारतीय अर्थव्यवस्थेचे एकीकरण होण्यासाठी रस्ते व रेल्वे वाहतूक व्यवस्था, बंदरे, वीज, विमानतळे या स्वरूपात पुरेशा पायाभूत सुविधांची आणि त्यांच्या कार्यक्षम कार्याचीही गरज आहे.

५.२.२ पायाभूत सुविधांचे महत्त्वाचे घटक (Important Constituents of Infrastructure):

१. वीज आणि त्याच्या उत्पादनाचा स्रोत जसे की कोळसा आणि तेल
२. रस्ते आणि रस्ते वाहतूक
३. रेलवे
४. संप्रेषण, विशेषतः दूरसंचार
५. बंदरे आणि विमानतळे; आणि
६. शेतीसाठी सिंचन हे महत्त्वाचे पायाभूत सुविधा आहे

पायाभूत सुविधांचे एक वैशिष्ट्य म्हणजे इतर घटकांच्या बाबतीत मागणी-पुरवठ्यातील तफावत त्यातील काही आयात करून भरून काढता येत असली, तरी पायाभूत सुविधांची कमतरता आयातीच्या माध्यमातून भरून काढता येत नाही. कारण स्थान-आधारित पायाभूत सुविधांची गरज देशांतर्गत अर्थव्यवस्थेत त्याच्या क्षमतेच्या विकासाद्वारे पूर्ण केली जाऊ शकते. उदाहरणार्थ, आपण वीज सुविधा, रस्ते, बंदरे किंवा रेल्वे आयात करू शकत नाही कारण ते देशांतर्गत अर्थव्यवस्थेत तयार करावे लागतात.

५.२.३ पायाभूत सुविधांची महत्त्वाची वैशिष्ट्ये (Important Features of Infrastructure):

पायाभूत सुविधांच्या काही विशिष्ट वैशिष्ट्यांचा उल्लेख करणे योग्य आहे -

पहिली गोष्ट म्हणजे, पायाभूत सुविधांच्या उभारणीसाठी मोठ्या प्रमाणात गुंतवणूकीची आवश्यकता असते आणि ते उत्पादनात योगदान देतात, बर् याच काळानंतर म्हणजे त्यांचा प्रत्यक्ष अंतिम उत्पादन तयार करण्याचा कालावधी बराच मोठा असतो.

दुसरे म्हणजे, मोठ्या प्रमाणात ओव्हरहेड कॅपिटल आणि लंपी इन्व्हेस्टमेंटमुळे, त्यापैकी बहुतेकांमध्ये मोठ्या प्रमाणावरील उत्पादनाचे फायदे आढळतात. अनेक पायाभूत सेवांमध्ये आढळणार् या मोठ्या प्रमाणावरील फायदे मुळे, त्यांच्यात नैसर्गिक पैशाची वैशिष्ट्ये आढळतात.

पायाभूत सुविधांचे तिसरे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे ते बाह्यता निर्माण करतात.

उदाहरणार्थ, ग्रामीण रस्ते बांधल्यामुळे शेतीला फायदा होईल कारण शेतकरी आपली उत्पादने शहरांमध्ये विकू शकतात जेथे त्यांना किफायतशीर किंमत मिळू शकते. याशिवाय, सुधारित वाहतुकीमुळे त्यांचा वाहतूक खर्च कमी होत असल्याने त्यांना खरे, कीटकनाशके आणि इतर औद्योगिक उत्पादने यासारख्या काही निविष्ठा तुलनेने स्वस्त किंमतीत मिळू शकतात. पॉवर प्लांट्स सकारात्मक आणि नकारात्मक अशा दोन्ही प्रकारच्या बाह्यता निर्माण करतात. वीज प्रकल्पांच्या बांधकामामुळे वीज निर्मिती होते जी औद्योगिक वापरासाठी वापरली जाते ती उत्पादन आणि व्यावसायिक वापरास मदत करते आणि त्याद्वारे आर्थिक वाढीस गती देण्यास मदत करते. एक ऊर्जा प्रकल्प प्रदूषकांच्या उत्सर्जनाच्या स्वरूपात, विशेषतः कार्बन डायऑक्साइड उत्सर्जनाच्या रूपात नकारात्मक बाह्यता देखील निर्माण करतो.

पायाभूत सुविधांच्या वरील वैशिष्ट्याचा अर्थ असा आहे की, स्पर्धात्मक बाजार प्रणाली बर् याच प्रकरणांमध्ये पायाभूत सुविधांच्या सामाजिक इष्टतम पातळी प्राप्त करण्यास सक्षम होणार नाही. याव्यतिरिक्त, अनेक पायाभूत सुविधांमध्ये, मोठ्या प्रमाणावरील उत्पादनाचे फायदे आहेत आणि म्हणूनच त्यांची वैशिष्ट्ये नैसर्गिक मक्तेदारी आहेत. दुस-या शब्दांत सांगायचे तर, त्यांची सामाजिक इष्टतम पातळी गाठण्यात आपल्याला बाजारपेठेतील अपयश आढळते.

त्यामुळे या पायाभूत सुविधा एकतर सरकार आणि सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योगांनी बांधल्या आहेत किंवा चालवल्या जातात किंवा खासगी क्षेत्राला त्यात गुंतवणूक करून त्या चालवण्याची परवानगी दिली असेल तर, त्यांचे नियमन सरकारने करणे आवश्यक आहे, जेणेकरून त्यांनी ग्राहकांचे शोषण करू नये. उदा., पायाभूत सेवा असलेल्या विजेचे वितरण टाटा व रिलायन्स या दोन वीज कंपन्यांकडून दिल्लीच्या विविध प्रदेशांत केले जात आहे, सरकारने नेमलेल्या प्राधिकरणाकडून विजेचे दर व इतर शुल्काचे नियमन केले जात आहे. त्याचप्रमाणे आणखी एक पायाभूत सेवा असलेल्या टेलिकम्युनिकेशनमध्ये एअरटेल, व्होडाफोन, आयडिया, एमटीएनएल अशा विविध कंपन्या वायरलेस टेलिफोनीची (म्हणजेच मोबाइल सेवा) ही सेवा ट्रायकडून नियंत्रित केली जात आहे.

५.२.४ पायाभूत सुविधांचे महत्त्व (Significance/Importance of Infrastructure):

केवळ वेगवान आर्थिक वाढीसाठीच नव्हे तर सर्वसमावेशक वाढ सुनिश्चित करण्यासाठीही चांगल्या दर्जाच्या पायाभूत सुविधा महत्त्वाच्या आहेत यावर भर देण्याची गरज आहे. सर्वसमावेशक वाढीद्वारे आमचा अर्थ असा आहे की विकासाचे फायदे देशातील बहुतेक लोक सामायिक करतात. अशा प्रकारे सर्वसमावेशक वाढीमुळे देशातील गरिबी दूर होऊन उत्पन्नातील विषमता कमी होईल.

उदाहरणार्थ, सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योग (एमएसएमई) संपूर्ण अर्थव्यवस्थेत आणि त्यांच्याद्वारे उत्पादनामध्ये विखुरलेले आहेत आणि त्यांच्या वाढीसाठी मोठ्या उद्योगांशी कार्यक्षमतेने स्पर्धा करण्यासाठी दर्जेदार आणि विश्वासार्ह पायाभूत सुविधांमध्ये प्रवेश

आवश्यक आहे, जे बहुतेक वेळा त्यांचे स्वतःचे काही लहान उर्जा प्रकल्प किंवा जनरेटर स्थापित करणे यासारख्या त्यांच्या स्वतःच्या पायाभूत सुविधा तयार करू शकतात. याशिवाय, मोठ्या प्रमाणावरील कंपन्या बंदरांजवळ आणि वाहतूक केंद्राजवळ जिथे आवश्यक पायाभूत सुविधा उपलब्ध आहेत, त्या ठिकाणी स्थापन केल्या जाऊ शकतात.

दुसरीकडे, छोटे उद्योग अर्थव्यवस्थेत मोठ्या प्रमाणात विखुरलेले आहेत आणि त्यांना सामान्य पायाभूत सुविधांच्या उपलब्धतेवर अवलंबून रहावे लागते. अशा प्रकारे, सामान्य पायाभूत सुविधांची उभारणी करून लघु उद्योगांना मोठ्या उद्योगांशी यशस्वीपणे स्पर्धा करण्यास मदत होते आणि श्रम-केंद्रित असल्याने कामगारांसाठी मोठ्या प्रमाणात रोजगाराच्या संधी निर्माण होतात. त्यामुळे विकसनशील देशांतील गरिबी दूर होण्यास मदत होईल.

सिंचन, ग्रामीण विद्युतीकरण, रस्ते आणि रस्ते वाहतूक यासारख्या पायाभूत सुविधांच्या विस्तारामुळे कृषी विकासाला चालना मिळेल आणि कृषी प्रक्रिया उद्योगांची स्थापना होईल. या सामान्य पायाभूत सुविधांमुळे शेतकरी आणि प्रक्रिया उद्योगांच्या मालकांना कच्चा माल, खते आणि इतर निविष्ठांच्या गरजा स्वस्त दरात मिळण्यास मदत होईल आणि त्यांना त्यांची उत्पादने मोठ्या शहरांमध्ये आणि शहरांमध्ये असलेल्या बाजारात आणण्यास मदत होईल.

अशा प्रकारे, थिरलवॉलच्या मते, "गरीब शेतकऱ्यांसाठी सुधारित पायाभूत सुविधांमुळे त्यांचा इनपुट खर्च कमी होईल आणि कृषी उत्पादन वाढेल आणि बाजारपेठांमध्ये प्रवेश वाढवून व्यापाऱ्यांची मत्केदारी कमी होईल. पायाभूत सुविधा आणि बाजारपेठेतील कमी प्रवेशामुळे, सुमारे दोन तृतीयांश आफ्रिकन शेतकरी राष्ट्रीय आणि जागतिक बाजारपेठेपासून तुटलेले आहेत. अधिक चांगली वाहतूक म्हणजे शाळा, रुग्णालये आणि इतर आरोग्य सुविधांसह सार्वजनिक संसाधनांमध्ये अधिक प्रवेश करणे होय."

यावरून असे दिसून येते की, पायाभूत सुविधांच्या विस्तारामुळे कृषी आणि लघु-ग्रामीण उद्योगांमध्ये रोजगाराची निरंतर वाढ होईल आणि ग्रामीण भागात समृद्धी येईल आणि अशा प्रकारे सर्वसमावेशक विकास सुनिश्चित होईल. याशिवाय, ग्रामीण भागातील लोकांचे शहरी भागात मोठ्या प्रमाणात होणारे स्थलांतर रोखण्यासही मदत होईल, जेथे शहरी गर्दी, झोपडपट्ट्यांची वाढ आणि घरांची तीव्र कमतरता निर्माण झाली आहे.

पुरेशा पायाभूत सुविधांच्या अभावामुळे केवळ आर्थिक विकासाचा अभावच नाही, तर आरोग्य सेवा आणि शिक्षण यासारख्या आवश्यक सामाजिक सेवांपर्यंत पोहोचण्यासाठी लोकांचा वेळ, प्रयत्न आणि पैसा या बाबतीतही अतिरिक्त खर्च होतो. पुरेशा पायाभूत सुविधांच्या महत्त्वावर भर देताना, २०१३-१४ या वर्षासाठी भारतीय आर्थिक सर्वेक्षण विभागाच्या लेखकांनी अगदी बरोबर लिहिले आहे की, "अलिकडच्या वर्षात ग्रामीण आर्थिक वाढीमुळे विद्यमान पायाभूत सुविधांवर विशेषतः वाहतूक, ऊर्जा आणि दळणवळणावर प्रचंड दबाव आला आहे. जोपर्यंत त्यात लक्षणीय सुधारणा होत नाही तोपर्यंत पायाभूत सुविधा वाढीसाठी आणि दारिद्र्य कमी करण्याच्या अडथळ्यासाठी अडथळा ठरत राहतील." दुसऱ्या शब्दांत सांगायचे झाले तर पायाभूत सुविधांच्या पर्यावरणीयदृष्ट्या शाश्वत विकासाबरोबर

अर्थव्यवस्थेचे एकत्रीकरण करून मजबूत, टिकाऊ आणि समतोल विकास सुनिश्चित करणे हे एक आव्हान आहे.

गेल्या दशकात (२००३-०४ ते २०१३-१४) पायाभूत सुविधांमध्ये मोठ्या प्रमाणात गुंतवणूक झाल्याने भारत जगातील दुसऱ्या क्रमांकाची सर्वात वेगाने वाढणारी अर्थव्यवस्था बनला आहे परंतु दोन वर्षांत (२०१२- मार्च २०१४) आर्थिक विकास मंदावला आणि हे मुख्यतः रखडलेल्या पायाभूत प्रकल्पांमुळे झाले आहे, ज्याने आर्थिक विकासाला खीळ घातली. त्यामुळे भारतीय अर्थव्यवस्था पुन्हा वेगवान विकासाच्या मार्गावर आणायची असेल तर पायाभूत सुविधा प्रकल्पांना पर्यावरणाची मंजूरी त्वरित देणे आणि त्यातील गुंतवणुकीला गती देणे, ही तातडीची गरज आहे.

चांगल्या दर्जाच्या पायाभूत सुविधांच्या उपलब्धतेमुळे अर्थव्यवस्थेतील उत्पादकतेची पातळी वाढते आणि उद्योगांचा खर्च कमी होतो. याशिवाय पुरेशा पायाभूत सुविधांच्या उपलब्धतेमुळे केवळ वाहतूक सुविधांमध्ये सुधारणा करून देशांतर्गतच नव्हे, तर बंदरे आणि विमानतळांच्या सुधारणेद्वारे परकीय व्यापाराला चालना मिळण्यास मदत होते. हे फर्मद्वारे उत्पादनात विविधता आणण्यास मदत करते कारण ते कच्च्या मालाचा आवश्यक पुरवठा आणि इतर इनपुट्स ज्या ठिकाणी मुबलक प्रमाणात उपलब्ध आहेत त्या ठिकाणाहून मिळविण्यास सक्षम आहेत. शिवाय, सुधारित पायाभूत सुविधांसह कंपन्या विविध प्रदेश आणि देशांतील लोकांच्या मागणीनुसार वस्तूंचे उत्पादन करू शकतात.

जागतिक बँकेच्या अंदाजानुसार, सन २००८ मध्ये विकसनशील देशांनी वाहतूक, ऊर्जा, पाणी, स्वच्छता, दूरसंचार, सिंचन अशा नवीन पायाभूत सुविधांमध्ये वर्षाला सुमारे ५०० अब्ज डॉलर्सची गुंतवणूक केली. विकसनशील देशांमध्ये अजूनही एक अब्ज लोकांना स्वच्छ पाणी उपलब्ध नाही, दोन अब्ज लोकांना स्वच्छता आणि विद्युत शक्तीचा अभाव आहे आणि विकसनशील देशांमध्ये अजूनही पुरेशा वाहतूक सुविधांचा अभाव आहे.

सर्वसाधारणपणे पायाभूत सुविधांच्या महत्त्वावर चर्चा केल्यानंतर, आता आपण देशाच्या आर्थिक विकासासाठी क्षेत्र-विशिष्ट पायाभूत सुविधांच्या महत्त्वापेक्षा कमी चर्चा करतो.

५.२.५ मुलभूत पायाभूत सुविधा (Basic Infrastructure Services):

१. रस्ते वाहतूक (Road Transport):

रस्ते वाहतूक ही आणखी एक महत्त्वाची पायाभूत सुविधा आहे जी माल, कच्चा माल आणि इंधन यांच्या वाहतुकीसाठी आवश्यक आहे. वाहतुकीच्या उपलब्धतेमुळे कृषी व औद्योगिक उत्पादनांच्या बाजारपेठेचा विस्तार होतो व त्याद्वारे उत्पादकांना मोठ्या प्रमाणावर उत्पादन करता येते व मोठ्या प्रमाणात अर्थव्यवस्थेचा लाभ घेता येतो.

याशिवाय, वाहतूक विकासामुळे उत्पादनासाठी अधिक क्षेत्रे आणि संसाधने खुली होण्यास मदत होते. देशाच्या काही भागात विपुल प्रमाणात जंगले आणि खनिज संसाधनांचा साठा असू शकतो परंतु ते उत्पादनासाठी अबाधित राहतात कारण ते दूरस्थ आणि वाहतुकीच्या माध्यमांद्वारे दुर्गम असतात. अशा प्रकारे या मागास प्रदेशांना रस्ते आणि रेल्वे च्या बांधकामाशी जोडण्याची गरज आहे जेणेकरून त्यांचे न वापरलेले खनिज आणि वनसंपत्ती

उत्पादनासाठी वापरली जाईल. सुमारे ४९ लाख किलोमीटर पसरलेल्या जगातील सर्वात मोठ्या रस्त्यांचे जाळे भारतात आहे. यामध्ये राष्ट्रीय महामार्ग, द्रुतगती मार्ग, राज्य महामार्ग, जिल्हा मार्ग यांचा समावेश असून लांबीचा तपशील तक्ता ३५.२ मध्ये देण्यात आला आहे. गेल्या काही वर्षांत राष्ट्रीय महामार्गांच्या विकासात आणि ग्रामीण रस्त्यांच्या विकासात काही प्रमाणात प्रगती झाली आहे, परंतु त्यासाठी अजून बरेच काही आवश्यक आहे.

तक्ता क्र. ५.१: भारतातील रस्ते

रस्त्याचा प्रकार	लांबी (कि.मी.मध्ये)
राष्ट्रीय महामार्ग आणि जलद महामार्ग	९२८५१
राज्य महामार्ग	१४२६८७
इतर रस्ते	४६२९४८२

एकूण ९२,८५१ कि.मी. लांबीचे राष्ट्रीय महामार्ग (एन.एच.एस.) देशाचे जाळे म्हणून काम करतात. राष्ट्रीय महामार्गांचा विकास ही केंद्र सरकारची जबाबदारी असून राष्ट्रीय महामार्ग विकास प्रकल्पाच्या (एनएचडीपी) विविध टप्प्यांच्या माध्यमातून एकूण ५४,४७८ कि.मी.च्या एनएचचे अद्ययावतीकरण व मजबुतीकरण करण्याचे बंधन घालण्यात आले आहे. मार्च २०१४ पर्यंत एकूण सुमारे २२ हजार किमी लांबीचे काम पूर्ण झाले आहे. ज्या जमीनीवरून राष्ट्रीय महामार्गांना जावे लागते, त्यांच्या जमीन मालकाकडून जमीन संपादित केल्यामुळे राष्ट्रीय महामार्ग विकसित करण्याच्या मार्गात काही अडचणी येतात.

भारतात जम्मू-काश्मीर, ईशान्य आणि इतर विशेष प्रवर्गातील राज्यांमध्ये रस्ते जोडणीला गती देण्यासाठी विशेष प्रयत्नांची गरज आहे. अकराव्या पंचवार्षिक योजनेत ईशान्येकडील रस्त्यांच्या विकासात चांगली सुरुवात झाली होती आणि १२ व्या योजनेत अधिक जोमाने पाठपुरावा करण्याचा प्रस्ताव आहे, ज्यामध्ये ईशान्येकडील कनेक्टिव्हिटीला उच्च प्राधान्य देण्यात आले आहे. शिवाय, आंध्र प्रदेश, बिहार, छत्तीसगड, झारखंड, मध्य प्रदेश, ओडिशा आणि उत्तर प्रदेशातील डाव्या विचारसरणीच्या अतिरेकीपणामुळे प्रभावित झालेल्या जिल्ह्यांमध्ये रस्ते बांधणी आणि राष्ट्रीय महामार्गांचे (एनएच) अपग्रेडेशन या क्षेत्रांच्या सर्वसमावेशक विकासासाठी काम हाती घेण्यात आले आहे.

२. रेल्वे (Railways):

रेल्वे हे वाहतुकीचे साधन म्हणून एक महत्त्वपूर्ण पायाभूत सुविधा आहे ज्याचा विस्तार आणि कार्यक्षम कार्य अर्थव्यवस्थेच्या वेगवान वाढीसाठी आवश्यक आहे. आपल्यासारख्या वाढत्या अर्थव्यवस्थेच्या मागण्यांसाठी रेल्वेने आपल्या मालवाहतुकीचे जाळे विस्तारणे, प्रत्येक वॅगनमागे अधिक वजन वाहून नेण्याची क्षमता वाढविणे आणि जलद गतीने वितरणासाठी रेल्वे यंत्रणेची कार्यक्षमता वाढविणे आवश्यक आहे. याशिवाय, रेल्वेला आपल्या प्रवासी सेवांची पोहोच आणि दर्जा सुधारणे आवश्यक आहे. माल आणि प्रवासी वाहून नेण्याची वाढती मागणी पूर्ण करण्यासाठी भारतीय रेल्वेचे सध्याचे लक्ष अतिरिक्त क्षमतेची निर्मिती, अस्तित्वात असलेल्या नेटवर्कचे आधुनिकीकरण, मालमत्तेच्या वापरात सुधारणा आणि उत्पादकता यावर असले पाहिजे. याव्यतिरिक्त, त्याच्या सेवांच्या गुणवत्तेत

सर्वांगीण सुधारणा घडवून आणण्यासाठी त्याच्या रोलिंग स्टॉकचे आधुनिकीकरण आणि देखभाल पद्धतींवर लक्ष दिले पाहिजे.

हे पुढे नमूद केले जाऊ शकते की भारतीय रेल्वेने त्याच्या विस्तार आणि आधुनिकीकरणासाठी अंतर्गत संसाधने निर्माण करणे अपेक्षित आहे. प्रभावी बहुमार्गीय वाहतूक व्यवस्थेचा भाग होण्यासाठी आणि पर्यावरणस्नेही आणि आर्थिकदृष्ट्या सक्षम वाहतूक व्यवस्था सुनिश्चित करण्यासाठी धोरण विकसित करणे हे भारतीय रेल्वेचे व्यापक उद्दिष्ट असले पाहिजे.

३. विमानतळ (Airports):

आंतरराष्ट्रीय दळणवळणासाठी विमानतळ विकास ही पायाभूत सुविधांची मूलभूत गरज आहे, विशेषतः कारण हवाई प्रवासाची मागणी भारतात वेगाने वाढेल असा अंदाज आहे. अकराव्या योजनेच्या कालावधीत विमानतळविकासात लक्षणीय प्रगती झाली होती आणि बंगलोर, हैदराबाद, दिल्ली आणि मुंबई येथील चार नवीन विमानतळांचा सार्वजनिक-खाजगी सहभाग (पीपीपी) पद्धतीने विकास झाला होता. भारतात विमानतळांच्या पायाभूत सुविधांचा विस्तार करणे, मेट्रो आणि नॉन-मेट्रो शहरांमधील विमानतळ पायाभूत सुविधांचे आधुनिकीकरण आणि ग्रीनफिल्ड विमानतळांची निर्मिती सरकारच्या विचाराधीन आहे.

प्रादेशिक कनेक्टिव्हिटी, प्रादेशिक केंद्रांचा विकास आदींच्या आधारे निश्चित करण्यात आलेल्या ३५ बिगर मेट्रो विमानतळांचा विकास विमानतळ प्राधिकरणाने (एएआय) हाती घेतला आहे. ३५ पैकी ३३ महानगरांमध्ये मेट्रो विमानतळांचे काम पूर्ण झाले असून उर्वरित वडोदरा व खजुराहो या दोन विमानतळांचे काम प्रगतीपथावर आहे.

४. बंदरे (Ports):

आंतरराष्ट्रीय व्यापार कनेक्टिव्हिटीसाठी बंदरे ही आणखी एक महत्वाची पायाभूत सुविधा आहे. यांतूनच प्रामुख्याने इतर देशांमध्ये मालाची निर्यात होते व माल व कच्चा माल आयात केला जातो. कार्यक्षम बंदरांशिवाय परकीय व्यापाराचा विस्तार करणे शक्य नाही. अकराव्या योजनेच्या कालावधीत (२००७-१२) भारतीय बंदरांच्या विस्तारासाठी काही समस्यांना तोंड द्यावे लागले, कारण या संदर्भात प्रस्तावित सार्वजनिक-खासगी सहभागासाठी (पीपीपी) अनेक प्रश्न सोडवावे लागले. यावर आता तोडगा काढण्यात आला असून येत्या पाच वर्षांत या क्षेत्रात लक्षणीय प्रगती होईल, अशी अपेक्षा व्यक्त केली जात आहे. राज्य सरकारांच्या अखत्यारीत येणाऱ्या छोट्या बंदरांच्या बाबतीत, अकराव्या योजनेच्या कालावधीत चांगली प्रगती झाली आहे.

२०१३-१४ या वर्षात भारतातील प्रमुख आणि बिगर-प्रमुख बंदरांनी एकूण ९८० दशलक्ष टन मालवाहतुकीची हाताळणी केली, जी २०१२-१३ च्या तुलनेत ५.० टक्क्यांनी वाढली आहे. याचे श्रेय प्रामुख्याने प्रमुख बंदरांवर हाताळल्या जाणाऱ्या कार्गोमध्ये १.८ टक्के वाढ झाल्याचे म्हणता येईल. याउलट २०१३-१४ मध्ये बिगर-प्रमुख बंदरांवरील वाहतूक ९.६ टक्क्यांच्या आसपास वाढली आहे, तर २०१२-१३ मध्ये ही संख्या ९.८ टक्के होती.

५. दूरसंचार (Telecommunications):

आधुनिक अर्थव्यवस्थेत दूरसंचार क्षेत्राला महत्त्वाचे स्थान आहे. ई-कॉमर्स आणि ई-गव्हर्नन्ससाठी दूरसंचार सेवांच्या कार्यक्षमतेची आवश्यकता असते. ॲमेझॉन, फ्लिपकार्ट, स्नॅपडील या कंपन्या वस्तूंच्या विक्रीसाठी ई-कॉमर्समध्ये गुंतल्या आहेत. ते मोबाइल आणि इंटरनेट नेटवर्कद्वारे काम करतात. याशिवाय अनेक बीपीओ कंपन्या दूरसंचारच्या माध्यमातून आऊटसोर्सिंग सेवा देत आहेत. कार्यक्षम दूरसंचार प्रणालीशिवाय ई-कॉमर्स आणि बीपीओच्या माध्यमातून व्यवसाय शक्य नाही. दूरसंचार आणि इंटरनेट कनेक्टिव्हिटीमध्ये संबंधित वाढ ही उत्पादकता वाढवणारा विकास आहे आणि याचा फायदा घेण्यासाठी भारत चांगल्या प्रकारे आधारित आहे.

भारतातील दूरसंचार क्षेत्रात गेल्या अनेक वर्षांत प्रभावी विस्तार आणि मोठी गुंतवणूक झाली असून टेलि-इंटेन्सिटी २००८ मधील २६.२ टक्क्यांवरून २०१२ मध्ये ७८.७ टक्क्यांपर्यंत वाढली आहे. भारतातील दूरसंचार विस्ताराचे नेतृत्व खासगी क्षेत्राने केले आहे, ज्यांचा बाजारातील हिस्सा (कनेक्शनच्या संख्येच्या बाबतीत) २००८ मधील ७३.५ टक्क्यांवरून २०१२ मध्ये ८६.३ टक्क्यांपर्यंत वाढला आहे. मात्र, २००८ मध्ये टू जी स्पेक्ट्रमच्या वाटपातील मनमानी आणि अनियमिततेमुळे २०११ मध्ये सुप्रीम कोर्टाने टू जी लायसन्स आणि संबंधित स्पेक्ट्रम रद्द करून लिलावाद्वारे स्पेक्ट्रमचे पुनर्वाटप करण्याचे आदेश दिले होते. जानेवारी २०१३ पर्यंत टू जी स्पेक्ट्रमचा नवा लिलाव पूर्ण झाला.

विशेषतः श्रीजी आणि फोर जी सेवा सुरु झाल्याने दूरसंचार क्षेत्रात आणखी विस्तार होण्यास खूप मोठा वाव आहे. याशिवाय, अलीकडेच जुलै २०१५ मध्ये पंतप्रधानांनी दूरसंचारच्या भूमिकेला प्रोत्साहन देण्यासाठी डिजिटल इंडिया योजना सुरु केली आहे. भारतात दूरसंचार सेवा पुरविणाऱ्या अनेक कंपन्या अस्तित्वात आल्या आहेत. व्यावसायिक कंपन्या आणि अगदी शेतकरी देखील अशा दूरसंचार सेवेसाठी साइन अप करू शकतात जे बाजारभाव आणि बाजारातील इतर परिस्थितीबद्दल एसएमएस किंवा ई-मेलद्वारे माहिती प्रदान करते. हे त्यांना त्यांच्या व्यवसायासंदर्भात इष्टतम निर्णय घेण्यास मदत करेल. बँका त्यांच्या ग्राहकांना एसएमएस किंवा ई-मेलद्वारे त्यांच्या ठेवींची स्थिती आणि पैसे काढण्याची स्थिती देखील प्रदान करीत आहेत. याशिवाय बँका त्यांना खुल्या असलेल्या गुंतवणुकीच्या मार्गाबाबतची माहिती ई-मेलद्वारे देत आहेत.

ई-कॉमर्स आणि ई-गव्हर्नन्समध्ये कार्यक्षम टेलिकॉम नेटवर्कची भूमिका लक्षात घेता आणि देशातील अत्याधुनिक आयटी सुविधांसाठी सार्वजनिक सेवांच्या तरतुदी उपलब्ध करून देणे आवश्यक आहे. अधिक चांगल्या स्पेक्ट्रम व्यवस्थापनाचे धोरण, राष्ट्रीय फायबर-ऑप्टिक नेटवर्क मजबूत करणे, नेटवर्क मोबाइल नंबरची शक्यता आणि ग्रामीण टेलिफोनी या मुद्द्यांकडे लक्ष देणे आवश्यक आहे.

५.२.६ पायाभूत सेवांच्या कामगिरीचे मूल्यमापन (Evaluation of Performance of Infrastructural Services):

सार्वजनिक क्षेत्रात किंवा नियमित खाजगी क्षेत्रात असो, पायाभूत सुविधा च्या सेवांची कामगिरी खूपच खराब आहे. अनेक विकसनशील देशांमध्ये, बहुतेक लोकसंख्येला वीज

आणि अलीकडेपर्यंत टेलिफोन सेवांमध्ये प्रवेश मिळत नाही. स्वातंत्र्याच्या ५० वर्षांहून अधिक काळानंतर, भारतात पुरेसे पक्के ग्रामीण रस्ते बांधले गेले नव्हते आणि नैसर्गिक महामार्गांची अवस्था अत्यंत वाईट होती आणि ते योग्य प्रकारे बांधले गेले नव्हते आणि भारतात चांगली बंदरे आणि बंदरे नसल्यामुळे देशाच्या परकीय व्यापारावर परिणाम झाला. २००१ पासूनच दहाव्या, अकराव्या आणि बाराव्या पंचवार्षिक योजनेत ग्रामीण रस्ते, महामार्ग, चांगली बंदरे, विमानतळे बांधण्याचे काम सुरू करण्यात आले आहे.

विजेच्या बाबतीत, सेवेचा दर्जा बर् यापैकी खराब झाला आहे. राजधानी दिल्लीतही अनेकदा व्होल्टेजमध्ये चढ-उतार आणि अनेकदा पुरवठा-कपात झाली आहे. उत्तर प्रदेश, हरियाणा आणि इतर राज्यांमध्ये अनेक तास पुरवठ्यात व्यत्यय येत आहे, ज्यामुळे मोठ्या कंपन्यांना त्यांचे स्वतःचे मोठे जनरेटर बसविण्यास भाग पाडले जाते. याशिवाय सामान्यतः वीज वितरणाची जबाबदारी असलेल्या राज्य विद्युत मंडळांचे मोठ्या प्रमाणात नुकसान होत आहे. त्यांच्याकडून आकारल्या जाणार् या किंमतींमध्ये पुरवठ्याच्या बदलत्या खर्चाचा समावेश नसतो, ओव्हरहेड खर्चात योगदान देणे तर सोडाच.

त्याचप्रमाणे, मोबाइल फोन वायरलेस तंत्रज्ञानाचा मोठ्या प्रमाणात वापर होण्यापूर्वीपर्यंत टेलिफोन कनेक्शन्स फारच कमी होती आणि बाजारपेठा, उत्पादक आणि ग्राहक यांना जोडण्यासाठी आवश्यक असलेल्या आवश्यक उत्पादक सेवेऐवजी लक्झरी ग्राहक सेवा होती. शिवाय टेलिफोन कनेक्शन मिळवण्यासाठी अनेक वर्षे वाट पाहावी लागते. तथापि, गेल्या १२ वर्षांत, टेलिफोन सेवेच्या बाबतीत, भारतात गोष्टींमध्ये बरीच सुधारणा झाली आहे, विशेषतः मोबाइल टेलिफोन सेवेच्या व्यापक वापरामुळे. त्याचप्रमाणे, भारतात, रेल्वे बंदर आणि विमानतळ सेवांची कामगिरी बर् यापैकी अकार्यक्षम आणि खराब राहिली आहे आणि त्यांच्या सेवा सुधारण्यासाठी कठोर सुधारणा करण्याची आवश्यकता आहे.

शेवटी, प्रा.टी.एन. श्रीनिवासन यांचे म्हणणे बरोबर आहे की, भारतासह अनेक विकसनशील देशांच्या खराब कामगिरीमध्ये पायाभूत सुविधा पुरवणाऱ्या उद्योगांची कामगिरी हा एक घटक आहे. अशा प्रकारे पायाभूत सुविधा क्षेत्रांमध्ये सुधारणा घडवून आणण्याचे प्रकरण अतिशय मजबूत आहे, त्यांची स्वतःची कामगिरी सुधारण्यासाठी आणि इतर क्षेत्रातील सुधारणांचे संधाव्य फायदे साध्य करण्यासाठी अप्रभावित आणि खराब कामगिरी करणार् या पायाभूत सुविधा क्षेत्राचा ओढा दूर करणे.

कामगार आणि भांडवल या दोन्ही स्वरूपातील अफाट साधनसंपत्तीमुळे पायाभूत सुविधांमधील गुंतवणुकीचे अतिशय आश्वासक परिणाम भारताने दाखवले आहेत. त्यामुळे भारतात औद्योगिक आणि व्यावसायिक पायाभूत सुविधांमध्ये सातत्याने वाढ होत असून, त्यातून लक्षणीय परतावा मिळत आहे आणि देशाच्या आर्थिक विकासाला हातभार लागत आहे. भारतीय अर्थव्यवस्थेसाठी एक महत्त्वाचा चालक म्हणजे पायाभूत सुविधा क्षेत्र. देशात जागतिक दर्जाच्या पायाभूत सुविधा निर्माण करण्यासाठी या क्षेत्राच्या विकासासाठी सरकार कशा प्रकारे मदत करते आणि कालबद्ध निर्मितीची हमी कशी देते, या संदर्भात भारताच्या सर्वांगीण विकासाकडे लक्ष देणे महत्त्वाचे आहे. जागतिक बँकांच्या मते, लॉजिस्टिक्स परफॉर्मन्स इंडेक्स भारत जगातील सर्व देशांपैकी ४४ व्या क्रमांकावर आहे. २०१९ मध्ये, ते चपळता इमर्जिंग मार्केट्स लॉजिस्टिक्स इंडेक्समध्ये दुसर् या क्रमांकावर आहे.

५.२.७ पायाभूत सुविधांचा विकास म्हणजे काय? (What is Infrastructure Development):

पायाभूत सुविधा सर्वात मूलभूत सुविधा प्रदान करतात ज्या विविध आर्थिक क्रियाकलापांना सेवा देण्यास मदत करतात आणि त्याद्वारे देशाची वाढ, देशाचा विकास, शिक्षण, दळणवळण, वाहतूक, बँकिंग आणि विमा, आरोग्य, तंत्रज्ञान सुलभतेस मदत करतात. अर्थव्यवस्थेच्या वाढीस चालना देण्यासाठी आवश्यक असलेल्या काही मूलभूत गरजा हे नुकतेच प्रदान केलेले उदाहरण आहे. अर्थव्यवस्थेसाठी, हे अर्थव्यवस्थेसाठी सेवा किंवा वस्तूंचे उत्पादन करत नाहीत तर बाह्य अर्थव्यवस्था तयार करून उद्योग, शेती आणि व्यापाराचे उत्पादन करण्यास मदत करतात. रेल्वे मार्ग किंवा राष्ट्रीय महामार्ग ही आर्थिक पायाभूत सुविधांची उत्तम उदाहरणे आहेत. ते बाह्य गुंतवणूकीस प्रवृत्त करण्यात आणि अर्थव्यवस्था निर्माण करण्यात मदत करतात.

५.२.८ पायाभूत सुविधा आणि विकास (Infrastructure and Development):

अर्थव्यवस्थेतील सर्वात मूलभूत वस्तूंच्या मूलभूत विकासासाठी, ते आवश्यक आहे कारण ते कोणत्याही वस्तू किंवा सेवांच्या थेट उत्पादनास मदत करत नाही परंतु ते अर्थव्यवस्थेच्या विविध क्षेत्रातील विविध वस्तू आणि सेवा सुलभतेस मदत करते. प्राथमिक, माध्यमिक आणि तृतीय क्षेत्र. आर्थिक विकासाचा स्तर हा देशाच्या पायाभूत विकासावर अवलंबून असतो, ही वस्तुस्थिती आहे. जगातील सर्वाधिक विकसित देशांकडे पाहिले तर आर्थिक आणि सामाजिक पायाभूत सुविधांच्या बाबतीत प्रचंड प्रमाणात वाढ झाल्याचे सहज लक्षात येते.

दळणवळण आणि वाहतुकीमुळे या देशांमध्ये क्रांतिकारक प्रगती झाली आहे. उत्तम नियोजनबद्ध आणि संघटित बँकिंग आणि विमा यांमुळे या देशांमधील वित्तीय क्षेत्रही चांगले काम करत आहे. तंत्रज्ञान आणि विज्ञानाच्या बाबतीतही प्रचंड प्रमाणात प्रगती होत आहे. परंतु भारतासारख्या काऊंटीजमध्ये आपल्याकडे गुणात्मक पायाभूत सुविधांचे इतके उच्च दर्जाचे निकष नाहीत आणि त्यामुळे आर्थिक विकासाची पातळी संथ आणि खालची आहे.

५.२.९ भारतीय अर्थव्यवस्थेतील पायाभूत सुविधा (Infrastructure in Indian Economy):

अर्थव्यवस्थेत उत्पादन आणि गुंतवणूक सुलभ करण्यासाठी आपल्याला गुणवत्तेच्या दृष्टीने सर्वोत्तम पायाभूत सुविधांची आवश्यकता आहे आणि ते पुरेसे असले पाहिजे. मोठ्या पायाभूत सुविधांमुळे त्या क्षेत्रात मोठ्या गुंतवणूकीचा मार्ग मोकळा होतो. परंतु अविकसित देशांची समस्या कमी आर्थिक विकासामुळे या सुविधांची कमतरता आहे. उर्वरित जगाच्या मानाने स्वातंत्र्य मिळेपर्यंत भारतीय अर्थव्यवस्था मागे होती. म्हणून एकदा आम्ही स्वतंत्र झालो की देशाच्या नियोजनकारांसाठी प्राधान्य होते ते पायाभूत सुविधांच्या विकासाला.

एकूण नियोजित खर्चापैकी सुमारे ५० टक्के खर्च पायाभूत सुविधांसाठी खर्च करण्यात आला. पहिल्या योजनेत वीजेवर तेरा टक्के, पूर व सिंचन नियंत्रणावर दहा टक्के तर सत्तावीस टक्के रक्कम वाहतूक व दळणवळणासाठी खर्च करण्यात आली. स्वातंत्र्यानंतर आपण केलेल्या पायाभूत सुविधांच्या सर्व विकासामुळे आपण उर्वरित जगाशी जुळवून

घेतले आहे आणि विकास आणि विकासाच्या बाबतीत हा देश सर्वात आशादायक देश बनला आहे.

भारतातील औद्योगिक विकास आणि औद्योगिक धोरणांसाठी पायाभूत सुविधा

५.३ आर्थिक विकासात औद्योगिक विकासाची भूमिका (ROLE OF INDUSTRIAL DEVELOPMENT IN THE ECONOMIC GROWTH)

पुढील मुद्दे आर्थिक वाढीतील औद्योगिक विकासाची भूमिका स्पष्ट करतात:

१. उद्योगांचे आधुनिकीकरण (Modernisation of Industry):

शेतीच्या आधुनिकीकरणासाठी औद्योगिक विकास आवश्यक आहे. भारतात शेती ही पारंपरिक आणि मागासलेली आहे. उत्पादन खर्च जास्त आणि उत्पादकता कमी. शेतीचे आधुनिकीकरण करण्यासाठी आपल्याला ट्रॅक्टर, थ्रेशर, पंप सेट आणि हार्वेस्टरची गरज आहे. उत्पादकता वाढविण्यासाठी आपल्याला रासायनिक खते, कीटकनाशके व तणनाशके इत्यादींची आवश्यकता असते. ही सर्व औद्योगिक उत्पादने आहेत. औद्योगिक विकासाशिवाय या वस्तूंचे उत्पादन होऊ शकत नाही. जूट, कापूस, ऊस इ. कृषी उत्पादने हा कच्चा माल आहे. फ्लेक्स, कापड आणि साखर इ. सारखी तयार उत्पादने तयार करण्यासाठी आपल्याला औद्योगिकीकरणाची आवश्यकता आहे. त्यामुळे शेतीच्या आधुनिकीकरणासाठी औद्योगिक विकास आवश्यक आहे.

२. विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाचा विकास (Development of Science and Technology):

औद्योगिक विकासामुळे विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाच्या विकासाला प्रोत्साहन मिळते. औद्योगिक उद्योग संशोधन करतात आणि नवीन उत्पादने विकसित करतात. जैवइंधनाच्या स्वरूपात इथेनॉल हे औद्योगिक विकासाचे उदाहरण आहे. उद्योग त्याच्या कच्चा यार संशोधन करतो आणि जॅट्रोफा बियाण्यांपासून बायोडिझेल सारख्या उप-उत्पादनांचा विकास करतो. औद्योगिकीकरणामुळे आपण अणुविज्ञान, उपग्रह दळणवळण आणि क्षेपणास्त्रे इत्यादींमध्ये प्रगती केली आहे.

३. भांडवल निर्मिती (Capital Formation):

भांडवलाची तीव्र कमतरता ही भारतीय अर्थव्यवस्थेची मुख्य समस्या आहे. कृषी क्षेत्रात अनुशेष अल्प आहे. त्याची जमवाजमवही खूप कठीण आहे. मोठ्या प्रमाणावरील उद्योगांमध्ये अनुशेष खूप जास्त असतो. बाह्य आणि अंतर्गत अर्थव्यवस्थांचा वापर करून उद्योगांना अधिक नफा मिळू शकतो. हा नफा विस्तार आणि विकासासाठी पुन्हा गुंतवला जाऊ शकतो. त्यामुळे औद्योगिकीकरणामुळे भांडवल निर्मितीस मदत होते.

४. औद्योगिकीकरण आणि नागरीकरण (Industrialisation and Urbanisation):

शहरीकरणामुळे औद्योगिकीकरण यशस्वी होते. एखाद्या विशिष्ट प्रदेशातील औद्योगिकीकरणामुळे वाहतूक आणि दळणवळणाची वाढ होते. शाळा, महाविद्यालये, तांत्रिक

संस्था, बँकिंग आणि आरोग्य सुविधा औद्योगिक तळाजवळ स्थापन केल्या आहेत. राऊरकेला घनदाट जंगल होते, परंतु आता ओरिसामधील अत्याधुनिक शहर आहे. मोठे उद्योग उभारल्यानंतर अनेक अनुषंगिक युनिट्सची स्थापना झाली आहे.

५. संरक्षण उत्पादनात आत्मनिर्भरता (Self-reliance in defence production):

संरक्षण उत्पादनात आत्मनिर्भरता प्राप्त करण्यासाठी औद्योगिकरण आवश्यक आहे. युद्ध आणि आणीबाणीच्या काळात शस्त्रास्त्रांसाठी परदेशांवर अवलंबून राहणे घातक ठरू शकते. कॅपिटल गुड्स आणि इंडस्ट्रियल इन्फ्रा स्ट्रक्चरमध्ये स्वावलंबनही आवश्यक आहे. पोखरण (राजस्थान) येथील अणुस्फोट आणि अग्नी क्षेपणास्त्र ही औद्योगिक विकासाची उदाहरणे आहेत.

६. आंतरराष्ट्रीय व्यापारात महत्त्व (Importance in International Trade):

व्यापाराला चालना देण्यासाठी औद्योगिकीकरण महत्त्वाची भूमिका बजावते. औद्योगिकदृष्ट्या मागासलेल्या देशांपेक्षा प्रगत राष्ट्रांना व्यापारात फायदा होतो. अविकसित देश प्राथमिक उत्पादनांची निर्यात करतात आणि औद्योगिक उत्पादने आयात करतात. कृषी उत्पादने कमी किंमतीची आज्ञा देतात आणि त्यांची मागणी सामान्यतः लवचिक असते. औद्योगिक उत्पादने उच्च मूल्यांची आज्ञा देतात आणि त्यांची मागणी लवचिक असते. यामुळे व्यापारातील तफावत निर्माण होते. देयकांच्या शिल्लकतेतील तूट भरून काढण्यासाठी आम्हाला आयात पर्यायी उत्पादने तयार करावी लागतील किंवा औद्योगिक विकासाद्वारे निर्यात प्रोत्साहनासाठी जावे लागेल.

७. नैसर्गिक संसाधनांचा वापर (Use of Natural Resources):

भारत हा गरिबांची वस्ती असलेला श्रीमंत देश आहे, ही एक सामान्य म्हण आहे. याचा अर्थ असा आहे की भारत नैसर्गिक संसाधनांमध्ये समृद्ध आहे परंतु भांडवल आणि तंत्रज्ञानाच्या अभावामुळे, या संसाधनांचा वापर केला गेला नाही. संसाधनांचा योग्य वापर करून त्यांचे तयार औद्योगिक उत्पादनांमध्ये रूपांतर केले पाहिजे. ब्रिटिश लोकांनी आपल्या देशात औद्योगिक वस्तूंचे उत्पादन करण्यासाठी भारताचा स्वस्त कच्चा माल घेतला. त्यांच्या औद्योगिक उत्पादनांसाठी बाजारपेठ म्हणून भारताचा वापर केला जात असे. त्यामुळे भारत गरिबीशी लढला आणि औद्योगिक क्रांतीच्या काळात इंग्लंडला फायदा झाला. म्हणूनच संसाधनांचा योग्य वापर करण्यासाठी औद्योगिकीकरण महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावते.

८. गरीबी आणि बेरोजगारीचे निर्मूलन (Alleviation of Poverty and Unemployment):

झपाट्याने होणाऱ्या औद्योगिकीकरणातून गरिबी आणि बेरोजगारीचे लवकर उच्चाटन होऊ शकते. जपानसारख्या औद्योगिकदृष्ट्या प्रगत देशांमध्ये हा प्रकार घडला आहे. औद्योगिक क्षेत्राची संथ वाढ व्यापक दारिद्र्य आणि मोठ्या प्रमाणात बेरोजगारीसाठी जबाबदार आहे. त्यामुळे औद्योगिक क्षेत्राची झपाट्याने वाढ झाल्याने खेड्यातील अतिरिक्त कामगार उद्योगात वापरात आणता येतील.

९. आर्थिक विकास के मुख्य क्षेत्र (Main Sector of Economic Development):

उद्योगाकडे आर्थिक विकासाकडे अग्रगण्य क्षेत्र म्हणून पाहिले जाते. प्रगत तंत्रज्ञानाचा वापर करून आणि श्रम आणि वैज्ञानिक व्यवस्थापनाची विभागणी करून आपल्याकडे मोठ्या प्रमाणात अर्थव्यवस्था असू शकतात. त्यामुळे उत्पादन आणि रोजगार झपाट्याने वाढेल. यामुळे आर्थिक वाढ आणि भांडवल निर्मिती होईल.

१०. राष्ट्रीय आणि दरडोई उत्पन्नाची जलद वाढ (Fast Growth of National and Per Capita Income):

औद्योगिक विकासामुळे राष्ट्रीय व दरडोई उत्पन्नाची झपाट्याने वाढ होण्यास मदत होते. प्रगत देशांच्या आर्थिक विकासाच्या इतिहासावरून असे दिसून येते की, औद्योगिक विकासाची पातळी आणि राष्ट्रीय व दरडोई उत्पन्नाची पातळी यांचा निकटचा संबंध आहे. उदाहरणार्थ, राष्ट्रीय उत्पन्नात औद्योगिक क्षेत्राचा वाटा २६% होता आणि सन २००० मध्ये दरडोई उत्पन्न अमेरिकेत ३६,२४० डॉलर होते.

याच वर्षी शेतीचा वाटा केवळ २% होता. जपानमध्ये तिच्या जीडीपीमध्ये औद्योगिक क्षेत्राचा वाटा ३६% होता आणि तिचे दरडोई उत्पन्न ३६२१० डॉलर होते. भारतात औद्योगिकीकरणामुळे २०-०१ मध्ये जीडीपीमध्ये औद्योगिक क्षेत्राचे योगदान २८.५% पर्यंत गेले आहे आणि २० मध्ये दरडोई उत्पन्न १६,४८६ रु. झाले आहे.

११. उच्च राहणीमान आणि सामाजिक परिवर्तनाचे चिन्ह (Sign of Higher Standard of Living and Social Change):

औद्योगिक क्षेत्राच्या प्रगतीशिवाय सभ्य जीवनमान प्राप्त करण्यासाठी एखादा देश उच्च गुणवत्तेच्या वस्तू आणि सेवांचे उत्पादन करू शकत नाही.

५.४ स्वातंत्र्यापासून भारताचे औद्योगिक धोरण (INDUSTRIAL POLICY IN INDIA SINCE INDEPENDENCE)

औद्योगिकीकरण हा आर्थिक विकासाचा महत्त्वाचा घटक आहे. औद्योगिक धोरण म्हणजे देशातील औद्योगिक विकासासाठी सरकारने अवलंबिलेल्या धोरणांचा संदर्भ आहे. भारत सरकारने १९४८ मध्ये भारताच्या पहिल्या औद्योगिक धोरणात सुधारणा केली आहे. बदलत्या वातावरणाकडे लक्ष वेधण्यासाठी नवे औद्योगिक धोरण आणण्यात आले. सध्याच्या औद्योगिक धोरणाचा उद्देश भारतीय अर्थव्यवस्थेचे जागतिकीकरण करणे आणि देशांतर्गत अर्थव्यवस्थेत बाजारपेठेच्या शक्तीचा मुक्त खेळ प्रदान करणे हा आहे.

- उद्योगाची मालकी आणि रचना आणि त्याच्या कामगिरीवर प्रभाव पाडण्यासाठी सरकारी कृती. हे अनुदान भरणे किंवा इतर मार्गांनी वित्तपुरवठा करणे किंवा नियमनाचे स्वरूप घेते.

- त्यात कार्यपद्धती, तत्त्वे (म्हणजे दिलेल्या अर्थव्यवस्थेचे तत्त्वज्ञान), धोरणे, नियम व कायदे, प्रोत्साहन व शिक्षा, दरनिश्चिती धोरण, कामगार धोरण, परकीय भांडवलाकडे पाहण्याचा सरकारचा दृष्टिकोन इत्यादींचा समावेश होतो.

५.४.१ उद्दिष्टे (Objectives):

भारतातील सरकारच्या औद्योगिक धोरणाची प्रमुख उद्दिष्टे अशी:

- उत्पादकतेत सातत्यपूर्ण वाढ टिकवून ठेवणे;
- फायदेशीर रोजगार वाढविण्यासाठी;
- मानवी संसाधनांचा इष्टतम वापर साध्य करण्यासाठी;
- आंतरराष्ट्रीय स्पर्धात्मकता प्राप्त करण्यासाठी; आणि
- भारताला जागतिक क्षेत्रातील एक प्रमुख भागीदार आणि खेळाडू म्हणून रूपांतरित करण्यासाठी.

५.४.२ स्वातंत्र्यानंतरची भारतातील औद्योगिक धोरणे:

१. १९४८ चा औद्योगिक धोरण ठराव:

उद्योजक आणि प्राधिकरण या दोन्ही नात्याने औद्योगिक विकासात राज्याची भूमिका स्पष्ट करणाऱ्या धोरणाच्या व्यापक रूपरेषाची व्याख्या केली गेली. त्यात भारतात मिश्र आर्थिक मॉडेल असणार असल्याचे स्पष्ट करण्यात आले.

त्यात उद्योगांचे चार विस्तृत क्षेत्रांमध्ये वर्गीकरण करण्यात आले आहे:

- स्ट्रॅटेजिक इंडस्ट्रीज (पब्लिक सेक्टर):** त्यात तीन उद्योगांचा समावेश होता, ज्यात केंद्र सरकारची मत्केदारी होती. यामध्ये शस्त्रास्त्रे आणि दारूगोळा, अणुऊर्जा आणि रेल्वे वाहतूक यांचा समावेश होता.
- बेसिक/की इंडस्ट्रीज (पब्लिक कम प्रायव्हेट सेक्टर):** कोळसा, लोखंड आणि पोलाद, विमान निर्मिती, जहाजबांधणी, टेलिफोन, टेलिग्राफ आणि वायरलेस उपकरणांची निर्मिती आणि खनिज तेल या सहा उद्योगांना "की इंडस्ट्रीज" किंवा "बेसिक इंडस्ट्रीज" म्हणून घोषित करण्यात आले.
हे उद्योग केंद्र सरकार स्थापन करणार होते. मात्र, सध्या अस्तित्वात असलेले खासगी क्षेत्रातील उद्योग सुरू ठेवण्यास परवानगी देण्यात आली.
- महत्वाचे उद्योग (नियंत्रित खासगी क्षेत्र):** यात जड रसायने, साखर, सूती कापड व लोकरी उद्योग, सिमेंट, कागद, मीठ, यंत्राची अवजारे, खते, रबर, हवाई व सागरी वाहतूक, मोटार, ट्रॅक्टर, वीज आदी १८ उद्योगांचा समावेश होता.

हे उद्योग खासगी क्षेत्रांतर्गत कायम आहेत, मात्र केंद्र सरकारने राज्य सरकारशी सल्लामसलत करून त्यांच्यावर सर्वसाधारण नियंत्रण ठेवले होते.

iv) इतर उद्योग (खाजगी व सहकारी क्षेत्र): वरील तीन प्रकारात समाविष्ट न झालेले इतर सर्व उद्योग खासगी क्षेत्रासाठी खुले ठेवण्यात आले.

औद्योगिक धोरण ठराव, १९४८ च्या अंमलबजावणीसाठी १९५१ मध्ये **उद्योग (विकास व विनियमन) कायदा** संमत करण्यात आला.

२. १९५६ चे औद्योगिक धोरण विधान:

सरकारने आपल्या पहिल्या औद्योगिक धोरणात (म्हणजे १९४८चे धोरण) १९५६ च्या औद्योगिक धोरणाद्वारे सुधारणा केली.

याला "भारताची आर्थिक राज्यघटना" किंवा "स्टेट कॅपिटलिझमचे बायबल" म्हणून ओळखले जात असे.

१९५६ च्या धोरणात सार्वजनिक क्षेत्राचा विस्तार करणे, एक मोठे आणि वाढणारे सहकारी क्षेत्र निर्माण करणे आणि खाजगी उद्योगांमध्ये मालकी व व्यवस्थापन वेगळे करण्यास प्रोत्साहित करणे आणि सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे खाजगी मत्तेदारीचा उदय रोखणे यावर भर देण्यात आला. त्यात जून १९९१ पर्यंतच्या उद्योगांच्या संदर्भात सरकारच्या धोरणाची मूलभूत चौकट उपलब्ध करून देण्यात आली.

आयपीआर, १९५६ उद्योगांना तीन श्रेणींमध्ये वर्गीकृत केले:

- i) १७ उद्योगांचा समावेश असलेल्या अनुसूची अ ही राज्याची अनन्य जबाबदारी होती. या १७ उद्योगांपैकी शस्त्रास्त्रे आणि दारूगोळा, अणुऊर्जा, रेल्वे आणि हवाई वाहतूक या चार उद्योगांमध्ये केंद्र सरकारची मत्तेदारी होती; उर्वरित उद्योगांमधील नवीन युनिट्स राज्य सरकारांनी विकसित केले.
- ii) १२ उद्योगांचा समावेश असलेले अनुसूची ब हे खाजगी आणि सार्वजनिक अशा दोन्ही क्षेत्रांसाठी खुले होते; तथापि, असे उद्योग उत्तरोत्तर सरकारी मालकीचे होते.
- iii) **अनुसूची क** - या दोन अनुसूचींमध्ये समाविष्ट नसलेले इतर सर्व उद्योग हा तिसरा वर्ग होता जो खाजगी क्षेत्रासाठी खुला ठेवण्यात आला होता. तथापि, कोणत्याही प्रकारचे औद्योगिक उत्पादन घेण्याचा अधिकार राज्याने राखून ठेवला.

आयपीआर १९५६ मध्ये रोजगाराच्या संधींचा विस्तार करण्यासाठी आणि आर्थिक शक्ती आणि क्रियाकलापांचे व्यापक विकेंद्रीकरण करण्यासाठी **कुटीर आणि लघु उद्योगांच्या महत्वावर** भर देण्यात आला

या ठरावात **औद्योगिक शांतता राखण्यासाठी प्रयत्न करण्याचे आवाहनही करण्यात आले होते;** लोकशाही समाजवादाची प्रतिज्ञात उद्दिष्टे लक्षात घेऊन उत्पादनाच्या उत्पन्नातील बऱ्यापैकी वाटा कष्टकऱ्यांना दिला जाणार होता.

टीका : आयपीआर १९५६ मध्ये खाजगी क्षेत्राकडून जोरदार टीका झाली, कारण या ठरावामुळे खाजगी क्षेत्राच्या विस्ताराची व्याप्ती लक्षणीयरीत्या कमी झाली.

परवान्यांच्या प्रणालीद्वारे हे क्षेत्र राज्य नियंत्रणाखाली ठेवले गेले.

औद्योगिक परवाने:

- नवीन उद्योग सुरू करणे किंवा उत्पादनाचा विस्तार करणे, सरकारकडून परवाना मिळवणे ही एक पूर्वअट होती.
- आर्थिकदृष्ट्या मागासलेल्या भागात नवीन उद्योग सुरू करण्यास सुलभ परवाना आणि वीज आणि पाणी यासारख्या महत्त्वपूर्ण इनपुटच्या अनुदानाद्वारे प्रोत्साहित केले गेले. देशात अस्तित्वात असलेल्या प्रादेशिक विषमतेचा सामना करण्यासाठी हे केले गेले.
- अर्थव्यवस्थेला मालाची अधिक गरज आहे, अशी सरकारची खात्री पटली तरच उत्पादनवाढीचे परवाने दिले जात होते.

३. १९७७ चे औद्योगिक धोरण विधान:

डिसेंबर १९७७ मध्ये जनता सरकारने संसदेत निवेदनाद्वारे आपले नवे औद्योगिक धोरण जाहीर केले.

- या धोरणाचा मुख्य भर म्हणजे ग्रामीण भागात आणि लहान शहरांमध्ये मोठ्या प्रमाणात विकुरलेल्या कुटीर आणि लघु उद्योगांना प्रभावी प्रोत्साहन देणे हा होता.
- या धोरणात लघु क्षेत्राचे तीन गट करण्यात आले- कुटीर आणि घरगुती क्षेत्र, लघु क्षेत्र आणि लघुउद्योग.
- १९७७ च्या औद्योगिक धोरणात मोठ्या प्रमाणावरील औद्योगिक क्षेत्रासाठी विविध क्षेत्रे निश्चित करण्यात आली होती - मूलभूत उद्योग, भांडवली वस्तू उद्योग, उच्च तंत्रज्ञान उद्योग आणि लघुउद्योगांसाठी राखीव वस्तूच्या यादीबाहेरील इतर उद्योग.
- १९७७ च्या औद्योगिक धोरणात मोठ्या व्यावसायिक घराण्यांची व्याप्ती मर्यादित करण्यात आली, जेणेकरून एकाच उद्योगसमूहाच्या कोणत्याही युनिटला बाजारात प्रबळ व मक्तेदारीचे स्थान प्राप्त होऊ नये.
- यात कामगार अशांतता कमी करण्यावर भर देण्यात आला. सरकारने शॉप फ्लोअर लेव्हलपासून बोर्ड लेव्हलपर्यंत च्या व्यवस्थापनात कामगारांच्या सहभागाला प्रोत्साहन दिले.
- **टीका :** औद्योगिक धोरण १९७७ वर गंभीर टीका झाली, कारण मोठ्या प्रमाणावरील युनिट्सच्या प्रबळ स्थितीला आळा घालण्यासाठी प्रभावी उपायांचा अभाव होता आणि या धोरणात मोठमोठी व्यावसायिक घरे आणि बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या भूमिकेला

आळा घालण्यासाठी अर्थव्यवस्थेच्या कोणत्याही सामाजिक-आर्थिक परिवर्तनाची कल्पना नव्हती.

भारतातील औद्योगिक विकास आणि औद्योगिक धोरणांसाठी पायाभूत सुविधा

४. १९८० चे औद्योगिक धोरण:

१९८० च्या औद्योगिक धोरणात आर्थिक महासंघाच्या संकल्पनेला चालना देणे, सार्वजनिक क्षेत्राची कार्यक्षमता वाढविणे आणि गेल्या तीन वर्षांतील औद्योगिक उत्पादनाचा कल बदलण्याचा प्रयत्न केला गेला आणि मत्केदारी आणि प्रतिबंधात्मक व्यापार पद्धती (MRTP) कायदा आणि परकीय चलन नियमन कायदा (फेरा) वरील आपला विश्वास पुन्हा दृढ केला.

५.५ १९९१ चे नवीन आर्थिक धोरण (NEW ECONOMIC POLICY OF 1991)

५.५.१ प्रस्तावना (Introduction):

पी. व्ही. नरसिंह राव यांच्या नेतृत्वाखाली १९९१ साली भारताचे नवे आर्थिक धोरण सुरु करण्यात आले. या धोरणामुळे प्रथमच जागतिक प्रदर्शनासाठी भारतीय अर्थव्यवस्थेचे दार खुले झाले. या नव्या आर्थिक धोरणात पी. व्ही. नरसिंह राव सरकारने आयात शुल्क कमी केले, खासगी कंपन्यांसाठी राखीव क्षेत्र खुले केले, निर्यात वाढवण्यासाठी भारतीय चलनाचे अवमूल्यन केले. यालाच विकासाचे एलपीजी मॉडेल असेही म्हणतात.

नवीन आर्थिक धोरण म्हणजे आर्थिक उदारीकरण किंवा आयात शुल्कात शिथिलता, बाजारपेठा नियंत्रणमुक्त करणे किंवा खाजगी आणि परदेशी कंपन्यांसाठी बाजारपेठा उघडणे आणि देशाच्या आर्थिक पंखांचा विस्तार करण्यासाठी कर कमी करणे.

माजी पंतप्रधान मनमोहन सिंग हे भारताच्या न्यू इकॉनॉमिक पॉलिसीचे (एनईपी) जनक आहेत. मनमोहन सिंग यांनी २४ जुलै १९९१ रोजी एनईपी सुरु केली.

५.५.२ १९९१ च्या नवीन आर्थिक धोरणाची मुख्य उद्दिष्टे:

केंद्रीय अर्थमंत्री डॉ. मनमोहन सिंग यांनी १९९१ मध्ये नवीन आर्थिक धोरण (एनईपी) सुरु करण्यामागील प्रमुख उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे सांगितली आहेत :

भारतीय अर्थव्यवस्थेला 'जागतिकीकरणाच्या आखाड्यात झोकून देणे आणि त्याला बाजारपेठेच्या अभिमुखतेवर नवीन भर देणे, हा यामागचा मुख्य उद्देश होता.

१. महागाईचा दर कमी करण्याचा एनईपीचा हेतू होता.
२. उच्च आर्थिक विकास दराच्या दिशेने वाटचाल करणे आणि परकीय चलनाचा पुरेसा साठा निर्माण करणे हा यामागचा हेतू होता.
३. त्याला आर्थिक स्थैर्य प्राप्त करून घ्यायचे होते आणि सर्व प्रकारचे अकारण निर्बंध काढून अर्थव्यवस्थेचे रूपांतर बाजारपेठेच्या अर्थव्यवस्थेत करायचे होते.

४. वस्तू, सेवा, भांडवल, मानव संसाधन आणि तंत्रज्ञान या आंतरराष्ट्रीय प्रवाहाला अनेक बंधनं न घालता परवानगी द्यायची होती.
५. अर्थव्यवस्थेच्या सर्व क्षेत्रांमध्ये खासगी कंपन्यांचा सहभाग वाढवायचा होता. त्यामुळेच सरकारसाठीच्या क्षेत्रांची राखीव संख्या कमी झाली. आतापर्यंत ही संख्या फक्त २ आहे.

१९९१ च्या मध्यापासून सुरुवात करून सरकारने परकीय व्यापार, थेट परकीय गुंतवणूक, विनिमय दर, उद्योग, वित्तीय शिस्त इत्यादींशी संबंधित आपल्या धोरणांमध्ये काही आमूलाग्र बदल केले आहेत. जेव्हा विविध घटक एकत्र केले जातात, तेव्हा एक आर्थिक धोरण तयार होते जे पूर्वी जे काही घडले आहे त्यापासून एक मोठे प्रस्थान दर्शविते.

नव्या आर्थिक धोरणाचा भर अर्थव्यवस्थेत अधिक स्पर्धात्मक वातावरण निर्माण करून प्रणालीची उत्पादकता व कार्यक्षमता सुधारण्यावर राहिला आहे. प्रवेशातील अडथळे आणि कंपन्यांच्या वाढीवरील निर्बंध दूर करून हे साध्य केले जाणार होते.

५.५.३ नवीन आर्थिक धोरणात अवलंबलेले मुख्य उपाय:

विविध नियंत्रणांमुळे अर्थव्यवस्था सदोष बनली. उद्योजक नवीन उद्योग स्थापन करण्यास तयार नव्हते (कारण एमआरटीपी कायदा १९६९ पासून मुक्त उद्योजकांसारखे कायदे). या नियंत्रणांमुळे भ्रष्टाचार, अनावश्यक विलंब आणि अकार्यक्षमता वाढली. अर्थव्यवस्थेच्या आर्थिक विकासाचा दर खाली आला. तर, अशा परिस्थितीत अर्थव्यवस्थेवर लादलेले निर्बंध कमी करण्यासाठी आर्थिक सुधारणा सुरू करण्यात आल्या.

नविन आर्थिक धोरणाच्या शाखा

१. उदारीकरणाच्या उपायांतर्गत खालील पावले उचलली गेली:

(i) व्यापारी बँकांद्वारे व्याज दराचे विनामूल्य निर्धारण:

उदारीकरणाच्या धोरणांतर्गत बँकिंग प्रणालीचा व्याजदर आरबीआयद्वारे निश्चित केला जाणार नाही तर सर्व व्यावसायिक बँका व्याज दर निश्चित करण्यासाठी स्वतंत्र आहेत.

(ii) लघु उद्योगांसाठी (एसएसआय) गुंतवणूक मर्यादेत वाढ:

लघुउद्योगांची गुंतवणुकीची मर्यादा १ कोटी रुपये करण्यात आली आहे. त्यामुळे या कंपन्या आपली यंत्रसामग्री अपग्रेड करू शकतात आणि त्यांची कार्यक्षमता वाढवू शकतात.

(iii) भांडवली वस्तू आयात करण्याचे स्वातंत्र्य:

भारतीय उद्योगांना त्यांचा सर्वांगीण विकास करण्यासाठी परदेशातून यंत्रे आणि कच्चा माल खरेदी करण्याची मुभा असेल.

(iv) उद्योगांना विस्तार आणि उत्पादनाचे स्वातंत्र्य:

या नवीन उदारीकरण युगात आता उद्योग त्यांच्या उत्पादन क्षमतेत विविधता आणण्यास आणि उत्पादन खर्च कमी करण्यास मोकळे आहेत. पूर्वी सरकार उत्पादन क्षमतेची कमाल मर्यादा निश्चित करत असे. कोणताही उद्योग त्या मर्यादेपलीकडे उत्पादन करू शकला नाही. आता उद्योगांना बाजारपेठेच्या गरजेनुसार स्वतःच आपले उत्पादन ठरविण्याची मुभा आहे.

(v) प्रतिबंधात्मक व्यापार पद्धती रद्द करणे:

मत्केदार आणि प्रतिबंधात्मक व्यापार पद्धती (एमआरटीपी) कायदा १९६९ नुसार, १०० कोटी किंवा त्याहून अधिक मालमत्ता असलेल्या सर्व कंपन्यांना एमआरटीपी कंपन्या असे म्हटले गेले आणि त्यांच्यावर अनेक निर्बंध लादले गेले. आता या कंपन्यांना गुंतवणूकीचा निर्णय घेण्यासाठी सरकारची पूर्वपरवानगी घ्यावी लागणार नाही. आता एमआरटीपी कायद्याची जागा स्पर्धा कायदा, २००२ ने घेतली आहे.

(vi) औद्योगिक परवाना आणि नोंदणी काढून टाकणे:

पूर्वी खाजगी क्षेत्राला नवीन उपक्रम सुरू करण्यासाठी सरकारकडून परवाना घ्यावा लागत असे. या धोरणात खासगी क्षेत्राला परवाना आणि इतर निर्बंधांपासून मुक्त करण्यात आले आहे.

(vii) खालील उद्योगांसाठी उद्योग परवाना आवश्यक आहे:

- (i) दारू
- (ii) सिगारेट
- (iii) संरक्षण उपकरणे
- (iv) औद्योगिक विस्फोटक
- (v) औषधे
- (vi) घातक रसायने

२. खाजगीकरणाच्या उपायांतर्गत खालील पावले उचलली गेली:

सोप्या भाषेत सांगायचे तर खासगीकरण म्हणजे खाजगी क्षेत्राला पूर्वी सार्वजनिक क्षेत्रासाठी आरक्षित असलेले उद्योग उभारण्याची परवानगी देणे. या धोरणांतर्गत अनेक पीएसयू खासगी क्षेत्राला विकण्यात आले. शब्दशः सांगायचे तर, खाजगीकरण ही खासगी क्षेत्राला सार्वजनिक क्षेत्रातील युनिट्सच्या (पीएसयू) मालकीमध्ये समाविष्ट करण्याची प्रक्रिया आहे.

खासगीकरणाचे मुख्य कारण म्हणजे राजकीय हस्तक्षेपामुळे पीएसयू तोट्यात चालले आहेत. व्यवस्थापक स्वतंत्रपणे काम करू शकत नाहीत. उत्पादन क्षमता कमी वापरली गेली. स्पर्धा आणि कार्यक्षमता वाढविण्यासाठी पीएसयूचे खासगीकरण अपरिहार्य होते.

खाजगीकरणासाठी खालील पावले उचलली आहेत:

i) पीएसयूच्या समभागांची विक्री:

भारत सरकारने सार्वजनिक आणि वित्तीय संस्थेला सार्वजनिक आणि वित्तीय संस्थेला पीएसयूचे समभाग विकण्यास सुरुवात केली उदा. सरकारने मारुती उद्योग लिमिटेडचे समभाग विकले. आता खासगी क्षेत्र या पीएसयूची मालकी मिळवेल. खासगी क्षेत्राचा हिस्सा ४५ टक्क्यांवरून ५५ टक्क्यांपर्यंत वाढला आहे.

ii) पीएसयूमध्ये निर्गुतवणूक:

सरकारने तोट्यात जात असलेल्या पीएसयूमध्ये निर्गुतवणुकीची प्रक्रिया सुरु केली आहे. याचा अर्थ असा आहे की सरकार हे उद्योग खाजगी क्षेत्राला विकत आहे. सरकारने खासगी क्षेत्राला ३०,००० कोटी रुपयांचे उद्योग विकले आहेत.

iii) सार्वजनिक क्षेत्राचे कमीत कमी करणे:

यापूर्वी सार्वजनिक क्षेत्राला चालना देण्यासाठी आणि दारिद्र्य दूर करण्यात मदत करण्याच्या उद्देशाने महत्त्व दिले गेले होते. परंतु हे पीएसयू हे उद्दीष्ट साध्य करू शकले नाहीत आणि नवीन आर्थिक सुधारणांतर्गत पीएसयूच्या संकुचनाच्या धोरणाचे अनुसरण केले गेले. सार्वजनिक क्षेत्रासाठी राखीव उद्योगांची संख्या १७ वरून २ पर्यंत कमी करण्यात आली.

(अ) रेल्वे परिचालन

(ब) परमाणु ऊर्जा

३. जागतिकीकरण:

शब्दशः ग्लोबलायझेशन म्हणजे जागतिक किंवा जागतिक बनविणे, अन्यथा संपूर्ण जगाचा विचार करणे. ढोबळमानाने सांगायचे झाले तर जागतिकीकरण म्हणजे परकीय गुंतवणूक, व्यापार, उत्पादन आणि आर्थिक बाबींविषयी देशांतर्गत अर्थव्यवस्थेचा उर्वरित जगाशी होणारा संवाद होय.

जागतिकीकरणासाठी खालील पावले उचलली आहेत:

(i) शुल्कात कपात:

केवळ जागतिक गुंतवणूकदारांना भारताची अर्थव्यवस्था आकर्षक बनविण्यासाठी आयात-निर्यातीवर लावण्यात येणारे कस्टम ड्युटी आणि दर हळूहळू कमी केले जातात.

(ii) दीर्घकालीन व्यापार धोरण:

व्यापार धोरणाची सक्ती जास्त कालावधीसाठी लागू केली गेली.

पॉलिसीची मुख्य वैशिष्ट्ये अशी आहेत:

(अ) उदारमतवादी धोरण

(ब) परकीय व्यापारावरील सर्व नियंत्रणे काढून टाकण्यात आली आहेत

(ग) खुल्या स्पर्धेला प्रोत्साहन दिले आहे.

(iii) भारतीय चलनाची आंशिक परिवर्तनीयता :

आंशिक परिवर्तनीयता ही व्याख्या भारतीय चलनाचे (विशिष्ट मर्यादेपर्यंत) रूपांतर इतर देशांच्या चलनात करणे अशी करता येईल. जेणेकरून परकीय संस्थात्मक गुंतवणूक (एफआयआय) आणि थेट परकीय गुंतवणुकीच्या (एफडीआय) दृष्टीने परकीय गुंतवणुकीचा ओघ.

ही परिवर्तनीयता खालील व्यवहारासाठी वैध ठरली:

(अ) कौटुंबिक खर्च भागविण्यासाठी पैसे पाठवणे

(ब) व्याज देणे

(ग) वस्तू व सेवांची आयात-निर्यात .

(iv) परकीय गुंतवणुकीच्या इक्विटी मर्यादेत वाढ :

विदेशी भांडवली गुंतवणुकीची इक्विटी मर्यादा ४० टक्क्यांवरून १०० टक्के करण्यात आली आहे. ४७ उच्च प्राधान्य उद्योगांमध्ये १००% मर्यादेपर्यंत परकीय थेट गुंतवणूकीला (एफडीआय) कोणत्याही निर्बंधाशिवाय परवानगी दिली जाईल. यासंदर्भात **परकीय चलन व्यवस्थापन कायदा (फेमा)** लागू करण्यात येणार आहे.

भारतीय अर्थव्यवस्था सध्या जगाच्या नकाशावर चमकत असेल, तर त्याचे एकमेव श्रेय जाते ते १९९१ साली झालेल्या नव्या आर्थिक धोरणाच्या अंमलबजावणीला.

५.६ सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योग (एमएसएमई) (MICRO, SMALL AND MEDIUM ENTERPRISES (MSME))

५.६.१ प्रस्तावना (Introduction):

सूक्ष्म, लघु, मध्यम उद्योग (एमएसएमई) या वस्तू आणि वस्तूंच्या उत्पादन, उत्पादन आणि प्रक्रिया करण्यात गुंतलेल्या संस्था आहेत.

एमएसएमई क्षेत्राला भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा मानले जाते ज्याने देशाच्या आर्थिक विकासात भरीव योगदान दिले आहे. त्यातून रोजगाराच्या संधी निर्माण होतात आणि

मागास व ग्रामीण भागाच्या विकासात काम केले जाते. भारतात अंदाजे ६.३ कोटी एमएसएमई आहेत.

याव्यतिरिक्त, खालील वैशिष्ट्यांमुळे, ते उत्पादन उद्योगात प्रवेश करू इच्छिणार् यांसाठी उत्पन्नाचा एक व्यवहार्य स्रोत मानले जातात

भारतीय उत्पादनांसाठी निर्यात जाहिरात आणि संभाव्यता:

- निधी - वित्त आणि अनुदान
- सरकारचा प्रचार आणि पाठिंबा
- देशांतर्गत बाजारात मागणीत वाढ
- कमी भांडवल आवश्यक
- मनुष्यबळ प्रशिक्षण
- प्रकल्प प्रोफाइल
- कच्चा माल आणि यंत्रसामग्री खरेदी

एमएसएमईचा भारताच्या जीडीपीमध्ये अंदाजे ८% वाटा आहे, ६० दशलक्षाहून अधिक लोकांना रोजगार मिळतो, निर्यात बाजारात ४०% आणि उत्पादन क्षेत्रात ४५% चा मोठा वाटा आहे. म्हणूनच, भारताच्या सर्वांगीण आर्थिक विकासासाठी त्यांना अनन्यसाधारण महत्त्व आहे.

सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योग विकास (एमएसएमईडी) कायदा, २००६ च्या माध्यमातून भारत सरकारने एमएसएमईची संकल्पना प्रथम सादर केली.

भारत सरकारने सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योग विकास कायदा, २००५ (एमएसएमई कायदा) लागू केला ज्यांतर्गत सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योगांचे (एमएसएमई) वर्गीकरण दोन घटकांवर अवलंबून होते: (i) वनस्पती आणि यंत्रसामग्रीतील गुंतवणूक; आणि (ii) एंटरप्राइझची उलाढाल. हे लक्षात घेणे देखील समर्पक आहे की उत्पादन आणि सेवा क्षेत्रात गुंतलेल्या उद्योगांसाठी उपरोक्त घटकांवर आधारित एमएसएमई म्हणून वर्गीकृत करण्यासाठी वेगवेगळे उंबरठे विहित केले गेले होते.

तथापि, अलीकडेच, सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योग मंत्रालयाच्या आत्मनिर्भर भारत अभियान (एबीए) अंतर्गत, १ जून २०२० च्या अधिसूचनेनुसार, वनस्पती आणि यंत्रसामग्रीतील गुंतवणूक आणि उद्योगांची वार्षिक उलाढाल या दोन्हीसाठी संमिश्र निकष घालून एमएसएमई वर्गीकरणात सुधारणा केली. तसेच, पूर्वीच्या एमएसएमई व्याख्येनुसार उत्पादन आणि सेवा क्षेत्रांमधील फरक दूर करण्यात आला आहे. या काढून टाकल्यामुळे क्षेत्रांमधील समानता निर्माण होईल.

५.६.२ सूक्ष्म, लघु, मध्यम उद्योग (एमएसएमई) चे वर्गीकरण (Classification of MSME):

सूक्ष्म, लघु, मध्यम उद्योग (एमएसएमई) चे नवीन वर्गीकरण १ जुलै २०२० पासून लागू होईल. व्यवसायांना चालना देण्यासाठी आणि वर्गीकरणाच्या पूर्वीच्या उंबरठ्यापेक्षा जास्त वाढ केल्यामुळे सूक्ष्म, लघु, मध्यम उद्योग (एमएसएमई) कायदांतर्गत देण्यात आलेले फायदे गमावण्याची वाढती भीती कमी करण्यासाठी सरकारने हे नवीन वर्गीकरण सुरू केले आहे. हा सरकारचा स्वागतार्ह उपक्रम असला, तरी विविध प्रश्न अनुत्तरित आहेत, ते म्हणजे - "फॅक्टरी आणि यंत्रसामग्री" म्हणजे काय, फॅक्टरी आणि यंत्रमागांच्या गुंतवणूकीच्या मोजणीबाबतची मागील मार्गदर्शक तत्त्वे अजूनही लागू राहतील का?

शिवाय, हे लक्षात घेणे उचित आहे की अर्थमंत्र्यांनी स्पष्ट केले आहे की एबीए अंतर्गत एमएसएमईसाठी जाहीर केलेल्या मदत उपायांचा लाभ घेण्यासाठी स्टार्ट-अप्स पात्र आहेत. स्टार्ट-अप्स एमएसएमईच्या व्याख्येत स्पष्टपणे समाविष्ट नसले तरी, उत्पादन आणि सेवा क्षेत्रात कार्यरत आणि गुंतलेले स्टार्ट-अप उद्योग आधार पोर्टलवर (एमएसएमईच्या सुधारित वर्गीकरणाचा विचार करता) सूक्ष्म, लघु, मध्यम उद्योग(एमएसएमई) म्हणून स्वतःची नोंदणी करण्याचा विचार करू शकतात. एमएसएमई म्हणून नोंदणी करून, स्टार्ट-अप्स एबीए अंतर्गत एमएसएमईंना ऑफर केलेल्या इतर विविध फायद्यांचा लाभ घेऊ शकतात. अधिकृत अधिसूचना, या संदर्भातील प्रतीक्षा केली जाते.

पूर्वीच्या सूक्ष्म, लघु, मध्यम उद्योग (एमएसएमई) वर्गीकरणाची सुधारित वर्गीकरणाशी तुलना करणे जेथे गुंतवणूक आणि वार्षिक उलाढाल, दोन्ही एमएसएमई म्हणून एंटरप्राइझच्या वर्गीकरणासाठी विचारात घेतल्या पाहिजेत, खाली नमूद केले आहे:

पूर्वीचे सूक्ष्म, लघु, मध्यम उद्योग (MSMEs) वर्गीकरण			
निकष: फॅक्टरी आणि यंत्रसामग्री / उपकरणे मधील गुंतवणूक			
वर्गीकरण	सूक्ष्म	लहान	मध्यम
मॅन्युफॅक्चरिंग एंटरप्राइजेस	२५ लाख रुपयांपेक्षा जास्त गुंतवणूक नाही	५ कोटी रुपयांपेक्षा जास्त गुंतवणूक नाही	१० कोटीपेक्षा जास्त गुंतवणूक नाही
सेवा देणारे उपक्रम	१० लाख रुपयांपेक्षा जास्त गुंतवणूक नाही	२ कोटी रुपयांपेक्षा जास्त गुंतवणूक नाही	५ कोटी रुपयांपेक्षा जास्त गुंतवणूक नाही
संशोधित सूक्ष्म, लघु, मध्यम उद्योग (MSMEs) वर्गीकरण (१ जुलै, २०२०)			
संमिश्र निकष : फॅक्टरी आणि यंत्रसामग्री/उपकरणे आणि वार्षिक उलाढालीतील गुंतवणूक			

वर्गीकरण	सूक्ष्म	लहान	मध्यम
मॅन्युफॅक्चरिंग एंटरप्रायजेस आणि एंटरप्राइजेस रेंडरिंग सर्विसेस	पी अँड एम / उपकरणांमध्ये गुंतवणूक १ कोटी रुपयांपेक्षा जास्त नाही आणि वार्षिक उलाढाल ५ कोटीपेक्षा जास्त नाही	पी अँड एम / उपकरणांमध्ये गुंतवणूक १० कोटीपेक्षा जास्त नाही आणि वार्षिक उलाढाल ५० कोटीपेक्षा जास्त नाही	पी अँड एम / उपकरणांमध्ये गुंतवणूक ५० कोटीपेक्षा जास्त नाही आणि वार्षिक उलाढाल २५० कोटीपेक्षा जास्त नाही

५.६.३ सूक्ष्म, लघु, मध्यम उद्योग (एमएसएमई) ची वैशिष्ट्ये (Features of MSME):

एमएसएमईची काही आवश्यक वैशिष्ट्ये येथे आहेत:

१. सूक्ष्म, लघु, मध्यम उद्योग व्यवसायांसाठी देशांतर्गत तसेच निर्यात बाजारात सुधारित प्रवेशासाठी वाजवी सहाय्य प्रदान करण्यासाठी ओळखले जातात.
२. सूक्ष्म, लघु, मध्यम उद्योग उत्पादन विकास, डिझाइन इनोव्हेशन, हस्तक्षेप आणि व्यवसायाच्या पॅकेजिंग घटकांना समर्थन देतात.
३. सूक्ष्म, लघु, मध्यम उद्योग तंत्रज्ञान, पायाभूत सुविधा आणि या क्षेत्राच्या आधुनिकीकरणास समर्थन देतात.
४. सूक्ष्म, लघु, मध्यम उद्योग रोजगाराच्या संधी आणि कर्ज प्रदान करतात.
५. सूक्ष्म, लघु, मध्यम उद्योग देशातील विविध बँकांना क्रेडिट मर्यादा किंवा वित्तपुरवठा समर्थन प्रदान करतात.

५.६.४ भारतीय अर्थव्यवस्थेत सूक्ष्म, लघु, मध्यम उद्योग (एमएसएमई) ची भूमिका (Role of MSME in Indian Economy):

१. भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या अंदाजात सूक्ष्म, लघु, मध्यम उद्योग क्षेत्र हा एक अत्यंत गतिमान घटक असल्याचे सिद्ध झाले आहे. सूक्ष्म, लघु, मध्यम उद्योग देशांतर्गत तसेच आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठांसाठी विविध उत्पादने तयार करतात आणि तयार करतात, म्हणून त्यांनी विविध उत्पादन विभाग आणि उद्योगांच्या वाढीस आणि विकासास चालना देण्यास मदत केली आहे.
२. वंचित भागात रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून देण्यात सूक्ष्म, लघु, मध्यम उद्योग नी महत्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे.
३. शहरांतील मोठ्या उद्योगांच्या तुलनेत कमी भांडवली खर्च असलेल्या अशा भागांचे औद्योगिकीकरण करण्यास त्यांनी मदत केली आहे.

४. कमी गुंतवणुकीची गरज, कामकाजात लवचिकता, आयातीचा कमी दर आणि देशांतर्गत उत्पादनातील उच्च योगदान अशा विविध क्षेत्रांमध्ये सूक्ष्म, लघु, मध्यम उद्योगांनीही देशाच्या विकासात योगदान दिले आहे आणि महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे.

५.७ मोठे उद्योग (LARGE SCALE INDUSTRIES)

५.७.१ मोठे उद्योग म्हणजे काय?(What are Large Scale Industries):

ज्या उद्योगांमध्ये प्रचंड पायाभूत सुविधा, कच्चा माल, उच्च मनुष्यबळाची गरज आणि मोठ्या भांडवलाची गरज असते, असे उद्योग म्हणून मोठ्या उद्योगांना संबोधले जाते. ज्या संस्थांकडे १० कोटी रुपयांपेक्षा जास्त स्थिर मालमत्ता आहे, त्या मोठ्या प्रमाणावरील उद्योग मानल्या जातात.

अर्थव्यवस्थेची वाढ या उद्योगांवर खूप अवलंबून आहे. असे उद्योग परकीय गंगाजळी आणणे, रोजगाराच्या संधी निर्माण करणे आणि आर्थिक विकासाचा मार्ग प्रशस्त करणे या दिशेने काम करतात.

५.७.२ भारतातील मोठे उद्योग (Large Scale Industries in India):

भारतातील मोठ्या उद्योगांचे खालील प्रकारच्या उद्योगांमध्ये वर्गीकरण करता येईल:

१. लोह आणि पोलाद उद्योग
२. ऑटोमोबाईल उद्योग
३. वस्त्रोद्योग
४. दूरसंचार उद्योग
५. माहिती तंत्रज्ञान उद्योग
६. पेट्रोलियम और प्राकृतिक गैस उद्योग
७. रेशमी उद्योग
८. फर्टिलायझर उद्योग
९. जूट उद्योग
१०. पेपर उद्योग
११. सिमेंट उद्योग

५.७.३ मोठ्या उद्योगांचे फायदे (Advantages of Large-Scale Industries):

मोठे उद्योग खालील फायदे देतात:

१. मोठ्या प्रमाणावरील उद्योग अत्याधुनिक यंत्रसामग्री आणि तंत्रज्ञानाचा वापर करतात, ज्यामुळे उत्पादन सुधारण्यास मदत होते. मोठ्या प्रमाणावर उत्पादन होत असल्यामुळे कंपन्यांना फायदा होतो तसेच ते अर्थव्यवस्थेसाठी फायदेशीरही ठरते.
२. मोठ्या प्रमाणावरील उद्योग अर्थव्यवस्थेतील उद्योगांच्या विकासासाठी मदत करतात, जे औद्योगिकीकरणासाठी आवश्यक आहे.
३. मोठ्या प्रमाणावरील उद्योगांना कुशल कामगारांची गरज असते आणि म्हणूनच मोठ्या प्रमाणावरील उद्योगांच्या विकासांमुळे देशातील कुशल कामगारांचा विकास होण्यास मदत होते.
४. मोठ्या उद्योगांना मोठ्या प्रमाणात कच्च्या मालाची गरज असते, ज्यामुळे संबंधित क्षेत्रात रोजगाराच्या संधी खुल्या होतात.
५. मोठ्या प्रमाणात उद्योग मोठ्या प्रमाणात उत्पादनामध्ये गुंतलेले असल्याने, वस्तू आणि सेवांचा खर्च कमी करण्याची संधी उपलब्ध होते कारण ते मोठ्या प्रमाणात उत्पादित केले जातात.
६. मोठ्या प्रमाणावरील उद्योगांमुळे लघुउद्योगांच्या विकासास मदत होते, कारण वस्तूंची गरज केवळ एकाच उद्योगाला पूर्ण करता येत नाही.
म्हणूनच, लघु उद्योगांना अनुषंगिक उत्पादनांची निर्मिती करणे आवश्यक आहे आणि म्हणूनच मोठ्या प्रमाणात उद्योगांच्या वाढीवर लघु उद्योगांची भरभराट होते.
७. मोठ्या प्रमाणावरील उद्योगांना भांडवलाची आवक जास्त असल्याने संशोधन व विकासासाठी आवश्यक खर्च होऊ शकतो. अशा संशोधनामुळे भविष्यात अधिक नफा कमावण्यास मदत होईल.
८. मोठ्या प्रमाणावरील उद्योग आपल्या कर्मचार्यांना पुरेसा मोबदला आणि इतर फायदे देऊन त्यांचे जीवनमान सुधारण्यास मदत करतात.

५.७.४ मध्यम आणि मोठ्या उद्योगांच्या समस्या (Problems of Medium and Large-Scale Industries):

१. भांडवलाचा अभाव (Lack of Capital):

मध्यम आणि मोठ्या प्रमाणात उद्योगांच्या स्थापनेसाठी मोठ्या प्रमाणात भांडवलाची आवश्यकता असते. त्यामुळे भांडवलाचा अभाव ही मध्यम व मोठ्या उद्योगांची समस्या आहे.

२. पायाभूत सुविधांचा अभाव (Lack of Infrastructure):

वाहतूक, दळणवळण आणि वीज यासारख्या पायाभूत सुविधा हे उद्योग चालवण्यासाठी सर्वात आवश्यक घटक आहेत. आपल्या देशात नमूद केलेल्या सर्व पायाभूत सुविधा पुरेशा संख्येने उपलब्ध नाहीत किंवा पुरेशा नाहीत.

३. कुशल मनुष्यबळाचा अभाव (Lack of Skilled Manpower):

सर्वसाधारणपणे मध्यम, मोठ्या उद्योगांना नाजूक काम हाताळण्यासाठी कुशल मनुष्यबळाची गरज असते, पण आपल्या देशात ब्रेन ड्रेनची परिस्थिती आहे. तर, कुशल मनुष्यबळाची कमतरता आहे.

४. स्पर्धात्मकतेचा अभाव (Lack of Competitiveness):

बहुतेक भारतीय औद्योगिक उत्पादने कमी दर्जाची आहेत. अशी कमी गुणवत्तेची उत्पादने देशांतर्गत आणि आंतरराष्ट्रीय बाजारात पूर्ण करण्यास अडचण निर्माण करतात.

५. लिमिटेड मार्केट (Limited Market):

लोकांची क्रयशक्ती कमी असल्यामुळे भारतीय औद्योगिक उत्पादनांची देशांतर्गत बाजारपेठ फारच मर्यादित आहे. देशभरात वस्तू विकण्यासाठी वाहतूक आणि दळणवळणाच्या सुविधांचा अभाव आहे.

५.८ सारांश (SUMMARY)

औद्योगिक वाढीवर परिणाम करणारे अलीकडील धोरणात्मक उपक्रम पुढीलप्रमाणे आहेत.

१. जीएसटीची अंमलबजावणी (Implementation of GST):

जीएसटी ही सरकारने सादर केलेली एक गेम चेंजिंग सुधारणा आहे. जीएसटीच्या अंमलबजावणीमुळे करातील अडथळे दूर होऊन देशात एक समान बाजारपेठ निर्माण करणे सुलभ होईल, अशी अपेक्षा आहे; करांचे कॅस्केडिंग काढून टाकणे, ज्यामुळे उत्पादन वस्तूंचा उत्पादन खर्च कमी होईल. आणि जटिल कर प्रणालीशी संबंधित व्यवहार खर्च कमी करून व्यवसाय करण्यातील सुलभता वाढवते. जीएसटीच्या अंमलबजावणीमुळे असंघटित क्षेत्रातील उद्योगांचाही समावेश होणार आहे.

२. मेक इन इंडिया (Make in India):

'मेक इन इंडिया' कार्यक्रम २५ सप्टेंबर २०१४ रोजी जागतिक स्तरावर सुरू करण्यात आला आहे, ज्याचा उद्देश भारताला उत्पादन, संशोधन आणि नाविन्यता आणि जागतिक पुरवठा साखळीचा अविभाज्य भाग बनविण्याचे जागतिक केंद्र बनविणे हा आहे. हा उपक्रम नवीन प्रक्रिया, नवीन पायाभूत सुविधा, नवीन क्षेत्रे आणि नवीन मानसिकता या चार स्तंभांवर आधारित आहे.

३. स्टार्ट अप इंडिया (Start-up India):

स्टार्ट अप इंडिया हा भारत सरकारचा एक प्रमुख उपक्रम आहे, ज्याचा उद्देश देशात नाविन्यपूर्ण आणि स्टार्ट-अप्सच्या पोषणासाठी एक मजबूत इको-सिस्टम तयार करणे आहे जे शाश्वत आर्थिक वाढीस चालना देईल आणि मोठ्या प्रमाणात रोजगाराच्या संधी निर्माण करेल. या उपक्रमाद्वारे सरकारने नाविन्यपूर्ण आणि डिझाइनद्वारे स्टार्टअप्सना वाढण्यास सक्षम बनविणे हे उद्दीष्ट ठेवले आहे.

४. व्यवसाय करण्यात सुलभता:

व्यवसाय सुलभता सुधारण्यासाठी सरकारने अनेक उपाययोजना हाती घेतल्या आहेत. प्रशासन अधिक कार्यक्षम आणि प्रभावी करण्यासाठी विद्यमान नियमांचे सुलभीकरण आणि तर्कसंगतीकरण आणि माहिती तंत्रज्ञानाचा परिचय यावर भर देण्यात आला आहे. या प्रयत्नांची व्याप्ती वाढविण्याच्या प्रक्रियेत राज्यांनाही बोर्डावर आणण्यात आले आहे.

५. बौद्धिक संपदा अधिकार (आयपीआर) धोरण:

मे, २०१६ मध्ये, सरकारने प्रथमच बौद्धिक संपत्तीसाठी भविष्यातील रोडमॅप तयार करण्यासाठी सर्वसमावेशक राष्ट्रीय बौद्धिक संपदा हक्क (आयपीआर) धोरण स्वीकारले. याचा उद्देश भारतीय बौद्धिक संपदा परिसंस्थेत सुधारणा करणे, देशात नाविन्यपूर्ण चळवळ निर्माण करण्याची आशा बाळगणे आणि "क्रिएटिव्ह इंडिया" च्या दिशेने आशा बाळगणे हा आहे. अभिनव भारत".

प्रस्तुत प्रकरणाच्या अभ्यास केल्यानंतर पायाभूत सुविधांचा अर्थ, पायाभूत सुविधांचे महत्व, पायाभूत सुविधांच्या कामगिरीचे मूल्यमापन, भारतातील औद्योगिक धोरण, १९९१ नविन आर्थिक धोरण, सूक्ष्म, लघु व माध्यम उद्योग, मोठे उद्योग आणि आर्थिक विकास इत्यादींचे विस्तृत ज्ञान प्राप्त होईल.

५.९ प्रश्न (QUESTIONS)

१. खालील बाबींवर सविस्तर टिपा लिहा.

- i) पायाभूत सुविधा
- ii) पायाभूत सेवांच्या कामगिरीचे मूल्यमापन
- iii) १९४८ चे औद्योगिक धोरण
- iv) १९५६ चे औद्योगिक धोरण
- v) १९७७ चे औद्योगिक धोरण
- vi) १९८० चे औद्योगिक धोरण
- vii) मोठे उद्योग आणि आर्थिक विकास
- viii) सूक्ष्म, लघु व माध्यम उद्योग

औद्योगिक विकासासाठी अलीकडील धोरणे आणि कार्यक्रम

घटक संरचना

६.० उद्दीष्टे

६.१ प्रस्तावना

६.२ स्टार्टअप इंडिया - एक सरकारी उपक्रम

६.२.१ प्रस्तावना

६.२.२ स्टार्टअप इंडिया योजनेचा कृती आराखडा

६.२.३ स्टार्टअप इंडियाचे फायदे

६.२.४ स्टार्टअप इंडियासमोरील आव्हाने

६.३ मेक इन इंडिया

६.३.१ प्रस्तावना

६.३.२ मेक इन इंडिया - २५ क्षेत्रांवर लक्ष केंद्रित केले आहे

६.३.३ योजनेचे आधारस्तंभ

६.३.४ मेक इन इंडिया कशासाठी?

६.३.५ मेक इन इंडिया - उद्दिष्टे

६.३.६ मेक इन इंडिया - उपक्रम

६.३.७ मेक इन इंडिया - योजना

६.३.८ मेक इन इंडिया - प्रगती

६.३.९ मेक इन इंडिया - फायदे

६.३.१० मेक इन इंडिया - आव्हाने

६.४ भारतातील कौशल्य विकास म्हणजे काय?

६.४.१ कौशल्य विकास म्हणजे काय?

६.४.२ मोफत कौशल्य विकास अभ्यासक्रम ऑनलाइन

६.४.३ एन.एस.डी.सी.च्या माध्यमातून योजना आणि उपक्रम

६.५ भारतात थेट परकीय गुंतवणूक

६.५.१ प्रस्तावना

६.५.२ बाजार आकार

६.५.३ भारतातील थेट परकीय गुंतवणुकीचे फायदे

६.५.४ भारतातील थेट परकीय गुंतवणूक आणि त्याचा आर्थिक परिणाम

६.६ प्रश्न

६.० उद्दीष्टे (OBJECTIVES)

- भारतातील औद्योगिक विकासासाठी विविध धोरणे आणि कार्यक्रम समजून घेणे.
- स्टार्ट अप इंडिया इनिशिएटिव्ह आणि त्याची भूमिका आणि आव्हाने यांच्याशी विद्यार्थ्यांना परिचित करणे.
- विद्यार्थ्यांना मेक इन इंडिया मिशन आणि त्याचे फायदे पूर्णपणे समजू शकतील.
- भारतात रोजगार निर्मितीसाठी स्किल इंडिया उपक्रम विद्यार्थ्यांना समजावून सांगणे .
- भारताच्या आर्थिक विकासात थेट परकीय गुंतवणुकीची भूमिका समजून घेणे.

६.१ प्रस्तावना

या प्रकरणामध्ये आपण विविध औद्योगिक विकास धोरणे आणि कार्याक्रमांचा अभ्यास करणार आहोत. यामध्ये स्टार्ट अप इंडिया, मेक इन इंडिया, कौशल विकास इत्यादींचा समावेश आहे.

६.२ स्टार्टअप इंडिया - एक सरकारी उपक्रम (STARTUP INDIA)

६.२.१ प्रस्तावना:

स्टार्टअप इंडिया उपक्रमाची घोषणा भारताचे माननीय पंतप्रधान यांनी १५ ऑगस्ट २०१५ रोजी केली होती. या प्रमुख उपक्रमाचे उद्दीष्ट आहे की देशात नाविन्यपूर्ण आणि स्टार्टअपसचे पालनपोषण करण्यासाठी एक मजबूत इको-सिस्टम तयार करणे जे शाश्वत आर्थिक विकासाला चालना देईल आणि मोठ्या प्रमाणात रोजगाराच्या संधी निर्माण करेल. या व्यतिरिक्त, १६ जानेवारी २०१६ रोजी भारताच्या पंतप्रधानांच्या हस्ते स्टार्टअप इंडियासाठी कृती योजनेचे अनावरण करण्यात आले. कृती आराखड्यात "सरलीकरण आणि हॅंडहोल्डिंग", "निधी समर्थन आणि प्रोत्साहन" आणि "उद्योग-शैक्षणिक भागीदारी आणि उष्मायन" यासारख्या क्षेत्रातील १९ कृती बाबींचा समावेश आहे.

स्टार्टअप इंडिया उपक्रमाची दृष्टी प्रत्यक्षात आणण्याच्या दिशेने भारत सरकारने वेगवान प्रयत्न केले आहेत. स्टार्टअप इंडिया उपक्रमांतर्गत भरीव प्रगती झाली आहे, ज्यामुळे देशभरात उद्योजकतेची भावना जागृत झाली आहे.

उद्योग आणि अंतर्गत व्यापार प्रोत्साहन विभागाला (डीपीआयआयटी) इतर सरकारी विभागांसह स्टार्टअप इंडिया उपक्रमाच्या अंमलबजावणीत समन्वय साधणे बंधनकारक आहे. डीपीआयआयटी व्यतिरिक्त, स्टार्टअप इंडिया अंतर्गत उपक्रम प्रामुख्याने पाच सरकारी विभागांद्वारे चालविले जातात, उदा. विज्ञान आणि तंत्रज्ञान विभाग (डीएसटी), जैव-तंत्रज्ञान विभाग (डीबीटी), मानव संसाधन विकास मंत्रालय (एमएचआरडी), कामगार आणि रोजगार मंत्रालय आणि कॉर्पोरेट अफेयर्स मंत्रालय (एमसीए) आणि नीती आयोग.

जानेवारी २०१६ मध्ये हा उपक्रम सुरु झाल्यापासून, स्टार्टअप इंडिया कृती योजनेतर्गत भरीव प्रगती झाली आहे. स्टार्टअप इंडिया कृती योजनेच्या १९ कृती बिंदूवर केलेली तपशीलवार प्रगती परिशिष्ट-१ येथे आहे.

स्टार्टअप इंडिया ॲक्शन प्लॅनच्या पलीकडे इतर अनेक उपक्रम देशातील स्टार्टअप चळवळीच्या सर्वांगीण वाढीसाठी हाती घेण्यात आले आहेत. अशा उपक्रमांतर्गत आतापर्यंत केलेल्या कामगिरीचा सारांश परिशिष्ट-२ येथे आहे.

स्टार्टअप इंडिया योजना हा रोजगार निर्मिती आणि संपत्ती निर्मितीसाठी भारत सरकारचा पुढाकार आहे. स्टार्टअप इंडियाचे उद्दीष्ट म्हणजे उत्पादने आणि सेवांचा विकास आणि नाविन्यता आणि भारतातील रोजगार दर वाढविणे. **स्टार्टअप इंडिया योजनेचे** फायदे म्हणजे कामाचे सुलभीकरण, वित्त सहाय्य, सरकारी निविदा, नेटवर्किंग संधी. स्टार्टअप इंडियाचे उद्घाटन पंतप्रधान श्री. नरेंद्र मोदी १६ जानेवारी २०१६ रोजी . चला स्टार्टअप इंडियाचे फायदे आणि पात्रतेबद्दल अधिक जाणून घेऊया.

६.२.२ स्टार्टअप इंडिया योजनेचा कृती आराखडा:

स्टार्टअप इंडियाचा कृती आराखडा खालील घटकांवर आधारित आहे:

कामाचे सुलभीकरण:

या उपक्रमामुळे नवीन प्रवेशिकांना प्रेरणा मिळावी म्हणून त्यांचे काम सोपे होते. यामध्ये सरकारने उचललेल्या पुढील पावलांचा समावेश आहे:

- पहिली गोष्ट म्हणजे, सरकारने **स्टार्टअप इंडिया हबची स्थापना केली** आहे जिथे इनकॉर्पोरेशन, नोंदणी, तक्रार हाताळणी इत्यादींशी संबंधित सर्व कामे आहेत.
- दुसरे म्हणजे, कोठूनही आणि केव्हाही नोंदणी सुलभ करण्यासाठी सरकारकडून एक अर्ज आणि ऑनलाइन पोर्टल सुरु केले जाते.
- तिसरे म्हणजे, पेटंट अधिग्रहण आणि नोंदणी आता स्टार्टअपसाठी वेगवान आहे.
- शेवटी, दिवाळखोरी आणि दिवाळखोरी विधेयकानुसार, २०१५ मध्ये स्टार्टअपस जलद गतीने बंद करणे सुलभ होते. एक नवीन स्टार्टअप निगमनाच्या ९० दिवसांच्या आत स्वतः ला बंद करू शकते.

वित्त सहाय्य:

स्टार्टअपसना प्रेरित करण्यासाठी, सरकार विविध आर्थिक सहाय्य प्रदान करते. सरकारने उचललेली ही पावले पुढीलप्रमाणे :

सरकारने ४ वर्षासाठी १० हजार कोटी रुपयांचा निधी (दरवर्षी २५०० कोटी रुपये) स्थापन केला आहे. अशा फंडातून सरकार विविध स्टार्टअपमध्ये गुंतवणूक करते.

विशेष निधी दिला जातो, गुंतवणूक केली जाते, ज्यामुळे कॅपिटल गेनवरील आयकरातून सूट मिळते.

इनकॉर्पोरेशननंतर पहिल्या ३ वर्षांसाठी स्टार्टअप्ससाठी आयकर सूट उपलब्ध आहे.

आयकर कायद्यान्वये, जेथे एखाद्या स्टार्टअपला (कंपनीला) शेअर्सच्या वाजवी बाजार मूल्यापेक्षा जास्त असलेल्या शेअर्सच्या जारी करण्यासाठी कोणताही विचार प्राप्त होतो, तेथे प्राप्तकर्त्याच्या हातात असा अतिरिक्त विचार करणे हे इतर स्रोतांकडून मिळणारे उत्पन्न म्हणून करपात्र असते.

स्टार्टअप्समध्ये व्हेचर कॅपिटल फंडांद्वारे केलेल्या गुंतवणूकीला या तरतुदीच्या अनुप्रयोगातून सूट देण्यात आली आहे. स्टार्टअप्समध्ये इनक्यूबेटर्सनी केलेल्या गुंतवणूकीपर्यंत हीच गोष्ट आहे.

६.२.३ स्टार्टअप इंडियाचे फायदे:

- आर्थिक लाभ
- आयकर लाभ
- नोंदणी फायदे
- सरकारी निविदा
- नेटवर्किंगच्या प्रचंड संधी

१. आर्थिक लाभ:

बहुतेक स्टार्टअप्स पेटंट आधारित आहेत. याचा अर्थ ते अद्वितीय वस्तू किंवा सेवा तयार करतात किंवा प्रदान करतात. त्यांच्या पेटंटची नोंदणी करण्यासाठी, त्यांना प्रचंड खर्च करावा लागतो जो पेटंट किंमत म्हणून ओळखला जातो.

या योजनेअंतर्गत सरकार पेटंट खर्चावर ८० टक्के सूट देते. शिवाय, पेटंट नोंदणी आणि संबंधित प्रक्रिया त्यांच्यासाठी वेगवान आहे. तसेच, पेटंट मिळवण्यासाठी सरकार फॅसिलिटेटर्सची फी भरते.

२. इनकम टॅक्स बेनिफिट्स:

स्टार्टअप्स आयकर शीर्षकाखाली चांगल्या प्रमाणात लाभांचा आनंद घेतात. निगमन वर्षानंतर सरकार त्यांच्या ३ वर्षांच्या आयकरात सूट देते.

पण आंतरमंत्रालय मंडळाकडून प्रमाणपत्र मिळाल्यानंतरच ते त्याचा लाभ घेऊ शकतात. तसेच, त्यांनी विशिष्ट फंडात पैसे गुंतवल्यास ते भांडवली नफ्यावरील करातून सूट मिळण्याचा दावा करू शकतात.

३. रजिस्ट्रेशन बेनिफिट्स:

प्रत्येकाचा असा विश्वास आहे की व्यवसाय चालविण्यापेक्षा व्यवसायाचा समावेश आणि नोंदणी करणे अधिक कठीण आहे. कारण नोंदणीच्या लांब आणि गुंतागुंतीच्या पायऱ्या आहेत.

स्टार्टअप इंडिया योजनेअंतर्गत, नोंदणी सुलभ करण्यासाठी एक अनुप्रयोग आहे. स्टार्ट अप इंडिया हबमध्ये एकच बैठक आयोजित केली जाते. तसेच, त्यांच्यासाठी एकच शंका आणि समस्या सोडवण्याची खिडकी आहे.

४. सरकारी निविदा:

उच्च देयके आणि मोठ्या प्रकल्पांमुळे प्रत्येकजण सरकारी निविदा मिळविण्याचा प्रयत्न करतो. पण सरकारी निविदा संपादन करणे सोपे नाही. या योजनेअंतर्गत सरकारी निविदा मिळवण्यात स्टार्टअप्सना प्राधान्य मिळते. तसेच, त्यांना कोणताही पूर्वानुभव असणे आवश्यक नाही.

५. नेटवर्किंगच्या प्रचंड संधी:

नेटवर्किंग संधी म्हणजे विशिष्ट ठिकाणी आणि वेळेवर विविध स्टार्टअप भागधारकांना भेटण्याची संधी. सरकार दरवर्षी (देशांतर्गत तसेच आंतरराष्ट्रीय पातळीवर) २ स्टार्टअप फेस्ट आयोजित करून ही संधी उपलब्ध करून देते. स्टार्टअप इंडिया योजना बौद्धिक संपदा जागरूकता कार्यशाळा आणि जागरूकता देखील प्रदान करते.

६.२.४ स्टार्टअप इंडियासमोरील आव्हाने:

१. सामान्यतः लोकांचा असा विश्वास आहे की स्टार्टअप्स केवळ नवीन कल्पना किंवा योजनेबद्दल विचार करतात. परंतु, केवळ विचार करण्यापेक्षा अशा योजनेची अंमलबजावणी करणे अधिक आवश्यक आहे.
२. स्टार्टअप इंडिया योजनेबाबत सरकारचा दृष्टिकोन किंवा दृष्टीकोन हा अल्पकालीन स्वरूपाचा आहे. हे स्टार्टअप्सच्या दीर्घकालीन मार्गाकडे पहात नाही.
३. कोणत्याही नवीन व्यवसायाच्या यशासाठी, सक्षम कार्यबल आवश्यक आहे. पण स्टार्टअपच्या बाबतीत सुरुवातीच्या टप्प्यात निधीअभावी कुशल मनुष्यबळ शक्य होत नाही.
४. इतर संस्थांच्या तुलनेत स्टार्टअप्समध्ये अपयशापर्यंत पोहोचण्याचा धोका जास्त असतो. याचे कारण असे आहे की ते बर् यापैकी वेगाने पावले उचलण्याकडे झुकतात.

६.३ मेक इन इंडिया (MAKE IN INDIA)

६.३.१ प्रस्तावना:

मेक इन इंडिया मिशन लोगो

'मेक इन इंडिया'चा लोगो - गिअर व्हील्सपासून बनवलेला सिंह - स्वतःच सरकारच्या दृष्टी आणि राष्ट्रीय विकासात उत्पादनाची अविभाज्य भूमिका प्रतिबिंबित करतो. **वेईडेन + केनेडी इंडिया लिमिटेड** या परदेशी कंपनीच्या भारतीय शाखेने हा लोगो तयार केला होता.

मेक इन इंडिया हा एक उपक्रम आहे जो **२५ सप्टेंबर, २०१४** रोजी सुरू करण्यात आला होता, जो गुंतवणूक सुलभ करण्यासाठी, नाविन्यपूर्णतेला चालना देण्यासाठी, वर्गातील पायाभूत सुविधांमध्ये सर्वोत्तम निर्मिती करण्यासाठी आणि भारताला उत्पादन, डिझाइन आणि नाविन्यपूर्णतेचे केंद्र बनविण्यासाठी सुरू करण्यात आला होता. मजबूत उत्पादन क्षेत्राचा विकास हे भारत सरकारचे मुख्य प्राधान्य आहे. भारताचे उत्पादन क्षेत्र जगासमोर आणणारा हा पहिला 'व्होकल फॉर लोकल' उपक्रम होता. या क्षेत्रात केवळ आर्थिक विकासाला उच्च मार्गावर नेण्याचीच नव्हे तर आपल्या तरुण श्रमशक्तीच्या मोठ्या गटाला रोजगार उपलब्ध करून देण्याची क्षमता आहे.

मेक इन इंडिया उपक्रमाने महत्त्वपूर्ण कामगिरी केली आहे आणि सध्या मेक इन इंडिया २.० अंतर्गत २७ क्षेत्रांवर लक्ष केंद्रित केले आहे. उद्योग आणि अंतर्गत व्यापार प्रोत्साहन विभाग उत्पादन क्षेत्रांसाठी कृती योजनांमध्ये समन्वय साधत आहे, तर वाणिज्य विभाग सेवा क्षेत्रांमध्ये समन्वय साधत आहे.

संभाव्य गुंतवणूकदारांना ओळखण्यासाठी मेक इन इंडिया कृती योजनांच्या अंमलबजावणीसाठी भारत सरकार गुंतवणूक सुविधेअंतर्गत सतत प्रयत्न करीत आहे. मेक इन इंडिया बॅनर अंतर्गत देशातील गुंतवणूक आकर्षित करण्यासाठी कार्यक्रम, शिखर परिषदा, रोड शो आणि इतर प्रोत्साहनात्मक उपक्रम आयोजित करण्यासाठी परदेशातील भारतीय मिशन आणि राज्य सरकारांना सहकार्य केले जात आहे. थेट परकीय गुंतवणुकीला चालना देण्यासाठी आणि देशातील व्यवसाय सुलभता सुधारण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय सहकार्य वाढविण्यासाठी गुंतवणूक पोहोच उपक्रम राबविले जात आहेत.

२०१४-२०१५ मध्ये ४५.१५ अब्ज अमेरिकन डॉलर्सच्या तुलनेत २०१९-२० या आर्थिक वर्षात भारताने आतापर्यंतचा सर्वाधिक वार्षिक थेट परकीय गुंतवणुकीचा ओघ ७४.३९ अब्ज अमेरिकन डॉलर (तात्पुरता आकडा) नोंदविला आहे. गेल्या सहा आर्थिक वर्षात (२०१४-२०) भारताला ३५८.३० अब्ज अमेरिकन डॉलरचा थेट परकीय गुंतवणुकीचा ओघ प्राप्त झाला आहे, जो गेल्या २० वर्षात (६८९.८७ अब्ज अमेरिकन डॉलर) नोंदवलेल्या थेट परकीय गुंतवणुकीच्या ५३ टक्के आहे.

व्यवसाय सुलभता सुधारण्यासाठी उचललेल्या चरणांमध्ये विद्यमान प्रक्रियांचे सुलभीकरण आणि तर्कसंगतता यांचा समावेश आहे. देशातील गुंतवणुकीचे वातावरण सुधारण्यासाठी करण्यात आलेल्या उपाययोजनांचा परिणाम म्हणून जागतिक बँकेच्या डुईंग बिझनेस रिपोर्ट (डीबीआर) २०२० नुसार भारताने जागतिक बँकेच्या व्यवसाय सुलभतेच्या क्रमवारीत ६३व्या स्थानावर झेप घेतली. व्यवसाय सुरू करणे, कर भरणे, सीमाओलांडून व्यापार करणे आणि दिवाळखोरीचे निराकरण करणे या क्षेत्रातील सुधारणांमुळे हे चालविले जाते.

अलीकडे, सरकारने भारतात देशांतर्गत आणि परकीय गुंतवणुकीला चालना देण्यासाठी सुरू असलेल्या योजनांव्यतिरिक्त विविध पावले उचलली आहेत. यामध्ये नॅशनल

इन्फ्रास्ट्रक्चर पाइपलाइन, कॉर्पोरेट टॅक्समध्ये कपात, एनबीएफसी आणि बँकांच्या तरलतेच्या समस्या सुलभ करणे, देशांतर्गत उत्पादनाला चालना देण्यासाठी धोरणात्मक उपाययोजना यांचा समावेश आहे. भारत सरकारने सार्वजनिक खरेदी आदेश, टप्प्याटप्प्याने उत्पादन कार्यक्रम (पीएमपी), विविध मंत्रालयांच्या उत्पादनाशी निगडित प्रोत्साहन योजनांद्वारे वस्तूंच्या देशांतर्गत उत्पादनास प्रोत्साहन दिले आहे.

तसेच, भारतात गुंतवणूक करणाऱ्या गुंतवणूकदारांना गुंतवणूकदार अनुकूल परिसंस्थांना आधार देणे, सुलभ करणे आणि प्रदान करणे या उद्देशाने, केंद्रीय मंत्रिमंडळाने ०३ जून, २०२० रोजी केंद्र सरकार आणि राज्य सरकारांमधील समन्वयासाठी जलद गुंतवणूक करण्यासाठी सर्व संबंधित मंत्रालये / विभागांमध्ये एक अधिकारप्राप्त सचिव गट (ईजीओएस) आणि प्रकल्प विकास कक्ष (पीडीसी) स्थापन करण्यास मान्यता दिली आहे. आणि त्याद्वारे देशांतर्गत गुंतवणूक आणि थेट परकीय गुंतवणुकीचा ओघ वाढविण्यासाठी भारतातील गुंतवणूकयोग्य प्रकल्पांची पाईपलाईन वाढवली आहे.

मेक इन इंडिया उपक्रमांतर्गत अनेक केंद्र सरकारची मंत्रालये/ विभाग आणि विविध राज्य सरकारे हाती घेत आहेत. शिवाय, मंत्रालये त्यांच्याद्वारे हाताळल्या जाणार् या क्षेत्रांसाठी कृती योजना, कार्यक्रम, योजना आणि धोरणे तयार करतात.

६.३.२ मेक इन इंडिया - २५ क्षेत्रांवर लक्ष केंद्रित केले आहे:

मेक इन इंडिया वेबसाइटने २५ फोकस क्षेत्रांची यादी देखील केली आहे आणि एफडीआय धोरणे, आयपीआर इत्यादींसह या क्षेत्रांबद्दल आणि संबंधित सरकारी योजनांबद्दल सर्व संबंधित तपशील देखील सादर केले आहेत. या मोहिमेअंतर्गत समाविष्ट असलेली मुख्य क्षेत्रे (२७ क्षेत्रे) खाली दिली आहेत:

मॅन्युफॅक्चरिंग सेक्टर्स :

1. एरोस्पेस आणि डिफेन्स
2. ऑटोमोटिव्ह आणि ऑटो घटक
3. फार्मास्युटिकल्स आणि मेडिकल डिव्हाइसेस
4. जैव-प्रौद्योगिकी
5. कॅपिटल गुड्स
6. वस्त्रोद्योग आणि वस्त्रे
7. रसायने आणि पेट्रो रसायने
8. इलेक्ट्रॉनिक्स सिस्टम डिझाईन अँड मॅन्युफॅक्चरिंग (ईएसडीएम)
9. लेदर आणि पादत्राणे
10. अन्न प्रक्रिया

11. रत्ने आणि दागिने
12. शिपिंग
13. रेल्वे
14. बांधकाम
15. नवीन आणि नवीकरणीय ऊर्जा

सेवा क्षेत्र:

16. माहिती तंत्रज्ञान आणि माहिती तंत्रज्ञान सक्षम सेवा (IT & ITES)
17. पर्यटन आणि आदरातिथ्य सेवा
18. वैद्यकीय मूल्य प्रवास
19. वाहतूक आणि प्रचालन तंत्र सेवा
20. लेखा आणि वित्त सेवा
21. ऑडिओ व्हिड्युअल सेवा
22. कायदेशीर सेवा
23. दळणवळण सेवा
24. बांधकाम आणि संबंधित अभियांत्रिकी सेवा
25. पर्यावरण सेवा
26. वित्तीय सेवा
27. शिक्षण सेवा

६.३.३ योजनेचे आधारस्तंभ:

हा उपक्रम चार खांबांवर बांधला गेला आहे जो खालीलप्रमाणे आहे:

१. नवीन प्रक्रिया:

थेट परकीय गुंतवणूक आकर्षित करण्यासाठी नवीन सुधारणांचा परिचय आणि पुरातन व्यवसाय कायदे अद्ययावत करणे हे या योजनेचे मुख्य वैशिष्ट्य आहे.

२. नवीन पायाभूत सुविधा:

नाविन्यता आणि संशोधनाचा पाया वाढविण्यासाठी अत्याधुनिक तंत्रज्ञान आणि हाय-स्पीड कम्युनिकेशनसह औद्योगिक कॉरिडॉर आणि स्मार्ट शहरांचा विकास. कुशल कर्मचार्यांना

प्रशिक्षण देणे आणि व्यवसायाची वेळेवर नोंदणी करणे हा देखील या उपक्रमाचा एक मनोरंजक आणि अत्यंत आवश्यक घटक आहे. विकसित करण्यात आलेला प्रमुख औद्योगिक कॉरिडॉर असा आहे -

- दिल्ली-मुंबई इंडस्ट्रियल कॉरिडोर (डीएमआयसी)
- चेन्नई-बेंगळुरु औद्योगिक कॉरिडोर (सी.बी.आय.सी.सी.)
- बेंगळुरु-मुंबई इकोनॉमिक कॉरिडोर (बीएमईसी)
- विजाग-चेन्नई इंडस्ट्रियल कॉरिडोर (व्हीसीआयसी)
- अमृतसर कोलकाता इंडस्ट्रियल कॉरिडोर (एकेआयसी)

३. नवीन क्षेत्र:

२५ क्षेत्रांच्या विकासाला चालना देण्याचा प्रस्ताव . या योजनेत समाविष्ट असलेल्या क्षेत्रांमध्ये प्रवेश केला जाऊ शकतो.

४. नवीन मानसिकता:

उद्योगांशी सरकारच्या संवादाच्या पद्धतीत आमूलाग्र बदल घडवून आणण्यास प्रोत्साहन देणे.

प्रमुख भागधारक:

- भारताची गुंतवणूक विभाग
- संरक्षण उत्पादन विभाग
- माहिती आणि प्रसारण मंत्रालय
- अंतराळ विभाग
- उद्योग आणि अंतर्गत व्यापाराला प्रोत्साहन विभाग
- वित्तीय सेवा विभाग
- खाण मंत्रालय
- विदेशी गुंतवणूक सुविधा मंडळ
- गृह मंत्रालय
- नागरी उड्डयन मंत्रालय
- दूरसंचार विभाग
- आर्थिक व्यवहार विभाग
- डिपार्टमेंट ऑफ फार्मास्युटिकल्स

६.३.४ मेक इन इंडिया कशासाठी?:

सरकारने उत्पादनावर लक्ष केंद्रित करणे का निवडले याची अनेक कारणे आहेत. मुख्य गोष्टींवर खाली चर्चा केली आहे:

1. गेली दोन दशके भारताच्या विकासगाथेचे नेतृत्व सेवाक्षेत्रानेच केलेले दिसते. अल्पावधीतच या दृष्टिकोनाचा फायदा झाला आणि भारताच्या आयटी आणि बीपीओ क्षेत्राने मोठी झेप घेतली आणि भारताला अनेकदा 'जगाचे बँक ऑफिस' असे संबोधले जात असे. मात्र, २०१३मध्ये भारतीय अर्थव्यवस्थेत सेवा क्षेत्राचा वाटा ५७ टक्क्यांपर्यंत वाढला असला, तरी रोजगारात केवळ २८ टक्के वाटा उचलला गेला. त्यामुळे रोजगाराला चालना देण्यासाठी उत्पादन क्षेत्रात वाढ करणे आवश्यक होते. याचे कारण असे की, देशातील डेमोग्राफिक डिव्हिडंडचा विचार करता सेवा क्षेत्रात सध्या कमी शोषण क्षमता आहे.
2. ही मोहीम सुरू करण्याचे आणखी एक कारण म्हणजे भारतातील उत्पादनाची खराब स्थिती. एकूण भारतीय अर्थव्यवस्थेत उत्पादनाचा वाटा केवळ १५% आहे. हे पूर्व आशियातील आमच्या शेजार् यांपेक्षा खूपच कमी आहे. वस्तूंच्या बाबतीत एकूणच व्यापार तूट असते. सेवेतील व्यापार अनुशेषामुळे भारताच्या वस्तूंमधील व्यापार तुटीच्या एक पंचमांश भागाचा समावेश होत नाही. या व्यापार तुटीचे उत्तर देण्याची आशा केवळ सेवा क्षेत्र करू शकत नाही. मॅन्युफॅक्चरिंगला चिप इन करावे लागेल. भारत आणि परदेशी अशा दोन्ही प्रकारच्या उद्योगांना भारतात उत्पादन क्षेत्रात गुंतवणूक करण्यासाठी प्रोत्साहन देण्याची सरकारची अपेक्षा आहे, ज्यामुळे या क्षेत्राला मदत होईल आणि कुशल आणि अकुशल अशा दोन्ही पातळ्यांवर रोजगार निर्मिती होईल.
3. उत्पादनावर लक्ष केंद्रित करणे म्हणजे विविध अभ्यासानुसार, इतर कोणत्याही क्षेत्राचा देशातील आर्थिक विकासावर इतका मोठा गुणक प्रभाव पडलेला दिसत नाही. उत्पादन क्षेत्राचे मोठे मागासलेले दुवे आहेत आणि म्हणूनच, उत्पादनक्षेत्रातील मागणीतील वाढीमुळे इतर क्षेत्रांमध्येही वाढ झाली आहे. यामुळे अधिक रोजगार, गुंतवणूक आणि नाविन्यता निर्माण होते आणि सामान्यतः अर्थव्यवस्थेत उच्च दर्जाचे जीवनमान निर्माण होते.

६.३.५ मेक इन इंडिया – उद्दिष्टे:

मेक इन इंडिया मोहिमेच्या उद्देशाने अनेक लक्ष्ये आहेत. ते असे आहेत:

१. उत्पादन क्षेत्राचा विकास दर वर्षी १२-१४ टक्क्यांपर्यंत वाढवा.
२. २०२२ पर्यंत उत्पादन क्षेत्रात १०० दशलक्ष अतिरिक्त रोजगार निर्माण करा.
३. २०२२ पर्यंत जीडीपीमध्ये उत्पादन क्षेत्राचा वाटा २५% पर्यंत वाढला आहे.
४. सर्वसमावेशक वाढीस चालना देण्यासाठी शहरी गरीब आणि ग्रामीण स्थलांतरितांमध्ये आवश्यक कौशल्य संच तयार करणे.

५. उत्पादन क्षेत्रातील देशांतर्गत मूल्यवर्धन आणि तांत्रिक खोलीमध्ये वाढ.
६. पर्यावरण-शाश्वत वाढ असणे.
७. भारतीय उत्पादन क्षेत्राच्या जागतिक स्पर्धात्मकतेत वाढ करणे.

६.३.६ मेक इन इंडिया – उपक्रम:

१. प्रथमच रेल्वे, विमा, संरक्षण आणि वैद्यकीय उपकरणे ही क्षेत्रे अधिक थेट परकीय गुंतवणुकीसाठी (एफडीआय) खुली करण्यात आली आहेत.
२. स्वयंचलित मार्गांतर्गत संरक्षण क्षेत्रातील थेट परकीय गुंतवणुकीतील कमाल मर्यादा ४९ टक्क्यांवरून ७४% करण्यात आली आहे. एफडीआयमध्ये ही वाढ करण्याची घोषणा अर्थमंत्री निर्मला सीतारामन यांनी १६ मे २०२० रोजी केली होती.
३. बांधकाम आणि विशिष्ट रेल्वे पायाभूत सुविधा प्रकल्पांमध्ये, स्वयंचलित मार्गांतर्गत १००% थेट परकीय गुंतवणुकीस परवानगी देण्यात आली आहे.
४. गुंतवणूकदार सुविधा कक्ष आहे जो गुंतवणूकदारांना भारतात येण्यापासून ते देशाबाहेर जाण्यापर्यंत मदत करतो. गुंतवणूकपूर्व टप्पा, अंमलबजावणी आणि डिलिव्हरी सेवांनंतर अशा सर्व टप्प्यांमध्ये गुंतवणूकदारांना सेवा देण्यासाठी २०१४ मध्ये याची निर्मिती करण्यात आली होती.
५. भारताचा 'ईज ऑफ डुइंग बिझनेस' दर्जा सुधारण्यासाठी सरकारने पावले उचलली आहेत. २०१९ मध्ये ईज ऑफ डुइंग बिझनेस इंडेक्समध्ये भारत २३ अंकांनी वधारून ७७ व्या स्थानावर पोहोचला असून या निर्देशांकात दक्षिण आशियात सर्वोच्च स्थान मिळवले आहे.
६. श्रम सुविधा पोर्टल, ई-बिझ पोर्टल आदी पोर्टल सुरू करण्यात आले आहेत. ई-बिझ पोर्टल भारतात व्यवसाय सुरू करण्याशी संबंधित अकरा सरकारी सेवांसाठी सिंगल-विंडो ॲक्सेस ऑफर करते.
७. व्यवसाय सुरू करण्यासाठी लागणारे इतर परवाने आणि परवानेही शिथिल करण्यात आले आहेत. मालमत्ता नोंदणी, करभरणा, वीज जोडणी घेणे, करारांची अंमलबजावणी करणे, दिवाळखोरी सोडविणे अशा क्षेत्रांत सुधारणा करण्यात येत आहेत.
८. इतर सुधारणांमध्ये परवाना प्रक्रिया, परदेशी गुंतवणूकदारांच्या अर्जासाठी कालबद्ध मंजूरी, कर्मचारी राज्य विमा महामंडळ आणि कर्मचारी भविष्य निर्वाह निधी संघटनेकडे नोंदणीसाठी प्रक्रिया स्वयंचलित करणे, मंजूरी देताना राज्यांनी सर्वोत्तम पद्धतीचा अवलंब करणे, निर्यातीसाठी कागदपत्रांची संख्या कमी करणे आणि पीअर मूल्यांकनाद्वारे अनुपालन सुनिश्चित करणे, स्वयं-प्रमाणपत्र इत्यादींचा समावेश आहे.
९. मुख्यतः पीपीपी पद्धतीच्या गुंतवणूकीद्वारे भौतिक पायाभूत सुविधा सुधारण्याची सरकारची अपेक्षा आहे. बंदरे आणि विमानतळांमध्ये गुंतवणूक वाढली आहे. डेडिकेटेड फ्रेट कॉरिडॉरदेखील विकसित केले जात आहेत.

६.३.७ मेक इन इंडिया – योजना:

मेक इन इंडिया कार्यक्रमाला पाठिंबा देण्यासाठी अनेक योजना सुरू करण्यात आल्या. या योजनांची चर्चा खाली केली आहे:

स्किल इंडिया:

या मिशनचे उद्दीष्ट आहे की भारतात दरवर्षी विविध क्षेत्रात १० दशलक्ष कौशल्य प्राप्त करणे. मेक इन इंडिया प्रत्यक्षात देण्यासाठी उपलब्ध असलेल्या मोठ्या मनुष्यबळाला उर्जितावस्था प्राप्त करून देण्याची गरज आहे. हे महत्वाचे आहे कारण भारतात औपचारिकरित्या कुशल कर्मचार्यांची टक्केवारी लोकसंख्येच्या केवळ २% आहे.

स्टार्टअप इंडिया:

या कार्यक्रमासाठी मुख्य कल्पना म्हणजे एक परिसंस्था तयार करणे जी स्टार्टअप्सच्या वाढीस चालना देते, शाश्वत आर्थिक वाढीस चालना देते आणि मोठ्या प्रमाणात रोजगार निर्मिती करते.

डिजिटल इंडिया:

भारताला ज्ञानाधारित आणि डिजिटली सक्षम अर्थव्यवस्थेत रूपांतरित करणे हा यामागचा उद्देश आहे.

प्रधानमंत्री जन धन योजना (पीएमजेडीवाय):

बँकिंग बचत आणि ठेव खाती, रेमिटन्स, क्रेडिट, इन्शुरन्स, पेन्शन या वित्तीय सेवांमध्ये किफायतशीर पद्धतीने प्रवेश सुनिश्चित करण्यासाठी या अभियानात आर्थिक समावेशनाची कल्पना करण्यात आली आहे.

स्मार्ट सिटीज:

या मिशनचे उद्दीष्ट भारतीय शहरांमध्ये बदल घडवून आणणे आणि पुनरुज्जीवित करणे हे आहे. अनेक उप-उपक्रमांच्या माध्यमातून भारतात १०० स्मार्ट शहरे निर्माण करण्याचे उद्दिष्ट आहे.

अमृत:

अमृत हे अटल मिशन फॉर रिज्युवनेशन अँड अर्बन ट्रान्सफॉर्मेशन आहे. मूलभूत सार्वजनिक सुविधा निर्माण करणे आणि भारतातील ५०० शहरे अधिक राहण्यायोग्य आणि सर्वसमावेशक बनविणे हे त्याचे उद्दीष्ट आहे.

स्वच्छ भारत अभियान:

भारताला अधिक स्वच्छ बनविणे आणि मूलभूत स्वच्छता आणि स्वच्छतेला चालना देणे या उद्देशाने हे एक मिशन आहे.

सागरमाला:

या योजनेचा उद्देश बंदरांचा विकास करणे आणि देशात बंदरांच्या नेतृत्वाखालील विकासाला चालना देणे हा आहे.

इंटरनेशनल सोलर अलायंस (आयएसए):

आयएसए ही १२१ देशांची युती आहे, त्यापैकी बहुतेक सूर्यप्रकाशाचे देश आहेत, जे एकतर पूर्णपणे किंवा अंशतः कर्कवृत्त आणि मकरवृत्ताच्या दरम्यान आहेत. सौर तंत्रज्ञानामध्ये संशोधन आणि विकासाला चालना देणे आणि त्या संदर्भातील धोरणे तयार करणे या उद्देशाने हा भारताचा पुढाकार आहे.

ए.जी.आय.:

लोकांना जोडून आणि नवकल्पनांचे व्यापारीकरण करण्यास मदत करून देशातील नाविन्यपूर्ण परिसंस्थेला चालना देण्यासाठी अग्नीईआय किंवा एक्सेलिंग ग्रोथ ऑफ न्यू इंडियाच्या इनोव्हेशनची सुरुवात करण्यात आली.

६.३.८ मेक इन इंडिया – प्रगती:

मेक इन इंडिया योजनेला अनेक टप्पे देण्यात आले आहेत. काही प्रमुख खाली सूचीबद्ध आहेत:

१. वस्तू व सेवा कर (जीएसटी) लागू झाल्यामुळे व्यवसायांसाठी कर प्रक्रियात्मक प्रणाली सुलभ झाली आहे. जीएसटी मेक इन इंडिया मोहिमेला चालना देणारा ठरला आहे.
२. देशात डिजिटायझेशनला वेग आला आहे. करआकारणी, कंपनी इनकॉर्पोरेशन आणि इतर अनेक प्रक्रिया ऑनलाइन करण्यात आल्या आहेत, ज्यामुळे एकूण प्रक्रिया सुलभ होईल आणि कार्यक्षमता सुधारली जाईल. यामुळे ईओडीबी निर्देशांकात भारताचा क्रमांक उंचावला आहे.
३. दिवाळखोरी आणि दिवाळखोरी संहिता २०१६ या नवीन दिवाळखोरी संहितेने दिवाळखोरीशी संबंधित सर्व कायदे आणि नियम एकाच कायद्यात समाकलित केले. यामुळे भारताचा दिवाळखोरीचा कोड जागतिक मानकांच्या बरोबरीने गेला आहे.
४. पीएमजेडीवायसारख्या आर्थिक समावेशनाच्या योजनांमुळे मे २०१९ पर्यंत ३५६ दशलक्ष नवीन बँक खाती उघडली गेली.
५. एफडीआय उदारीकरणामुळे भारताचा ईओडीबी निर्देशांक अनुकूल होण्यास मदत झाली आहे. मोठ्या प्रमाणात थेट परकीय गुंतवणुकीमुळे रोजगार, उत्पन्न आणि गुंतवणूक निर्माण होईल.
६. भारतमाला आणि सागरमाला सारख्या योजना, तसेच रेल्वेच्या विविध पायाभूत सुविधा विकास योजनांच्या माध्यमातून पायाभूत सुविधा आणि कनेक्टिव्हिटीला मोठी गती मिळाली आहे.

७. भारतनेट - ही एक दूरसंचार पायाभूत सुविधा प्रदाता आहे. जीओआयने देशाच्या ग्रामीण भागात डिजिटल नेटवर्क वाढविण्यासाठी स्थापित केली आहे. हा कदाचित जगातील सर्वात मोठा ग्रामीण ब्रॉडबँड प्रकल्प आहे.

८. वाऱ्यापासून वीज वापरण्याच्या क्षमतेच्या बाबतीत भारत जगात चौथ्या क्रमांकावर आहे आणि सौर ऊर्जेचा वापर करण्यात जगात ६ व्या क्रमांकावर आहे. एकूणच, स्थापित नवीकरणीय ऊर्जा क्षमतेमध्ये भारत जगात पाचव्या क्रमांकावर आहे.

६.३.९ मेक इन इंडिया – फायदे:

१. मेक इन इंडिया मोहिमेत देशासाठी अनेक सकारात्मक घडामोडी झाल्या आहेत. या मिशनमधून प्राप्त झालेले आणखी काही फायदे खाली दिले आहेत.

२. रोजगाराच्या संधी निर्माण करणे.

३. आर्थिक विकासाचा विस्तार करून जीडीपी वाढवणे.

४. जेव्हा थेट परकीय गुंतवणुकीचा ओघ अधिक होईल, तेव्हा रुपया मजबूत होईल.

५. छोट्या उत्पादकांना जोर मिळेल, विशेषतः जेव्हा परदेशातील गुंतवणूकदार त्यात गुंतवणूक करतात.

६. जेव्हा देश भारतात गुंतवणूक करतील, तेव्हा ते आपल्याबरोबर विविध क्षेत्रातील अद्ययावत तंत्रज्ञानही आणतील.

७. या अभियानांतर्गत हाती घेण्यात आलेल्या विविध उपक्रमांमुळे भारताने ईओडीबी निर्देशांकात स्थान पटकावले आहे.

८. ग्रामीण भागात उत्पादन केंद्रे आणि कारखाने उभारल्यास या भागांच्या विकासालाही चालना मिळेल.

६.३.१० मेक इन इंडिया – आव्हाने:

या मोहिमेला काही भागात यश मिळाले असले, तरी त्यावर टीकाही झाली आहे. प्रस्थापितांनी ठरविलेली उच्च उद्दिष्टे तिला गाठायची असतील तर देशासमोर अनेक आव्हानेही आहेत. काही टीका खाली दिल्या आहेत.

१. भारतात सुमारे ६०% लागवडीयोग्य जमीन आहे. उत्पादनावर भर दिल्यामुळे शेतीवर नकारात्मक परिणाम होणार असल्याचे बोलले जात आहे. यामुळे लागवडीयोग्य जमीन कायमची विस्कळीत होऊ शकते.

२. असेही मानले जाते की वेगवान औद्योगिकीकरणामुळे (अगदी "हिरवागार होण्यावर" जोर देऊनही) नैसर्गिक संसाधनांचा न्हास होऊ शकतो.

३. मोठ्या प्रमाणावर थेट परकीय गुंतवणुकीला आमंत्रित करण्याचा परिणाम असा आहे की, स्थानिक शेतकरी आणि लघु उद्योजकांना आंतरराष्ट्रीय खेळाडूंच्या स्पर्धेला तोंड देता येणार नाही.

४. उत्पादनावर संपूर्ण लक्ष केंद्रित करणारी ही मोहीम प्रदूषण आणि पर्यावरणीय दुष्परिणामांना कारणीभूत ठरू शकते.
५. देशातील भौतिक पायाभूत सुविधांमध्ये गंभीर त्रुटी आहेत. ही मोहीम यशस्वी होण्यासाठी देशात उपलब्ध असलेल्या पायाभूत सुविधांची उभारणी करणे आणि कमीत कमी स्तरावरील भ्रष्टाचारासारख्या समस्या कमी करणे आवश्यक आहे. येथे, भारत चीनकडून धडे घेऊ शकतो, ज्याने जागतिक उत्पादनाचा आपला वाटा १९९० च्या दशकातील २.६% वरून २०१३ मध्ये २४.९% पर्यंत नाटकीयरित्या सुधारला आहे. चीनने रेल्वे, रस्तेमार्ग, वीज, विमानतळ इत्यादी भौतिक पायाभूत सुविधा वेगाने विकसित केल्या.

६.४ भारतातील कौशल्य विकास म्हणजे काय? (SKILL DEVELOPMENT IN INDIA)

६.४.१ कौशल्य विकास म्हणजे काय?:

आपले संपूर्ण जीवन हे आपली कौशल्ये विकसित करण्याचा एक दीर्घ कालावधी आहे. आपण चालायला शिकतो. आपण बोलायला शिकतो. आपण स्वतःची काळजी कशी घ्यावी हे शिकतो. हे सर्व त्याच सामान्य पद्धतीद्वारे साध्य केले जाते की एखादी गोष्ट अवचेतन कृती होण्यापूर्वी पुन्हा पुन्हा पुन्हा पुनरावृत्ती केली जाते. आपण नंतरच्या आयुष्यात कौशल्ये विकसित करतो त्याच ट्रेडचे अनुसरण करतो. फरक एवढाच आहे की, आपण अभ्यासात अधिक जागरूक आणि आपल्या सहभागाबद्दल उत्सुक आहोत.

कौशल्य विकासाची व्याख्या मूलतः खालील प्रक्रिया म्हणून केली जाऊ शकते:

- एखाद्या व्यक्तीची कौशल्ये आणि ज्ञानातील अंतर ओळखणे
- ही कौशल्ये विकसित करणे आणि बळकट करणे. हे गंभीर आहे कारण आपली कौशल्ये आपल्या योजना प्रभावीपणे अंमलात आणण्याची आपली क्षमता ठरवतात.

कौशल्य विकासाचे ढोबळमानाने दोन प्रकारांत वर्गीकरण करता येते. ते असे आहेत:

- **कठीण कौशल्ये** : एखाद्या विशिष्ट कार्याशी संबंधित कौशल्ये; सामान्यतः सहज पणे मोजता येण्याजोगी. विषय प्रावीण्य, प्रशिक्षण आणि विशेष पात्रता यासारख्या ज्ञान-आधारित असण्याचे त्यांचे उद्दीष्ट आहे. भाषेतील प्रवाहीपणा, एक्सवायझेड टेक कौशल्ये, ग्राफिक डिझाइन आणि स्क्रिप्टिंग ही सर्व कठीण कौशल्ये आहेत.
- **सॉफ्ट स्किल्स**: सहयोग, व्यवस्थापन, समस्या-निराकरण, तणाव व्यवस्थापन, निर्णय क्षमता, लवचिकता, क्षमता यासारख्या हस्तांतरणीय प्रवृत्तीची व्यक्तिमत्त्व कौशल्ये
- आव्हानांना आणि संप्रेषणाला सामोरे जा.

६.४.२ मोफत कौशल्य विकास अभ्यासक्रम ऑनलाइन (Free Skill Development Course Online):

स्किल इंडिया आणि मेड इन इंडिया या उपक्रमाला प्रोत्साहन देण्यासाठी नॅशनल स्किल डेव्हलपमेंट कॉर्पोरेशनतर्फे देशात विविध प्रकारचे ऑनलाइन कौशल्य विकास अभ्यासक्रम उपलब्ध आहेत. एमओओसी, म्हणजेच मॅसिव्ह ओपन ऑनलाइन कोर्समध्ये तुम्ही अनेक मोफत ऑनलाइन कोर्सेस एक्सप्लोर करू शकता. ऑनलाईन विनामूल्य कौशल्य विकास अभ्यासक्रम ऑफर करणारे शीर्ष शिक्षण प्लॅटफॉर्म येथे आहेत:

- नॅशनल स्किल डेव्हलपमेंट कॉर्पोरेशन (एनएसडीसी)
- MOOCs
- कोर्सेरा
- एलिसन
- स्किलशेअर
- NSDC द्वारे eSkill India

येथे ऑनलाइन सर्वात लोकप्रिय कौशल्य विकास अभ्यासक्रम आहेत:

- कोर्सेरावर येल युनिव्हर्सिटीतर्फे द सायन्स ऑफ वेल-बीइंग
- कोर्सेरावर स्टॅनफोर्ड युनिव्हर्सिटीद्वारे मशीन लर्निंग
- एनएसडीसीद्वारे डिजिटल व्हा
- एन.एस.डी.सी.तर्फे रोजगारक्षमता आणि डिजिटल साक्षरता
- इस्किल इंडियातर्फे पंतप्रधान आरोग्य मित्र
- कोर्सेरावरील टोरोंटो विद्यापीठातर्फे मानसशास्त्राचा परिचय
- कॅलिफोर्निया विद्यापीठ, आयर्विन यांनी कोर्सेरावर शैक्षणिक लेखन

६.४.३ एन.एस.डी.सी.च्या माध्यमातून योजना आणि उपक्रम (Schemes & Initiatives through NSDC):

१. प्रधानमंत्री कौशल विकास योजना २०१६-२०२०:

राष्ट्रीय कौशल्य विकास महामंडळाच्या माध्यमातून कौशल्य विकास आणि उद्योजकता मंत्रालयाने पंतप्रधान कौशल्य विकास योजना (पीएमकेव्हीवाय) २०१५-१६ लागू केली असून देशातील २४ लाख युवकांना यात सामावून घेण्याचे उद्दिष्ट ठेवण्यात आले आहे. अनेक भारतीय तरुणांना उद्योगाशी संबंधित कौशल्य प्रशिक्षण घेता यावे, या उद्देशाने ही योजना राबविली जाते, ज्यामुळे त्यांना अधिक चांगली उपजीविका मिळण्यास मदत होईल.

पूर्व शिकण्याचा अनुभव किंवा कौशल्ये असलेल्या व्यक्तींचे मूल्यांकन केले गेले आणि प्रीमिशन ऑफ प्रायर लर्निंग (आरपीएल) श्रेणीअंतर्गत प्रमाणित केले गेले.

आपल्या प्रायोगिक टप्प्यात, पीएमकेव्हीवायने १९.८५ लाख उमेदवारांना ३७५ नोकरीच्या भूमिकेत प्रशिक्षण दिले. पीएमकेव्हीवाय २०१५-१६ अंतर्गत, राष्ट्रीय कौशल्य विकास महामंडळाच्या (एनएसडीसी) प्रशिक्षण भागीदारांना रोजगार डेटा अहवाल देणे बंधनकारक नव्हते. उपलब्ध रोजगार डेटा या योजनेंतर्गत प्रदान केलेल्या वास्तविक रोजगाराचा केवळ काही भाग प्रतिबिंबित करतो. एकूण प्रशिक्षित उमेदवारांपैकी सुमारे २.५३ लाख उमेदवारांची नोंद करण्यात आली आहे. ही एक बक्षीस आधारित योजना होती, जी यशस्वी उमेदवारांना बक्षीस म्हणून प्रशिक्षणाचा संपूर्ण खर्च प्रदान करते.

देशात अस्तित्वात असलेल्या कौशल्य विकास परिसंस्थेच्या एकरूपता आणि मानकीकरणाचे समान निकष १५ जुलै २०१५ रोजी अधिसूचित करण्यात आले. पीएमकेव्हीवाय २०१५-१६ च्या शिक्षणावर आधारित आणि त्यास सामाईक निकषांशी संरेखित करण्याच्या आधारे, या योजनेची पुनर्रचना करण्यात आली आहे आणि केंद्रीय मंत्रिमंडळाने १३ जुलै, २०१६ रोजी झालेल्या बैठकीत, **पंतप्रधान कौशल विकास योजना (पीएमकेव्हीवाय) २०१६-२०२०** मध्ये बदल आणि निरंतरतेसह नवीन आवृत्तीला मान्यता दिली आहे, ज्यात चार वर्षातील (२०१६-२०२०) १ कोटी लोकांना कौशल्य देण्यासाठी १२ रुपये खर्च करण्यात आला आहे. ००० कोटी .

पीएमकेव्हीवाय (२०१६-२०२०) ही अनुदान-आधारित योजना आहे, जी तरुणांची रोजगारक्षमता वाढविण्यासाठी २५२ हून अधिक नोकरीच्या भूमिकांमध्ये विनामूल्य कौशल्य विकास प्रशिक्षण आणि कौशल्य प्रमाणपत्र प्रदान करते. ही योजना २ ऑक्टोबर २०१६ रोजी खालील उद्दीष्टांसह सुरु करण्यात आली होती:

- i. शाळा सोडणारे, महाविद्यालयीन विद्यार्थी आणि बेरोजगार तरुणांना अल्पमुदतीच्या अभ्यासक्रमांद्वारे नवीन कौशल्य विकास प्रशिक्षण प्रदान करणे
- ii. कौशल्य प्रमाणीकरणद्वारे सध्याच्या कार्यक्षमतेचे उपलब्ध कौशल्य ओळखणे
- iii. राज्यांच्या क्षमता विकासास कारणीभूत असलेल्या योजनेच्या अंमलबजावणीत राज्यांना गुंतवून ठेवणे
- iv. उद्योगाच्या गरजांसह प्रशिक्षणाच्या संरेखनासह प्रशिक्षण पायाभूत सुविधांची गुणवत्ता सुधारणे
- v. प्रमाणपत्र प्रक्रियेमध्ये मानकीकरणास प्रोत्साहित करणे आणि कौशल्यांची नोंदणी तयार करण्याची प्रक्रिया सुरु करणे

२. प्रधानमंत्री कौशल केंद्र (पीएमकेके):

स्किल इंडिया मिशन अंतर्गत, कौशल्य विकास आणि उद्योजकता मंत्रालयाने (एमएसडीई) भारतातील प्रत्येक जिल्ह्यात अत्याधुनिक, दृश्यमान आणि आकांक्षी मॉडेल प्रशिक्षण केंद्रांची स्थापना सुरु केली आहे, ज्यामुळे सर्व संसदीय मतदारसंघांची व्याप्ती सुनिश्चित

केली जाईल. या आदर्श प्रशिक्षण केंद्रांना "प्रधानमंत्री कौशल केंद्र" (पीएमकेके) असे संबोधले जाते.

पीएमकेके हा एमएसडीईचा कौशल्य विकास प्रशिक्षणाच्या वितरणासाठी प्रमाणित पायाभूत सुविधा निर्माण करण्याच्या दिशेने एमएसडीईचा पुढाकार आहे जो रोजगारक्षमतेवर लक्ष केंद्रित करून उच्च गुणवत्तेचे उद्योग-चालित अभ्यासक्रम चालविण्यासाठी सुसज्ज आहे आणि कौशल्य विकास प्रशिक्षणासाठी एक महत्वाकांक्षी मूल्य तयार करण्यासाठी सुसज्ज आहे. पीएमकेकेने अल्प-मुदतीच्या प्रशिक्षण परिसंस्थेचे आदेशाधारित वितरण मॉडेलमधून टिकाऊ संस्थात्मक मॉडेलमध्ये रूपांतर करण्याची कल्पना केली आहे.

पीएमकेके कार्यक्रम प्रशिक्षण पायाभूत सुविधा निर्माण करण्यासाठी ७० लाख रुपयांपर्यंतच्या सॉफ्ट लोनच्या रूपात आर्थिक सहाय्य प्रदान करतो आणि जिल्हा स्तरावर सरकारचा प्रमुख कौशल्य विकास कार्यक्रम असलेल्या प्रधानमंत्री कौशल्य विकास योजना (पीएमकेव्हीवाय) च्या वितरणास पूरक आहे.

६.५ भारतात थेट परकीय गुंतवणूक (FOREIGN DIRECT INVESTMENT IN INDIA)

६.५.१ प्रस्तावना:

आर्थिक विकासाचा एक महत्वाचा चालक असण्याबरोबरच, थेट परकीय गुंतवणूक (एफडीआय) ही भारताच्या आर्थिक विकासासाठी एक मोठी बिगर-कर्ज आर्थिक संसाधने राहिली आहे. तुलनेने कमी वेतन, करसवलती आदी विशेष गुंतवणूक विशेषाधिकार इत्यादींचा लाभ घेण्यासाठी परदेशी कंपन्या भारतात गुंतवणूक करतात. ज्या देशात परकीय गुंतवणूक केली जात आहे, त्या देशासाठी याचा अर्थ तांत्रिक ज्ञान प्राप्त करणे आणि रोजगार निर्मिती करणे असाही होतो.

भारत सरकारची अनुकूल धोरणात्मक व्यवस्था आणि मजबूत व्यावसायिक वातावरणामुळे परकीय भांडवल देशात वाहत राहिल याची खात्री पटली आहे. संरक्षण, पीएसयू तेल शुद्धीकरण कारखाने, दूरसंचार, पॉवर एक्स्चेंज आणि स्टॉक एक्स्चेंज सारख्या क्षेत्रांमध्ये थेट परकीय गुंतवणुकीचे नियम शिथिल करण्यासारखे अनेक उपक्रम सरकारने अलिकडच्या वर्षांत हाती घेतले आहेत.

६.५.२ बाजार आकार:

उद्योग आणि अंतर्गत व्यापार प्रोत्साहन विभागाच्या (डीपीआयआयटी) मते, एप्रिल २००० ते जून २०२१ या कालावधीत भारतातील थेट परकीय गुंतवणुकीचा ओघ ५४७.२ अब्ज अमेरिकन डॉलर्स इतका होता, जे सूचित करते की व्यवसाय सुलभता सुधारण्यासाठी आणि थेट परकीय गुंतवणुकीचे नियम शिथिल करण्याच्या सरकारच्या प्रयत्नांचे परिणाम दिसून आले आहेत.

एप्रिल २०२१ ते जून २०२१ या कालावधीत भारतातील एफडीआय इक्विटीचा ओघ १७.५६ अब्ज अमेरिकन डॉलरवर होता. एप्रिल २०२१ ते जून २०२१ दरम्यानच्या

आकडेवारीवरून असे दिसून आले आहे की ऑटोमोबाईल क्षेत्राने सर्वाधिक ४.६६ अब्ज अमेरिकन डॉलर्सचा थेट परकीय गुंतवणुकीचा ओघ आकर्षित केला आहे, त्यानंतर संगणक सॉफ्टवेअर आणि हार्डवेअर क्षेत्र (३.०६ अब्ज अमेरिकन डॉलर्स), सेवा क्षेत्र (१.८९ अब्ज अमेरिकन डॉलर्स) आणि धातूनिर्जिकल उद्योग (१.२६ अब्ज अमेरिकन डॉलर्स) यांचा क्रमांक लागतो.

एप्रिल २०२१ ते जून २०२१ दरम्यान, सिंगापूर (३.३१ अब्ज अमेरिकन डॉलर्स) मधून भारताने सर्वाधिक थेट परकीय गुंतवणूक गुंतवणूक (३.३१ अब्ज अमेरिकन डॉलर्स) नोंदविली, त्यानंतर मॉरिशस (३.२९ अब्ज अमेरिकन डॉलर), अमेरिका (१.९५ अब्ज अमेरिकन डॉलर), केमन आयलॅंड्स (१.३२ अब्ज अमेरिकन डॉलर), नेदरलॅंड्स (१.०९ अब्ज अमेरिकन डॉलर), जपान (५३९ दशलक्ष अमेरिकन डॉलर) आणि यूके (३४५ दशलक्ष अमेरिकन डॉलर्स) यांचा क्रमांक लागतो. याच काळात कर्नाटकमध्ये सर्वाधिक ८.४५ अब्ज अमेरिकन डॉलरचा थेट परकीय गुंतवणुकीचा ओघ नोंदविण्यात आला असून, त्यानंतर महाराष्ट्र (४.०९ अब्ज अमेरिकन डॉलर), दिल्ली (१.९५ अब्ज अमेरिकन डॉलर) आणि गुजरात (७६५ दशलक्ष अमेरिकन डॉलर) यांचा क्रमांक लागतो.

६.५.३ भारतातील थेट परकीय गुंतवणुकीचे फायदे:

१. महत्त्वाच्या क्षेत्रात गुंतवणुकीला प्रोत्साहन देणे:

थेट परकीय गुंतवणुकीला परवानगी देऊन आपण पायाभूत सुविधांच्या विकासासारख्या महत्त्वाच्या क्षेत्रांमध्ये गुंतवणुकीला चालना देऊ शकतो, ज्यामुळे भांडवली वस्तूंचे अधिक उत्पादन होईल. उदा., वीजनिर्मितीत गुंतवणूक केल्यास अधिक विद्युत ऊर्जा निर्माण होऊ शकते, ज्यामुळे अधिक उद्योगांची वाढ होऊ शकेल.

२. नवीन तंत्रज्ञान:

एफडीआय अधिक नवीन तंत्रज्ञान आणू शकते जे आतापर्यंत देशात स्वीकारले गेले नव्हते. संप्रेषण प्रणालीतील अलीकडील घडामोडी ही उदाहरणे आहेत. इतर देशांच्या मदतीने उपग्रहांच्या प्रक्षेपणामुळे देशातील दळणवळण यंत्रणेची वाढ शक्य झाली आहे. भारताच्या दळणवळण व्यवस्थेला चालना देण्यासाठी नोकिया भारतात आला आहे.

३. भांडवलाच्या आवकेत वाढ:

एफडीआयमुळे देशात विशेषतः महत्त्वाच्या आणि मुख्य क्षेत्रांमध्ये अधिक भांडवलाच्या प्रवाहाला प्रोत्साहन मिळते. आपल्याकडे केवळ पैशाच्या स्वरूपातच नव्हे तर साहित्याच्या स्वरूपातही भांडवलाची कमतरता आहे. एफडीआय ही दरी कमी करतील, ज्याद्वारे देशात जलद आर्थिक वाढ होईल.

४. निर्यातीत वाढ:

एफडीआयच्या मदतीने अनेक अविकसित देशांची निर्यात वाढली आहे. आर्थिक क्षेत्रांची निर्मिती आणि १००% निर्यात-केंद्रित युनिट्सच्या प्रोत्साहनामुळे एफडीआयला इतर देशांमधून त्यांची निर्यात वाढविण्यात मदत झाली आहे. त्यांनी उत्पादित केलेल्या काही

ग्राहकोपयोगी उत्पादनांना जगभर बाजारपेठ असते. थेट परकीय गुंतवणुकीच्या उपस्थितीमुळे निर्यातीची रचना आणि निर्यातीच्या दिशेत बदल झाला आहे.

५. रोजगाराच्या संधींना प्रोत्साहन देणे:

विकसनशील देशांमध्ये थेट परकीय गुंतवणुकीच्या आगमनामुळे सेवा क्षेत्राला चालना मिळाली आहे. यामुळे जाहिरात आणि विपणन तंत्रज्ञानात बदल झाला आहे. त्यामुळे रोजगाराच्या संधींना अधिक वाव मिळतो. एफडीआयमुळे सुशिक्षित बेरोजगारी काही प्रमाणात कमी झाली आहे कारण ते काही भारतीय कार्यशक्ती शोषून घेऊ शकतात.

६. वित्तीय सेवांना प्रोत्साहन देणे:

एफडीआयमुळे केवळ आपल्या बँकिंग उद्योगातच प्रवेश न करता मर्चंट बँकिंग, पोर्टफोलिओ गुंतवणूक इत्यादी इतर उपक्रमांचा विस्तार करून देशाच्या वित्तीय सेवा बळकट होतात, ज्यामुळे अधिक नवीन कंपन्यांना चालना मिळाली आहे. यामुळे देशातील भांडवली बाजारालाही मदत झाली आहे.

७. विनिमय दर स्थिरता:

रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया आपल्या विनिमय नियंत्रण उपायांद्वारे देशातील विनिमय दर कायम ठेवत आहे. परंतु परकीय चलनाचा सतत आणि सततचा पुरवठा हा विनिमय दराच्या स्थिरतेसाठी आवश्यक आहे. देशात अधिक एफडीआय येत असताना, हे शक्य झाले आहे आणि आज आरबीआयकडे १ अब्ज डॉलर्सपेक्षा जास्त परकीय चलन राखीव स्थिती आहे.

८. मागास भागाचा विकास :

मागास भागाच्या विकासासाठी थेट परकीय गुंतवणूक ही एकप्रकारे जबाबदार आहे. दूरगामी आणि मागास भागात त्यांनी सुरु केलेले अनेक उद्योग आहेत, परिणामी या भागांचा औद्योगिक केंद्रांमध्ये विकास झाला आहे. काही मागासलेल्या प्रदेशांनी मागास भागात उद्योग सुरु करण्यासाठी एफडीआयच्या सेवांचा वापर केला आहे. भारतातील श्रीपेरंबदूर आणि मराईमलाईनगर येथे सुरु झालेल्या ह्युंदाई आणि फोर्ड कार युनिट्सची उदाहरणे आहेत.

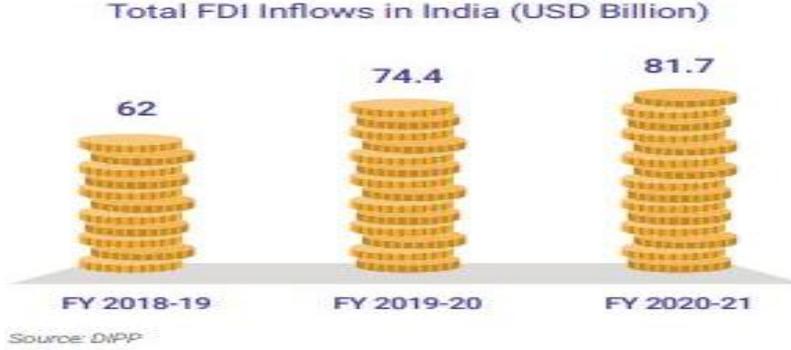
९. नैसर्गिक संसाधनांचा वापर:

एफडीएलद्वारे देशातील नैसर्गिक संसाधनांचा अधिक चांगल्या प्रकारे वापर केला जातो जो अन्यथा वापरला गेला नसता. सेंट गोबेन ग्लास कंपनी आणि कागद आणि न्यूजप्रिंटची निर्मिती ही त्याची उदाहरणे आहेत.

१०. लोकांच्या जीवनशैलीत बदल:

एफ.डी.आय.च्या उपस्थितीमुळे लोकांच्या जीवनशैलीत बदल झाला आहे यात शंका नाही. या वस्तू भाड्याने खरेदी प्रणालीद्वारे उपलब्ध करून देण्यात आल्याने टीव्ही, फ्रीज, ऑटोमोबाइल अशा ग्राहकोपयोगी वस्तूंची खरेदी शक्य होते. बहुतांश शहरांमध्ये वाहनांची वाढती संख्या हे जीवनशैलीतील बदलाचे एक ठळक उदाहरण आहे.

गेल्या दशकभरात भारत हा जगभरातील थेट परकीय गुंतवणुकीचा (एफडीआय) सर्वोच्च प्राप्तकर्ता ठरला आहे. महामारी असूनही, भारत सातत्याने सावरला आहे आणि गुंतवणूकदारांसाठी हे एक महत्त्वपूर्ण गंतव्यस्थान आहे. आर्थिक वर्ष (आर्थिक वर्ष) २०२०-२१ साठी देशात एकूण एफडीआयमध्ये ९.८% वाढ झाली आहे, ज्यामुळे गेल्या वर्षीच्या तुलनेत थेट परकीय गुंतवणुकीचा पाचवा क्रमांक मिळाला आहे.

६.५.४ भारतातील थेट परकीय गुंतवणूक आणि त्याचा आर्थिक परिणाम:

- थेट परकीय गुंतवणुकीमुळे (एफडीआय) अर्थव्यवस्थेची दीर्घकालीन वाढ होते. बहुराष्ट्रीय कंपन्या देशांतर्गत कंपन्यांमध्ये तंत्रज्ञान हस्तांतरण घडवून आणतात. कंपन्यांमध्ये सेंद्रिय वाढ किंवा विस्तार होतो. रोजगारही वाढतो.
- एफडीआयमुळे कंपन्यांची मालमत्ता वाढत असल्याने ताळेबंद मजबूत होतो. व्यवसायांचा नफा वाढतो आणि श्रमाची उत्पादकताही वाढते.
- दरडोई उत्पन्न वाढते आणि उपभोगात सुधारणा होते. कर महसुलात वाढ होते आणि सरकारी खर्च वाढतो.
- जीडीपी वाढतो आणि त्याचाही एक मागे पडलेला परिणाम होतो ज्यामुळे पुढील वर्षांमध्ये जीडीपीही वाढतो.
- शिवाय, गुंतवणूकीचा गर्भधारणेचा कालावधी असतो आणि काही वर्षांनंतर परतावा वाढतो.
- थेट परकीय गुंतवणूक कंपन्या आणि म्हणूनच अर्थव्यवस्था उच्च वाढीच्या मार्गावर ठेवते आणि थेट परकीय गुंतवणुकीची योग्य प्रक्रिया म्हणजे अर्थव्यवस्थेतील धोरणात्मक क्षेत्रांची निवड ज्यामुळे सर्वाधिक आरओआय निर्माण होतो.
- थेट परकीय गुंतवणूक ही देशांतर्गत गुंतवणुकीच्या साठ्याला ठोस पूरक म्हणूनही काम करते, जी कमी बचतीमुळे भारतात कमी (सुमारे ३२%) आहे. ही गुंतवणूक व्यवसायांमध्ये स्पर्धात्मकता वाढवते, नाविन्य आणि कार्यक्षमता वाढवते आणि बाजारात चांगली उत्पादने आणि सेवांद्वारे जीवनमान वाढवते.
- निर्यातीला चालना मिळते आणि देयकांचे संतुलन शिल्लक दर्शविते ज्यामुळे डॉलरच्या तुलनेत रुपयाचे मूल्य वाढते. फॉरेक्स साठ्यात लक्षणीय वाढ होते आणि यामुळे

आरबीआयची मालमत्ता वाढते ज्यामुळे पैशाचा पुरवठा वाढतो आणि अशा प्रकारे क्वांटिटी थिअरी ऑफ मनीनुसार महागाईदेखील वाढते.

९. परकीय संस्थात्मक गुंतवणूक (एफआयआय) किंवा गरम पैशापेक्षा थेट परकीय गुंतवणूक (एफडीआय) चांगली आहे जी अस्थिर स्वरूपाची आहे आणि शेअर आणि रोखे बाजारात जाते. थेट परकीय गुंतवणुकीमुळे कंपन्यांमध्ये ठोस वाढ होते आणि म्हणूनच शेअर बाजारात तेजी येते आणि अधिक भांडवल आकर्षित होते, ज्यामुळे व्यवसायांसाठी अधिक निधी जमा होतो.
१०. थेट परकीय गुंतवणुकीमध्ये तंत्रज्ञान हस्तांतरण किंवा देशांतर्गत देशात तांत्रिक ज्ञानाची हालचाल होते ज्यामुळे कौशल्य विकास होतो आणि उच्च भांडवलासह यामुळे उत्पादकता आणि नफा वाढतो.

गेल्या २० वर्षात (एप्रिल २००० - सप्टेंबर २०२०) देशातील एकूण थेट परकीय गुंतवणुकीचा ओघ ७२९.८ अब्ज डॉलर्स आहे, तर गेल्या ५ वर्षात (एप्रिल २०१४-सप्टेंबर २०१९) एकूण थेट परकीय गुंतवणुकीचा ओघ ३१९ अब्ज डॉलर्स होता, जो गेल्या २० वर्षातील एकूण थेट परकीय गुंतवणुकीच्या सुमारे ५०% आहे.

६.६ प्रश्न (QUESTIONS)

टिपा लिहा.

१. स्टार्टअप इंडियाचे फायदे
२. स्टार्टअप समोरील आव्हाने
३. मेक इन इंडियाची उद्दिष्टे
४. मेक इन इंडियाचे फायदे आणि आव्हाने
५. भारतामधील कौशल्य विकास

भारतीय अर्थव्यवस्थेत सेवा क्षेत्राची भूमिका

घटक संरचना

- ७.० उद्दिष्टे
- ७.१ भारतातील सेवा क्षेत्राचा परिचय
- ७.२ सेवा क्षेत्राचे पाच मुख्य फायदे
- ७.३ सेवा क्षेत्राचे महत्त्व
- ७.४ भारतीय अर्थव्यवस्थेत सेवा क्षेत्राचे काही योगदान
- ७.५ भारतातील आरोग्य सेवेची वाढ आणि कामगिरी
 - ७.५.१ प्रस्तावना
 - ७.५.२ बाजार आकार
 - ७.५.३ गुंतवणूक
 - ७.५.४ शासकीय उपक्रम
 - ७.५.५ सरकारचे यश
 - ७.५.६ भावी वाटचाल
- ७.६ भारतीय पर्यटन आणि आदरातिथ्य उद्योग
 - ७.६.१ प्रस्तावना
 - ७.६.२ बाजार आकार
 - ७.६.३ गुंतवणूक
 - ७.६.४ शासकीय उपक्रम
 - ७.६.५ सरकारचे यश
 - ७.६.६ भावी वाटचाल
- ७.७ माहिती तंत्रज्ञान (IT) आणि आयटी सक्षम सेवा (ITES)
 - ७.७.१ आयटी सक्षम सेवा (ITES)
 - ७.७.२ माहिती तंत्रज्ञान सक्षम सेवा (ITES) प्रक्रिया आणि सेवा
 - ७.७.३ माहिती तंत्रज्ञान सक्षम सेवा (आयटीईएस) च्या संधी आणि आव्हाने
 - ७.७.४ भारतीय आयटीईएस क्षेत्राच्या वाढीस चालना देणारे घटक
 - ७.७.५ आय.टी.ई.एस.चे फायदे आणि धोके
- ७.८ प्रश्न

७.० उद्दिष्टे (OBJECTIVES)

- भारतीय अर्थव्यवस्थेत सेवा क्षेत्राची भूमिका समजून घेणे.
- भारतातील आरोग्य सेवा क्षेत्राच्या वाढीची आणि कामगिरीची विद्यार्थ्यांना ओळख करून देणे.
- भारतातील व्यापार आणि पर्यटनाची कामगिरी विद्यार्थ्यांना पूर्णपणे समजू शकेल.
- आयटी आणि आयटी-सक्षम सेवांची वाढ आणि कामगिरी समजून घेणे.

७.१ भारतातील सेवा क्षेत्राचा परिचय (INTRODUCTION TO THE SERVICE SECTOR IN INDIA)

भारतातील सेवा क्षेत्राची वाढ हे आर्थिक विकासाच्या पारंपारिक मॉडेल्सना झेप घेण्याचे एक अद्वितीय उदाहरण आहे. स्वातंत्र्यानंतर ५० वर्षांच्या अल्पावधीतच देशाच्या जीडीपीमध्ये भारतातील सेवा क्षेत्राचे योगदान ६० टक्क्यांहून अधिक सिंहाचा वाटा आहे. तथापि, हे अद्याप केवळ २५% श्रमशक्ती कार्यरत आहे. परिणामी, शेती (जे स्थिर आहे) आणि उत्पादन (जे अद्याप पूर्ण क्षमतेने वाढलेले नाही) आपल्या बहुतेक नोकरदार लोकसंख्येला टिकवून ठेवत आहेत. हे भारतातील भविष्यातील आर्थिक वाढीसाठी एक अद्वितीय आव्हान आहे आणि भारतातील सेवा उद्योगाच्या संभाव्यतेचा वेगवान वापर करण्यास मदत करेल अशा चौकटीबाहेरील उपायांची आवश्यकता आहे. इन्व्हेस्ट इंडिया भारतीय अर्थव्यवस्थेतील सेवा क्षेत्राचे योगदान, त्याच्या यशाकडे पाहतो आणि भविष्यातील न्याय्य आर्थिक विकासासाठी संभाव्य सक्षम करणार्यांचा शोध घेतो.

कोणत्याही देशाचा आर्थिक विकास हा थेट प्राथमिक क्षेत्र, दुय्यम क्षेत्र आणि तृतीयक क्षेत्र या अर्थव्यवस्थेच्या तीन क्षेत्रांच्या प्रगतीवर आणि प्रगतीवर अवलंबून असतो. शेती, मासेमारी, वनीकरण, खाणकाम, दुग्धव्यवसाय इ. मधून कच्च्या मालाचे उत्पादन आणि निष्कर्षण यांमध्ये गुंतलेल्या नैसर्गिक संसाधनांचा थेट वापर करणारे अर्थव्यवस्थेचे प्राथमिक क्षेत्र आणि औद्योगिक क्षेत्र म्हणून ओळखले जाणारे दुय्यम क्षेत्र अशा उपक्रमांशी संबंधित आहे ज्यात कच्च्या मालाचे वापरण्यायोग्य उत्पादनांमध्ये रूपांतर करणे समाविष्ट आहे. भारताची बहुतेक लोकसंख्या प्राथमिक क्षेत्रात गुंतलेली आहे जी देशातील अल्प-रोजगाराचे मुख्य कारण आहे. गेल्या काही वर्षांत, मॅन्युफॅक्चरिंग हे एक मोठे लक्ष केंद्रित केले गेले असले तरी पायाभूत सुविधांच्या अभावामुळे दुय्यम क्षेत्रात (अवजड उत्पादन, हलके उत्पादन, ऊर्जा-उत्पादन, अन्न प्रक्रिया इत्यादींचा समावेश आहे) फारशी वाढ दिसून आली नाही. त्यामुळे ही अल्पमजगार लोकसंख्या लवकर आत्मसात करण्यासाठी तृतीयपंथीय क्षेत्राकडे वळण्याची गरज आहे.

सेवा क्षेत्र म्हणून ओळखल्या जाणार्या या तृतीयक क्षेत्रात त्याच्या छत्रीमध्ये विविध गोष्टींचा समावेश आहे. त्यापैकी काही म्हणजे आरोग्य आणि कल्याण, पर्यटन, विश्रांती आणि करमणुकीचे उपक्रम तसेच लोकांना वस्तूंची किरकोळ विक्री आणि विक्री. गेल्या सहा वर्षांत सेवा क्षेत्रात मोठी उत्क्रांती झाली असून, त्यामुळे देशाच्या उत्पादक क्षेत्राचा

स्वतंत्र दर्जा मिळाला आहे. शिवाय परकीय चलनावरही या क्षेत्राचा मोठा परिणाम होतो आणि त्यामुळे देशाच्या आधुनिक आर्थिक विकासातही मोठा हातभार लागतो.

भारतीय अर्थव्यवस्थेत सेवा क्षेत्राची
भूमिका

७.२ सेवा क्षेत्राचे पाच मुख्य फायदे (ADVANTAGES OF THE SERVICE SECTOR)

१. **कोणतीही इन्व्हेंटरीची गरज भासत नाही (No Inventory):** सेवा क्षेत्रात गोदामात साठवावी लागणारी इन्व्हेंटरीचा साठा तयार करण्याची गरज भासत नाही. कारण तुम्ही जे उत्पादन विकत आहात ते तुमचं कौशल्य आणि कौशल्य आहे, ज्यात तुमच्याकडे आवश्यक सेवा पार पाडण्यासाठी आवश्यक असणारी आवश्यक ती उपकरणं असणं आवश्यक आहे, आवश्यक त्या इन्व्हेंटरीने भरलेलं गोदाम नाही.
२. **सुरुवात करणे सोपे (Easy to Start Up):** इतर व्यवसाय उद्योगांच्या तुलनेत सेवा क्षेत्रात व्यवसाय सुरू करणे तुलनेने सोपे असते. कारण सेवा क्षेत्रातील व्यवसायासाठी उठण्यासाठी आणि जाण्यासाठी परवाना, फोन आणि आवश्यक कौशल्ये आणि कौशल्य असलेल्या व्यक्तीपेक्षा थोडे अधिक आवश्यक असते. हे केवळ प्रारंभ करणे सोपेच नाही तर खूप परवडणारे देखील बनवते.
३. **लवचिक तास (Plexible Hours):** सेवा क्षेत्रात काम केल्यामुळे कामाच्या तासांमध्ये लवचिकता येते, ज्यामुळे तुम्हाला तुमचं कौशल्य आणि शिक्षण आणखी वाढवण्याची संधी मिळते आणि इतर महत्त्वाची कामं पूर्ण करण्याची संधी तुम्हाला मिळू शकते.
४. **बदलांशी अधिक अनुकूलता (Greater Adaptability to Changes):** उत्पादनावर आधारित कंपन्यांच्या तुलनेत सेवा क्षेत्रातील कंपन्या ग्राहकांच्या गरजांमधील बदलांशी सहजतेने आणि लवकर जुळवून घेण्यास सक्षम असतात.
५. **आर्थिक संकटाच्या काळातही नोकरी उपलब्ध करून देते (Provides Job Even During Economic Crisis):** आर्थिक मंदीच्या काळात जेव्हा लोक आपल्या खर्चात कपात करत असतात आणि केवळ गरजेपोटी पैसे देत असतात, तेव्हा सेवा क्षेत्र नोकरी टिकवून ठेवण्यास आणि महसूल आणण्यास मदत करते कारण सेवा क्षेत्रातील तज्ञांना नेहमीच मागणी असते.

७.३ सेवा क्षेत्राचे महत्त्व (SIGNIFICANCE OF THE SERVICE SECTOR)

१. २०२०-२१ मध्ये सेवा क्षेत्रासाठी सध्याच्या किंमतींवर एकूण मूल्यवर्धित (जीव्हीए) अंदाजे ९६.५४ लाख कोटी रुपये आहे आणि भारताच्या एकूण जीव्हीएच्या १७९.१५ लाख कोटी भारतीय रुपयांच्या जीव्हीएमध्ये ५३.८९% आहे. अशा प्रकारे, देशाच्या निव्वळ राष्ट्रीय उत्पादनात सर्वाधिक वाटा आहे.

२. **औद्योगिकीकरणाला चालना मिळते:** सेवा क्षेत्र उत्पादित वस्तूंच्या वितरणाच्या समर्थनार्थ वाहतूक, बँकिंग, वीज, दुरुस्ती किंवा दळणवळण अशा विविध सुविधा पुरवते, ज्याचा थेट परिणाम देशातील उद्योगाच्या विकासावर होतो. उदा.- वाहतूक प्रणाली मजूर, कच्चा माल आणि तयार माल त्यांच्या गंतव्यस्थानी नेण्यास मदत करते, उत्पादनासाठी बाजारपेठ तयार करण्यासाठी संप्रेषण नेटवर्कची आवश्यकता असते आणि उद्योगांची भरभराट होण्यासाठी आपल्याला बँकिंग आणि विजेची आवश्यकता असते. शिवाय, बाजारपेठेकडून मिळणारा अभिप्राय, जलद वितरण तसेच उत्पादने सानुकूलित करण्याची क्षमता हे सर्व सेवा उद्योगावर अवलंबून असते.
३. सन २०१७ मध्ये जागतिक बँकेच्या आकडेवारीनुसार, भारत २.५९ ट्रिलियन डॉलर्स जीडीपीसह ६ व्या क्रमांकाची सर्वात मोठी अर्थव्यवस्था बनला आहे, ज्यामुळे फ्रान्सला ७ व्या स्थानावर खाली आणले गेले आहे, ज्यामुळे देशातील सेवा क्षेत्राच्या वाढीस परवानगी मिळाली आहे. ०
४. **शेतीची वाढ:** नेटवर्क सुविधा पुरवून सेवा क्षेत्रे कृषी उत्पादनांच्या विकासास मदत करतात जसे की कच्चा माल आणि तयार माल एका ठिकाणाहून दुसर् या ठिकाणी नेण्यास मदत करतात.
५. **वस्तूंच्या उत्पादकतेत वाढ:** सेवा क्षेत्र कामगारांना योग्य तांत्रिक ज्ञान/शिक्षण देण्याबरोबरच त्यांना योग्य वैद्यकीय सुविधा उपलब्ध करून देण्यास मदत करते. शिवाय, सेवा क्षेत्र संप्रेषण आणि वाहतूक प्रणालींचे संघटित नेटवर्क देखील सुलभ करते जे कामगारांमधील गतिशीलता आणि माहिती वाढविण्यात मदत करते. परिणामी उत्पादकता वाढते.
६. **उत्तम दर्जाचे जीवन प्रदान करते:** शिक्षण आणि आरोग्य, बँकिंग आणि विमा तसेच दळणवळण आणि वाहतूक या क्षेत्रात चांगल्या सेवा पुरवून सेवा क्षेत्राने देशातील जीवनमान उंचावण्यास मदत केली आहे आणि अशा प्रकारे देशाचा मानव विकास निर्देशांक (एचडीआय) उंचावण्यास मदत केली आहे.
७. **बाजारपेठेची वाढ:** हे क्षेत्र प्राथमिक व दुय्यम अशा दोन्ही क्षेत्रांच्या गरजा भागविणाऱ्या विविध सेवा पुरवते आणि अशा प्रकारे तयार मालाला बाजारपेठ तसेच कच्चा माल किंवा शेती व उद्योग या दोन्ही क्षेत्रांना बाजारपेठ उपलब्ध करून देण्यास मदत करते.
८. **आंतरराष्ट्रीय व्यापारातील वाढ:** भारताच्या सेवांच्या व्यापारात भरीव वाढ नोंदविण्यात आली कारण हा देश आयसीटी सेवांमध्ये जागतिक पातळीवर स्पर्धात्मक बनला, ज्यामुळे निर्यातीत अनेक पटींनी वाढ झाली आणि भारताच्या व्यापार अनुशेषात वाढ झाली. सेवा निर्यातीने सर्वसमावेशक आर्थिक प्रक्रियांना हातभार लावला आहे आणि चांगल्या पगाराच्या नोकऱ्यांची संख्या वाढवून आणि उच्च-उत्पादकता क्षेत्रात श्रमाचे पुनर्वाटप केले आहे.
९. **प्रादेशिक विषमता दूर करते:** सेवा क्षेत्राने प्रत्येक लहान शहर व खेडे यांना दळणवळण व वाहतूक या सुसंघटित प्रणालीद्वारे जोडणे शक्य झाले आहे. शिवाय,

देशातील विविध मागास भागात शिक्षण, वैद्यकीय तसेच बँकिंग सेवांचा विस्तार झाल्याने देशभरातील प्रादेशिक असमतोल आणि विषमता दूर होण्यास मदत झाली आहे.

भारतीय अर्थव्यवस्थेत सेवा क्षेत्राची भूमिका

७.४ भारतीय अर्थव्यवस्थेत सेवा क्षेत्राचे काही योगदान (SOME CONTRIBUTION OF SERVICE SECTOR IN INDIAN ECONOMY)

एप्रिल २० ते जून २०२० दरम्यान ८३.१४ अब्ज डॉलर्सचा ओघ असलेले सेवा क्षेत्र हे भारतातील एफडीआयचे सर्वात मोठे प्राप्तकर्ता आहे. सेवा क्षेत्राच्या छत्रीतील काही सेवा खाली सूचीबद्ध आहेत:

- १. संशोधन आणि विकास सेवा (Research and development services):** २०२० च्या ग्लोबल इनोव्हेशन इंडेक्समध्ये भारत पहिल्या ५० देशांमध्ये ४८ व्या क्रमांकावर आहे. स्पर्धात्मक खर्चात उपलब्ध असलेले उच्चप्रशिक्षित भारतीय मनुष्यबळ आणि भारतीय बाजारपेठेत उपलब्ध असलेले बौद्धिक भांडवल यामुळे हे क्षेत्र जगभरातील बहुराष्ट्रीय कंपन्यांसाठी महत्त्वपूर्ण संधी उपलब्ध करून देते. याच कारणास्तव, अलिकडच्या वर्षात, अनेक बहुराष्ट्रीय कंपन्यांनी त्यांचे संशोधन आणि विकासाचा भाग भारतात हलविला आहे किंवा हलविला आहे. हे त्या बहुराष्ट्रीय कंपन्यांना एकतर स्थानिक बाजारपेठेची सेवा देण्यासाठी नवीन नाविन्यपूर्ण उत्पादने विकसित करण्यास किंवा मूळ कंपनीला जागतिक बाजारपेठेत उत्पादने जलद गतीने वितरीत करण्यास मदत करते. सन २०२२ पर्यंत भारताचा संशोधन आणि विकासातील खर्च देशाच्या एकूण जीडीपीच्या सुमारे २% करण्याचे लक्ष्य आहे.
- २. दूरसंचार सेवा (Telecom Services):** ट्रायच्या आर्थिक वर्ष २०२० नुसार भारतात प्रति ग्राहक दरमहा सरासरी सुमारे ११ जीबी वायरलेस डेटाचा वापर आहे, जो २०२४ पर्यंत १८ जीबीपर्यंत पोहोचण्याची शक्यता आहे. अशा प्रकारे, भारत जगभरातील डेटाचा सर्वात मोठा ग्राहक बनला आहे.
- ३. आयटी सक्षम सेवा (ITES) :** भारतातील सामाजिक-आर्थिक परिस्थिती आणि वेगाने बदलणारे व्यवसाय, तसेच इंटरनेटचा प्रसार यामुळे भारतीय आयटीईएस उद्योग आता दिवसेंदिवस आपले क्षेत्र वाढवत आहे आणि जागतिक बाजारपेठेसाठी एक कठीण प्रतिस्पर्धी बनला आहे. सॉफ्टवेअर आणि आयटी-सक्षम सेवेच्या निर्यातीत भारताच्या यशामुळे सेवांचा एक प्रमुख निर्यातदार बनला आहे आणि १९९० ते २०१३ या काळात जागतिक सेवा निर्यातीतील वाटा ०.६% वरून ३.३% पर्यंत वाढला आहे.
- ४. पर्यटन सेवा (Tourism Services):** ऐतिहासिक वारसा, पर्यावरणातील विविधता, भूप्रदेश, समृद्ध संस्कृती आणि देशभरात पसरलेली नैसर्गिक सौंदर्याची ठिकाणे यामुळे भारतीय पर्यटन आणि आतिथ्य उद्योग हे भारतातील एक महत्त्वाचे सेवा क्षेत्र म्हणून उदयास आले आहे. अशा प्रकारे, पर्यटन हा आपल्या देशासाठी

परकीय चलनाचा एक महत्त्वपूर्ण स्रोत आहे. २०१९ मध्ये, प्रवास आणि पर्यटनाचे जीडीपीमध्ये एकूण योगदान एकूण ६.८% होते आणि आर्थिक वर्ष २०२० मध्ये, भारतातील पर्यटन क्षेत्राचा देशातील एकूण रोजगारापैकी ८ टक्के वाटा होता. २०२९ पर्यंत भारतीय बाजारात सुमारे ५३ दशलक्ष रोजगार निर्माण होतील अशी अपेक्षा आहे.

निष्कर्ष (Conclusion):

भारतातील सेवा क्षेत्रात सर्व क्षेत्रांमध्ये सर्वाधिक रोजगार निर्मिती आहे. तर, त्यात मोठ्या वाढीची क्षमता आहे आणि अत्यंत उत्पादक रोजगार प्रदान करण्याची क्षमता आहे, ज्यामुळे महसूल निर्मिती होते. रोजगार निर्मितीच्या समस्येवर मात करण्यासाठी, स्किल इंडिया प्रोग्रामचे उद्दीष्ट २०२२ पर्यंत सुमारे ४० कोटी लोकांना बाजारपेठेशी संबंधित कौशल्ये प्रदान करणे हे आहे. कौशल्य विकास कार्यक्रमांमध्ये खासगी क्षेत्रातील उपक्रमांचा अवलंब करून आणि त्यांना आवश्यक तो निधी उपलब्ध करून देऊन हे करण्याचे उद्दिष्ट आहे. त्याचप्रमाणे, मेक इन इंडिया कार्यक्रमाचे उद्दीष्ट देशातील उत्पादन क्षेत्राला चालना देणे हे आहे आणि अशा प्रकारे सेवा क्षेत्राच्या पोर्टफोलिओमध्ये भर घालण्यासाठी गुणक परिणाम होईल. अशा परिस्थितीत, स्टार्टअप इंडिया उपक्रम हा नाविन्यपूर्ण स्टार्टअप्सना पाठिंबा देण्याची ऑफर देऊन भारतातील उत्पादन तसेच सेवा उद्योग या दोहोंसाठी एक महत्त्वाचा सक्षम करणारा आहे. अशा प्रकारे आपण असे म्हणू शकतो की, आगामी काळात देशाचे भविष्य घडविण्यात सेवा क्षेत्र मोठी भूमिका बजावणार आहे.

७.५ भारतातील आरोग्य सेवेची वाढ आणि कामगिरी (GROWTH AND PERFORMANCE OF HEALTHCARE IN INDIA)

७.५.१ प्रस्तावना (Introduction):

महसूल आणि रोजगार या दोन्ही बाबतीत आरोग्य सेवा हे भारतातील सर्वात मोठ्या क्षेत्रांपैकी एक बनले आहे. हेल्थकेअरमध्ये रुग्णालये, वैद्यकीय उपकरणे, क्लिनिकल चाचण्या, आउटसोर्सिंग, टेलिमेडिसिन, वैद्यकीय पर्यटन, आरोग्य विमा आणि वैद्यकीय उपकरणे यांचा समावेश आहे. भारतीय आरोग्य सेवा क्षेत्राची व्याप्ती, सेवा बळकट करणे आणि सार्वजनिक तसेच खासगी कंपन्यांद्वारे वाढत्या खर्चामुळे वेगाने वाढत आहे.

भारतीय आरोग्य सेवा वितरण प्रणालीचे सार्वजनिक आणि खाजगी अशा दोन प्रमुख घटकांमध्ये वर्गीकरण केले जाते. सरकार, म्हणजेच सार्वजनिक आरोग्य सेवा प्रणालीमध्ये, प्रमुख शहरांमधील मर्यादित दुय्यम आणि तृतीयक काळजी संस्थांचा समावेश आहे आणि ग्रामीण भागात प्राथमिक आरोग्य केंद्रांच्या (पीएचसी) स्वरूपात मूलभूत आरोग्य सुविधा प्रदान करण्यावर लक्ष केंद्रित केले आहे. खाजगी क्षेत्र बहुतेक दुय्यम, तृतीयक आणि चतुर्थ श्रेणी देखभाल संस्था प्रदान करते ज्यात महानगरे आणि पहिल्या स्तरातील आणि द्वितीय श्रेणीच्या शहरांमध्ये मोठ्या प्रमाणात एकाग्रता आहे.

भारताचा स्पर्धात्मक फायदा हा सुशिक्षित वैद्यकीय व्यावसायिकांच्या मोठ्या समूहात आहे. आशिया आणि पाश्चिमात्य देशांमधील समवयस्कांच्या तुलनेत भारत देखील किफायतशीर आहे. भारतात शस्त्रक्रियेचा खर्च अमेरिका किंवा पश्चिम युरोपमध्ये होणाऱ्या खर्चाच्या एक दशांश आहे. आरोग्य सेवेची गुणवत्ता आणि सुलभतेच्या बाबतीत भारत १९५ देशांमध्ये १४५ व्या क्रमांकावर आहे.

७.५.२ बाजार आकार (Market Size):

हेल्थकेअर मार्केट २०२२ पर्यंत तिप्पट वाढून ८.६ ट्रिलियन रुपये (१३३.४४ अब्ज अमेरिकन डॉलर) पर्यंत वाढू शकते. भारतीय वैद्यकीय पर्यटन बाजारपेठ १८% वाय-ओ-वाय दराने वाढत आहे आणि २०२० पर्यंत ९ अब्ज अमेरिकन डॉलर्सपर्यंत पोहोचण्याची अपेक्षा आहे. एकूण देशांतर्गत उत्पादनाची (जीडीपी) टक्केवारी म्हणून आरोग्यसेवेचा खर्च वाढत आहे, हे लक्षात घेता आरोग्यसेवा वाढविण्यास लक्षणीय वाव आहे. आर्थिक वर्ष २०२० मध्ये सरकारचा आरोग्य सेवा क्षेत्रावरील खर्च जीडीपीच्या १.६% पर्यंत वाढला आहे, जो आर्थिक वर्ष २०१६ मध्ये १.३% होता. भारतात आरोग्य विम्याला वेग येत आहे. आर्थिक वर्ष २०२० मध्ये आरोग्य विम्याने लिहिलेले एकूण थेट प्रीमियम उत्पन्न १७.१६% वाढून ५१,६३७.८४ कोटी रुपये (७.३९ अब्ज अमेरिकन डॉलर) झाले आहे.

७.५.३ गुंतवणूक (Investment):

एप्रिल २००० ते मार्च २०२० दरम्यान रुग्णालये आणि निदान केंद्रांनी ६.७२ अब्ज अमेरिकन डॉलर्सची थेट परकीय गुंतवणूक (एफडीआय) आकर्षित केली, असे उद्योग आणि अंतर्गत व्यापार विभागाच्या (डीपीआयआयटी) विभागाने जाहीर केलेल्या आकडेवारीनुसार. भारतीय आरोग्य सेवा उद्योगात अलीकडील काही गुंतवणूक खालीलप्रमाणे आहेत:

१. सप्टेंबर २०२० मध्ये आयुष मंत्रालयाने औषधी वनस्पतींच्या लागवडीला प्रोत्साहन देण्यासाठी उद्योग संस्थांशी सामंजस्य करार केला.
२. ऑक्टोबर २०२० मध्ये अखिल भारतीय आयुर्वेद संस्थेने अॅमिटी युनिव्हर्सिटी फॉर आयुर्वेद रिसर्चसोबत सामंजस्य करार केला.
३. मे २०२० मध्ये, जुबिलंट जेनेरिकस लिमिटेडने भारतासह १२७ देशांमध्ये संभाव्य कोविड -१९ औषध रेमडेसिवीरचे उत्पादन आणि विक्री करण्यासाठी अमेरिका स्थित गिलियड सायन्सेस इंकबरोबर नॉन-एक्सक्लुझिव्ह परवाना करार केला.
४. मे २०२० मध्ये कार्लाइल ग्रुपने अॅनिमल हेल्थ फोकस्ड फार्मास्युटिकल कंपनी, सेक्वेंट सायंटिफिक लिमिटेडमध्ये सुमारे १,५८० कोटी रुपये (२२४.१५ दशलक्ष अमेरिकन डॉलर) मध्ये ७४% हिस्सा विकत घेतला.
५. एप्रिल २०२० मध्ये देशातील पहिली कोविड-१९ सॅम्पल कलेक्शन मोबाईल लॅब, म्हणजेच 'मोबाईल बीएसएल-३ व्हीआरडीएल लॅब' सुरू करण्यात आली होती, जी एका दिवसात १००० हून अधिक नमुन्यांवर प्रक्रिया करू शकते आणि कोविड-१९ शी लढण्याची देशाची क्षमता वाढवू शकते.

६. आर्थिक वर्ष २०१९ मध्ये रुग्णालयांमधील विलीनीकरण आणि अधिग्रहण (एम अँड ए) सौद्यांचे मूल्य विक्रमी १५५% ने वाढून ७,६१५ कोटी रुपये (१.०९ अब्ज अमेरिकन डॉलर्स) झाले आहे.
७. ऑगस्ट २०१९ मध्ये, मायक्रोसॉफ्ट इंडिया आणि अपोलो हॉस्पिटल्स ग्रुपने एआय-समर्थित हृदय व रक्तवाहिन्यासंबंधी रोग जोखीम स्कोअर एपीआयसाठी राष्ट्रीय क्लिनिकल समन्वय समिती स्थापन करण्यासाठी सहमती दर्शविली.
८. जानेवारी २०१९ मध्ये, नॅशनल कंपनी लॉ ट्रिब्युनलने (एनसीएलटी) ट्राय-काउंटी प्रीमियर हियरिंग सर्व्हिसेस इंकच्या भिलाई स्कॅन अँड रिसर्च प्रायव्हेट लिमिटेड (बीएसआर) डायमनोस्टिक्स लिमिटेडला ६७ कोटी रुपये (९.२९ दशलक्ष अमेरिकन डॉलर्स) मध्ये खरेदी करण्याची योजना मंजूर केली.
९. भारत सरकारच्या आरोग्य आणि कुटुंब कल्याण मंत्रालयाने दिलेल्या माहितीनुसार, भारत आणि क्युबा यांनी आरोग्य आणि वैद्यकीय क्षेत्रात सहकार्य वाढविण्यासाठी सामंजस्य करारावर स्वाक्ष्या केल्या.
१०. फोर्टिस हेल्थकेअरने मणिपाल हॉस्पिटल एंटरप्रायजेसमध्ये आपल्या हॉस्पिटल व्यवसायाचे विलिनीकरण रद्द करण्यास मान्यता दिली. टीपीजी आणि डॉ. रंजन पाल मणिपाल हॉस्पिटल एंटरप्राइजमध्ये ३,९०० कोटी रुपये (६०२.४१ दशलक्ष अमेरिकन डॉलर) गुंतवू शकतात.

७.५.४ शासकीय उपक्रम (Government Initiatives):

भारतीय आरोग्य सेवा उद्योगाला चालना देण्यासाठी भारत सरकारने हाती घेतलेले काही प्रमुख उपक्रम पुढीलप्रमाणे:

१. केंद्रीय अर्थसंकल्प २०२०-२१ मध्ये पोषण-संबंधित कार्यक्रमांसाठी रु. ३५,६०० कोटी (५.०९ अब्ज अमेरिकन डॉलर्स) ची तरतूद करण्यात आली आहे.
२. केंद्रीय अर्थसंकल्प २०२०-२१ मध्ये पीएमजेएवायसाठी ६,४०० कोटी रुपये (९१५.७२ दशलक्ष अमेरिकन डॉलर्स) सह आरोग्य क्षेत्रासाठी सरकारने ६९,००० कोटी रुपये (९.८७ अब्ज अमेरिकन डॉलर्स) खर्चाची घोषणा केली आहे.
३. भारत सरकारने २०२२ पर्यंत आरोग्य सेवा खर्च सकल देशांतर्गत उत्पादनाच्या (जीडीपी) ३% पर्यंत वाढविण्याचे उद्दीष्ट ठेवले आहे.
४. फेब्रुवारी २०१९ मध्ये, भारत सरकारने मानेथी, जिल्हा रेवाडी, हरियाणा येथे १,२९९ कोटी रुपये (१८०.०४ दशलक्ष अमेरिकन डॉलर्स) खर्चून नवीन अखिल भारतीय आयुर्विज्ञान संस्था (एम्स) ची स्थापना केली.
५. केंद्रीय मंत्रिमंडळाने ९,०४६ कोटी रुपयांच्या (१.२९ अब्ज अमेरिकन डॉलर्स) तीन वर्षांच्या बजेटसह राष्ट्रीय पोषण मिशन (एनएनएम) स्थापन करण्यास मंजूरी दिली.

६. २३ सप्टेंबर २०१८ रोजी, भारत सरकारने प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजना (पीएमजेएवाय) सुरू केली, जी दरवर्षी १०० दशलक्षाहून अधिक कुटुंबांना रु. ५००,००० (७,१२४.५४ अमेरिकन डॉलर्स) चा आरोग्य विमा प्रदान करण्यासाठी सुरू केली.
७. ऑगस्ट २०१८ मध्ये, भारत सरकारने आयुष्मान भारत-राष्ट्रीय आरोग्य संरक्षण मिशनला केंद्र आणि राज्य सरकार या दोन्ही राज्यांनी ६०:४०, डोंगराळ ईशान्येकडील राज्यांसाठी ९०:१० आणि विधिमंडळासह केंद्रशासित प्रदेशांसाठी ६०:४० या प्रमाणात केंद्र पुरस्कृत योजना म्हणून मान्यता दिली. हे केंद्र विधिमंडळ नसलेल्या केंद्रशासित प्रदेशांसाठी १००% योगदान देईल.
८. देशातील लसीकरणाची व्याप्ती वाढविण्याच्या उद्देशाने भारत सरकारने मिशन इंद्रधनुष सुरू केले. डिसेंबर २०१८ पर्यंत किमान ९०% लसीकरण कव्हेरेज साध्य करणे आणि भारताच्या ग्रामीण आणि शहरी भागातील लसीकरण न झालेल्या आणि अंशतः लसीकरण न झालेल्या मुलांना समाविष्ट करणे हे उद्दीष्ट आहे.

७.५.५ सरकारचे यश (Achievements):

सरकारचे यश पुढीलप्रमाणे:

१. जुलै २०१९ पर्यंत, सुमारे १२५.७ दशलक्ष कुटुंबांनी प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजनेतर्गत (पीएमजेएवाय) लाभार्थी म्हणून नोंदणी केली आहे. या योजनेत १६,०८५ रुग्णालयांची नोंदणी करण्यात आली असून त्यात ८,०५९ खासगी रुग्णालये आणि ७,९८० सार्वजनिक रुग्णालये यांचा समावेश आहे. त्यात उपचार योजनेत १९ आयुष पॅकेजचा समावेश होता.
२. सप्टेंबर २०१९ पर्यंत आयुष्मान भारत-प्रधानमंत्री जनआरोग्य योजनेअंतर्गत सुमारे ५० लाख लोकांना मोफत उपचार मिळाले.
३. नोव्हेंबर २०२० मध्ये भारतातील वैद्यकीय महाविद्यालयांची संख्या आर्थिक वर्ष २०१६ मधील ४१२ वरून >५६० पर्यंत वाढली आहे.
४. सॅम्पल रजिस्ट्रेशन सिस्टिम बुलेटिन-२०१६ नुसार, २०१३ पासून भारतात माता मृत्यू दर (एमएमआर) मध्ये २६.९% घट नोंदवण्यात आली आहे.
५. नोव्हेंबर २०२० मध्ये, नॅशनल टेलीमेडिसिन सेवा सुरू झाल्यापासून ८ लाख टेलिकन्सल्टेशन पूर्ण केल्या, ज्यामुळे रुग्ण-ते-डॉक्टर सल्लामसलत त्यांच्या घराच्या मर्यादेपासून, तसेच डॉक्टर-ते-डॉक्टर सल्लामसलत करण्यास सक्षम केले गेले.

७.५.६ भावी वाटचाल (Road Ahead):

भारत ही वैद्यकीय उपकरणे उद्योगातील खेळाडूसाठी संधींनी भरलेली भूमी आहे. प्रगत निदान सुविधांसाठी प्रचंड भांडवली गुंतवणूक असलेल्या उच्च-दर्जाच्या निदान सेवांसाठी हा देश एक अग्रगण्य गंतव्यस्थान बनला आहे, अशा प्रकारे लोकसंख्येच्या मोठ्या प्रमाणात

सेवा पुरवत आहे. याशिवाय, भारतीय वैद्यकीय सेवा ग्राहक त्यांच्या आरोग्य सेवेच्या देखभालीसाठी अधिक जागरूक झाले आहेत.

भारतीय आरोग्य सेवा क्षेत्र खूप वैविध्यपूर्ण आहे आणि प्रत्येक विभागात संधींनी भरलेले आहे, ज्यात प्रदाता, देयदार आणि वैद्यकीय तंत्रज्ञानाचा समावेश आहे. स्पर्धा वाढल्यामुळे, व्यवसाय नवीनतम गतिशीलता आणि ट्रेंडचा शोध घेण्याचा विचार करीत आहेत ज्यांचा त्यांच्या व्यवसायावर सकारात्मक परिणाम होईल. आर्थिक वर्ष २०२२ पर्यंत भारतातील रुग्णालय उद्योग ८.६ ट्रिलियन (१३२.८४ अब्ज अमेरिकन डॉलर) पर्यंत वाढेल असा अंदाज आहे, जो आर्थिक वर्ष २०१७ मध्ये ४ ट्रिलियन रुपये (६१.७९ अब्ज अमेरिकन डॉलर) होता, जो १६-१७% सीएजीआरवर होता.

भारत सरकार २०२५ पर्यंत सार्वजनिक आरोग्यावरील खर्च देशाच्या जीडीपीच्या २.५% पर्यंत वाढवण्याचा विचार करीत आहे. भारताचा स्पर्धात्मक फायदा हा भारतीय कंपन्यांच्या नवीन औषध अनुप्रयोगाला (ए.एन.ए.डी.ए.) मान्यता मिळण्याच्या वाढत्या यशाच्या दरामध्ये आहे. भारत संशोधन आणि विकास तसेच वैद्यकीय पर्यटनातही मोठ्या प्रमाणात संधी उपलब्ध करून देतो. थोडक्यात, शहरी आणि ग्रामीण अशा दोन्ही प्रकारच्या भारतात आरोग्य सेवा पायाभूत सुविधांमध्ये गुंतवणुकीच्या मोठ्या संधी उपलब्ध आहेत.

२०२० पर्यंत भारतीय आरोग्य सेवा क्षेत्र १९३.८३ अब्ज अमेरिकी डॉलरवर पोहोचण्याची शक्यता आहे. उत्पन्नाची वाढती पातळी, आरोग्यविषयक अधिक जागरूकता, जीवनशैलीच्या आजारांची वाढती प्राधान्य आणि विम्याची सुधारित उपलब्धता हे विकासात महत्त्वाचे योगदान असेल. भारतात आरोग्य विम्याला वेग येत आहे. आर्थिक वर्ष २०२० मध्ये आरोग्य विम्याने लिहिलेले एकूण थेट प्रीमियम उत्पन्न १७.१६% वाढून ५१,६३७.८४ कोटी रुपये (७.३९ अब्ज अमेरिकन डॉलर) झाले आहे.

देशात ३९३ आयुर्वेद आणि २२१ होमिओपॅथी सरकारी मान्यताप्राप्त महाविद्यालये होती. एप्रिल २०२० पर्यंत उपकेंद्रांची संख्या १६९,०३१ वर पोहोचली असून प्राथमिक आरोग्य केंद्रांची संख्या वाढून ३३,९८७ झाली आहे. रुग्णालय उद्योगाचा आकार २०२० पर्यंत १९३.८३ अब्ज अमेरिकन डॉलर्स आणि २०२२ पर्यंत ३७२ अब्ज अमेरिकन डॉलर्सपर्यंत पोहोचण्याचा अंदाज आहे.

नोव्हेंबर २०२० मध्ये, नॅशनल टेलिमेडिसिन सेवा सुरू झाल्यापासून ८ लाख टेलिकन्सल्टेशन पूर्ण केल्या, ज्यामुळे रुग्ण-ते-डॉक्टर सल्लामसलत त्यांच्या घराच्या मर्यादेपासून, तसेच डॉक्टर-ते-डॉक्टर सल्लामसलत करण्यास सक्षम केले गेले. भारताच्या आरोग्य सेवा उद्योगात खाजगी क्षेत्र एक दोलायमान शक्ती म्हणून उदयास आले आहे, ज्यामुळे त्याला राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय ख्याती प्राप्त झाली आहे. देशाच्या एकूण आरोग्यसेवेच्या खर्चाच्या जवळपास ७४ टक्के खर्च हा या खर्चाचा आहे. टेलिमेडिसिन हा भारतात झपाट्याने उदयास येणारा ट्रेंड आहे. प्रमुख रुग्णालयांनी (अपोलो, एम्स आणि नारायण हृदयालय) टेलिमेडिसीन सेवांचा अवलंब केला आहे आणि अनेक सार्वजनिक-खासगी भागीदारीमध्ये (पीपीपी) प्रवेश केला आहे. शिवाय, जागतिक दर्जाची रुग्णालये आणि कुशल वैद्यकीय व्यावसायिकांच्या उपस्थितीमुळे वैद्यकीय पर्यटनासाठी पसंतीचे ठिकाण म्हणून भारताचे स्थान मजबूत झाले आहे.

भारतीय वैद्यकीय पर्यटन बाजारपेठ १८% वाय-ओ-वाय दराने वाढत आहे आणि २०२० पर्यंत ९ अब्ज अमेरिकन डॉलर्सपर्यंत पोहोचण्याची अपेक्षा आहे. आर्थिक वर्ष २०१९ मध्ये रुग्णालय क्षेत्रातील विलीनीकरण आणि अधिग्रहण (एम अँड ए) सौद्यांचे मूल्य विक्रमी १५५% वाढून ७,६१५ कोटी रुपये (१.०९ अब्ज अमेरिकन डॉलर्स) वर गेले.

भारत सरकारने केंद्रीय अर्थसंकल्प २०२०-२१ अंतर्गत ३४,११५ कोटी रुपयांच्या (४.८८ अब्ज अमेरिकन डॉलर्स) बजेटसह राष्ट्रीय आरोग्य अभियान सुरु ठेवण्यास मान्यता दिली आहे. राष्ट्रीय पोषण अभियानाचे उद्दीष्ट स्टॅटिंगचे प्रमाण २% ने, कुपोषणाचे प्रमाण २% ने कमी करणे, अशक्तपणा ३% ने आणि कमी जन्माच्या बाळांचे प्रमाण २% ने कमी करणे हे आहे. आयुष्मान भारत-पंतप्रधान जन आरोग्य योजना (पीएमजेएवाय) या ५०० दशलक्षाहून अधिक लाभार्थ्यांना लक्ष्य करणारा सर्वात मोठा सरकारी अनुदानित आरोग्य सेवा कार्यक्रम, केंद्रीय अर्थसंकल्प २०२०-२१ अंतर्गत ६,४२९ कोर (९१९.८७ दशलक्ष अमेरिकन डॉलर्स) देण्यात आला आहे. नोव्हेंबर २०१९ पर्यंत, सुमारे ६३.७ लाख लोकांना पीएमजेएवाय अंतर्गत मोफत उपचार मिळाले.

पंतप्रधान आरोग्य सुरक्षा योजनेअंतर्गत (पीएमएसएसवाय) केंद्रीय अर्थसंकल्प २०२०-२१ अंतर्गत ३,००० कोटी रुपयांची (४२९.२५ दशलक्ष अमेरिकन डॉलर) तरतूद करण्यात आली आहे. आरोग्य आणि कुटुंब कल्याण मंत्रालयाने डिसेंबर २०१९ ते मार्च २०२० या कालावधीत तीव्र मिशन इंद्रधनुष (आयएमआय) २.० सुरु केले होते.

केंद्रीय अर्थसंकल्प २०२०-२१ अंतर्गत आरोग्य आणि कुटुंब कल्याण मंत्रालय आणि आरोग्य संशोधन विभागाला अनुक्रमे ६५,०१२ कोटी रुपये (९.३० अब्ज अमेरिकन डॉलर) आणि २,१०० कोटी रुपये (३००.४७ दशलक्ष अमेरिकन डॉलर) देण्यात आले आहेत. सरकारचा आरोग्य क्षेत्रावरील खर्च आर्थिक वर्ष २०२० मध्ये जीडीपीच्या (सकल देशांतर्गत उत्पादन) १.६% पर्यंत वाढला आहे, जो आर्थिक वर्ष २०१६ मध्ये १.३% होता. २०२५ पर्यंत सार्वजनिक आरोग्यावरील खर्च देशाच्या जीडीपीच्या २.५% पर्यंत वाढवण्याचा सरकारचा विचार आहे. २०२७ पर्यंत आरोग्यसेवेचा जीडीपीतील वाटा १९.७ टक्क्यांनी वाढण्याची शक्यता आहे. एप्रिल २००० ते मार्च २०२० या कालावधीत औषधे आणि औषधनिर्माण क्षेत्रात थेट परकीय गुंतवणुकीचा (एफडीआय) ओघ १६.५० अब्ज अमेरिकी डॉलर इतका होता.

७.६ भारतीय पर्यटन आणि आदरातिथ्य उद्योग (INDIAN TOURISM AND HOSPITALITY INDUSTRY)

७.६.१ प्रस्तावना (Introduction):

भारतीय पर्यटन आणि आतिथ्य उद्योग भारतातील सेवा क्षेत्रातील वाढीच्या प्रमुख चालकांपैकी एक म्हणून उदयास आला आहे. समृद्ध सांस्कृतिक आणि ऐतिहासिक वारसा, पर्यावरणातील विविधता, भूप्रदेश आणि देशभरात पसरलेली नैसर्गिक सौंदर्याची ठिकाणे लक्षात घेता भारतातील पर्यटनात लक्षणीय क्षमता आहे. पर्यटन हा देशासाठी परकीय चलनाचा महत्त्वपूर्ण स्रोत असण्याबरोबरच संभाव्य मोठा रोजगार निर्माण करणारा देखील आहे. आर्थिक वर्ष २०२० मध्ये भारतात पर्यटन क्षेत्रात ३.९ कोटी रोजगार निर्माण झाले;

हे देशातील एकूण रोजगारांपैकी ८.०% होते. २०२८ पर्यंत ही संख्या वार्षिक दोन टक्क्यांनी वाढून ५२.३ दशलक्ष रोजगारांवर जाण्याची शक्यता आहे.

डब्ल्यूटीटीसीच्या म्हणण्यानुसार, २०१९ मध्ये जीडीपीमध्ये प्रवास आणि पर्यटनाच्या एकूण योगदानाच्या बाबतीत भारत १८५ देशांमध्ये १० व्या स्थानावर आहे. २०१९ मध्ये, प्रवास आणि पर्यटनाचे जीडीपीमध्ये योगदान एकूण अर्थव्यवस्थेच्या ६.८% होते, - रु. १३,६८,१०० कोटी (१९४.३० अब्ज अमेरिकन डॉलर्स).

७.६.२ बाजार आकार (Market Size):

प्रवासाचे नियोजन, बुकिंग आणि अनुभव घेण्यासाठी वापरल्या जाणार् या डिजिटल साधनांच्या बाबतीत भारत हा सर्वात डिजिटली प्रगत प्रवासी देश आहे. भारतातील वाढता मध्यमवर्ग आणि वाढत्या डिस्पोजेबल उत्पन्नामुळे देशांतर्गत आणि बहिर्गामी पर्यटनाच्या वाढीस आधार मिळाला आहे. २०१९ मध्ये, भारतात परदेशी पर्यटकांचे आगमन (एफटीए) १०.८९ दशलक्ष होते, जे ३.२०% वाय-ओ-वाय च्या वाढीचा दर साध्य करते. २०१९ मध्ये, पर्यटनातून एफईई ४.८% वाढून १,९४,८८१ कोटी रुपये (२९.९६ अब्ज अमेरिकन डॉलर) झाला. २०१९ मध्ये, ई-टुरिस्ट व्हिसाद्वारे आवक २३.६% ने वाढून २.९ दशलक्ष झाली आहे. आंतरराष्ट्रीय हॉटेल साखळीमुळे देशात त्यांची उपस्थिती वाढत आहे आणि २०२० पर्यंत भारताच्या पर्यटन आणि आतिथ्य क्षेत्रात सुमारे ४७% आणि २०२२ पर्यंत ५०% वाटा असेल.

७.६.३ गुंतवणूक (Investments):

२०१८ मध्ये ४५.७ अब्ज अमेरिकन डॉलर्सचा ओघ असलेल्या प्रवास आणि पर्यटन क्षेत्रातील गुंतवणूकीच्या बाबतीत भारत जागतिक स्तरावर तिसर् या क्रमांकाचा देश होता, जो देशातील एकूण गुंतवणूकीच्या ५.९% होता. हॉटेल आणि पर्यटन क्षेत्राला एप्रिल २००० ते सप्टेंबर २०२० या कालावधीत १५.५७ अब्ज अमेरिकन डॉलर्सचा एकत्रित थेट परकीय गुंतवणुकीचा ओघ प्राप्त झाला.

७.६.४ शासकीय उपक्रम (Government Initiatives):

भारत सरकारने पर्यटन उद्योगातील देशाची क्षमता ओळखली आहे आणि भारताला जागतिक पर्यटन केंद्र बनविण्यासाठी अनेक पावले उचलली आहेत. भारताच्या पर्यटन आणि आतिथ्य क्षेत्राला चालना देण्यासाठी भारत सरकारने योजलेले काही प्रमुख उपक्रम खालीलप्रमाणे:

१. ४ नोव्हेंबर २०२० रोजी, केंद्रीय पर्यटन आणि सांस्कृतिक राज्यमंत्री (आय/सी) श्री. प्रल्हादसिंग पटेल यांनी "गुरुवायूर, केरळचा विकास" (पर्यटन मंत्रालयाच्या प्रशाड योजनेंतर्गत) प्रकल्पांतर्गत बांधलेल्या "पर्यटन सुविधा केंद्र" सुविधेचे उद्घाटन केले.
२. पर्यटन मंत्रालयाची 'देखोपनादेश' वेबिनार मालिका २८ नोव्हेंबर २०२० रोजी '१२ महिने साहसी प्रवास' या नावाने भारताला साहसी पर्यटन स्थळ म्हणून प्रोत्साहन देण्याची शक्यता आहे.

३. ऑक्टोबर २०२० मध्ये, पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी गुजरातमधील आरोग्य व्हॅन, एकता मॉल, चिल्ड्रन्स न्यूट्रिशन पार्क आणि सरदार पटेल प्राणी संग्रहालय / जंगल सफारी या नर्मदा जिल्ह्यातील केवडिया येथील स्टॅच्यू ऑफ युनिटीजवळ चार नवीन पर्यटन स्थळांचे उद्घाटन केले.
४. हा उपक्रम नियोजित १७ नवीन प्रकल्पांचा एक भाग आहे. याशिवाय, भारताच्या पर्यटनाला चालना देण्यासाठी सरकार अहमदाबाद ते स्टॅच्यू ऑफ युनिटी पर्यट सी-प्लेन सेवा सुरू करणार आहे.
५. पर्यटन मंत्रालयाने ऑक्टोबर २०२० मध्ये क्वालिटी कौन्सिल ऑफ इंडिया (क्यूसीआय) सोबत भागीदारी करून साथी (सिस्टम फॉर असेसमेंट, अवेअरनेस अँड ट्रेनिंग फॉर हॉस्पिटॅलिटी इंडस्ट्री) नावाचा उपक्रम विकसित केला. हॉटेल्स, रेस्टॉरंट्स, बी अँड बी आणि इतर युनिट्सच्या सुरक्षित कामकाजासाठी कोविड -१९ च्या संदर्भात जारी केलेल्या मार्गदर्शक तत्त्वे / एसओपीची या उपक्रमाद्वारे प्रभावीपणे अंमलबजावणी केली जाईल.
६. पर्यटन मंत्रालयाने भारताची संस्कृती आणि वारशावरील अनेक गंतव्यस्थाने आणि सखोलता आणि विस्ताराची माहिती देण्यासाठी देखो अपना देश वेबिनार मालिका सुरू केली.
७. पर्यटन मंत्रालयाने भारतातील १२ साइटसाठी (आयकॉनिक साइट्ससह) ऑडिओ ओडिगोस नावाचे ऑडिओ गाईड सुविधा अॅप सुरू केले.
८. पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी २०२२ पर्यंत भारतातील १५ देशांतर्गत पर्यटन स्थळांना भेट देण्याचे आवाहन केले.
८. 'स्टॅच्यू ऑफ युनिटी' म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या सरदार वल्लभभाई पटेल यांच्या पुतळ्याचे उद्घाटन ऑक्टोबर २०१८ मध्ये झाले. १८२ मीटर उंचीवरील ही जगातील सर्वोच्च उभी मूर्ती आहे. यामुळे देशातील पर्यटन क्षेत्राला चालना मिळेल आणि ते जागतिक पर्यटन नकाशावर येईल अशी अपेक्षा आहे.
९. भारत सरकार २०२० पर्यंत जगातील आंतरराष्ट्रीय पर्यटकांच्या आगमनात एक% आणि २०२५ पर्यंत २% वाटा साध्य करण्यासाठी काम करत आहे.
१०. अर्थसंकल्प २०२०-२१ अंतर्गत, भारत सरकारने ईशान्येकडील आठ राज्यांसाठी स्वदेश दर्शन अंतर्गत पर्यटन सर्किटच्या विकासासाठी १,२०० कोटी रुपये (१७१.७० दशलक्ष अमेरिकन डॉलर्स) दिले आहेत.
११. अर्थसंकल्प २०२०-२१ अंतर्गत, भारत सरकारने प्रशाड योजनेंतर्गत पर्यटन सर्किटच्या विकासासाठी २०७.५५ कोटी रुपये (२९.७० दशलक्ष अमेरिकन डॉलर) दिले आहेत.
१२. २०१९ मध्ये, सरकारने १,००१ रुपये (१४.३२ अमेरिकन डॉलर) शुल्क असलेल्या हॉटेल रूमवरील जीएसटी कमी करून ७,५०० रुपये (१०७.३१ अमेरिकन डॉलर)

प्रति रात्री ७,५०० रुपये (१०७.३१ अमेरिकन डॉलर) पर्यंत कमी केला आणि ७,५०१ रुपयांपेक्षा जास्त (१०७.३२ अमेरिकन डॉलर) पर्यटन स्थळ म्हणून भारताची स्पर्धात्मकता वाढविण्यासाठी १८% पर्यंत कमी केला.

७.६.५ सरकारचे यश (Achievements):

२०१९-२० या वर्षातील सरकारचे यश खालीलप्रमाणे आहे:

१. २०१९-२० या वर्षात स्वदेश दर्शन योजनेअंतर्गत नवीन प्रकल्पांसाठी १,८५४.६७ कोटी रुपये (२६९.२२ दशलक्ष अमेरिकन डॉलर) अतिरिक्त निधी मंजूर करण्यात आला.
२. स्वदेश दर्शन आणि प्रशाद योजनेंतर्गत या भागातील पर्यटनाचा विकास आणि प्रसार करण्यासाठी पर्यटन मंत्रालयाने ईशान्येकडील सर्व राज्यांचा समावेश असलेल्या १८ प्रकल्पांना रु. १,४५६ कोटी (२११.३५ दशलक्ष अमेरिकन डॉलर्स) मध्ये मंजूरी दिली.
३. 'स्टेट ऑफ युनिटी' म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या सरदार वल्लभभाई पटेल यांच्या पुतळ्याचे उद्घाटन ऑक्टोबर २०१८ मध्ये झाले आणि नोव्हेंबर २०१९ पर्यंत एकूण महसूल ८२.५१ कोटी रुपये (११.८१ दशलक्ष अमेरिकन डॉलर) इतका होता.

७.६.६ भावी वाटचाल (Road Ahead):

शांततेच्या मार्गाने स्वतः ला तणावाचे पुनरुज्जीवन करण्यासाठी लोक आलिशान हॉटेल्समध्ये राहत होते तर मुक्कामाकडे एक उदयोन्मुख कल म्हणून पाहिले जाते. अशा गरजा पूर्ण करण्यासाठी, मॅरियट इंटरनॅशनल, आयएचजी हॉटेल्स आणि रिसॉर्ट्स आणि ओबेरॉय हॉटेल्स सारख्या प्रमुख हॉटेल चेनमध्ये मुक्कामाच्या ऑफर्स सादर केल्या जात आहेत, अतिथी हॉटेलमधील अनेक क्युरेट केलेल्या अनुभवांमधून निवडू शकतात.

भारताच्या प्रवास आणि पर्यटन उद्योगात मोठ्या प्रमाणात वाढीची क्षमता आहे. ई-व्हिसा योजनेच्या विस्तारासाठीही हा उद्योग उत्सुक आहे, ज्यामुळे भारतातील पर्यटकांचा ओघ दुप्पट होण्याची अपेक्षा आहे. 'असोचेम' आणि 'येस बँके'ने केलेल्या संयुक्त अभ्यासानुसार, उच्च अर्थसंकल्पीय तरतूद आणि कमी खर्चाच्या आरोग्य सेवा सुविधेच्या पार्श्वभूमीवर भारतातील प्रवास आणि पर्यटन उद्योगात २.५% वाढ करण्याची क्षमता आहे.

प्रवास आणि पर्यटनासाठी भारत ही एक मोठी बाजारपेठ आहे. हे कोनाडा पर्यटन उत्पादनांचा वैविध्यपूर्ण पोर्टफोलिओ प्रदान करते - कूझ, साहस, वैद्यकीय, कल्याण, क्रीडा, एमआयसीई, इको-टुरिझम, चित्रपट, ग्रामीण आणि धार्मिक पर्यटन. देशांतर्गत आणि आंतरराष्ट्रीय पर्यटकांसाठी आध्यात्मिक पर्यटनाचे ठिकाण म्हणून भारताची ओळख आहे. पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी लाल किल्ल्यावरून स्वातंत्र्याच्या भाषणात पर्यटनाला चालना देण्यासाठी २०२२ पर्यंत भारतातील १५ देशांतर्गत पर्यटन स्थळांना भेट देण्याचे आवाहन केले. वर्ल्ड इकॉनॉमिक फोरमने प्रकाशित केलेल्या ट्रॅव्हल अँड टुरिझम कॉम्पिटिटिव्हनेस रिपोर्ट २०१९ मध्ये भारत ३४ व्या क्रमांकावर आहे.

डब्ल्यूटीटीसीच्या इकॉनॉमिक इम्पॅक्ट २०१९ च्या अहवालात, भारताच्या ट्रॅव्हल अँड टुरिझम जीडीपी योगदानात ४.९% वाढ झाली आहे, जी चीन आणि फिलिपिन्सनंतर तिसर्या क्रमांकाची आहे. याव्यतिरिक्त, अहवालात असेही नमूद केले आहे की २०१४-२०१९ दरम्यान, भारताने (६.३६ दशलक्ष) निर्माण केलेल्या रोजगारांच्या संख्येत सर्वात मजबूत वाढ पाहिली (६.३६ दशलक्ष), त्यानंतर चीन (५.४७ दशलक्ष) आणि फिलिपिन्स (२.५३ दशलक्ष) यांचा क्रमांक लागतो.

भारताच्या जीडीपीमध्ये प्रवास आणि पर्यटन क्षेत्राचे एकूण योगदान २०१७ मधील १५.२४ लाख कोटी रुपयांवरून (२३४.०३ अब्ज अमेरिकन डॉलर) वाढून २०२८ मध्ये ३२.०५ लाख कोटी रुपये (४९२.२१ अब्ज अमेरिकन डॉलर) पर्यंत वाढण्याची शक्यता आहे. २०२२ पर्यंत भारतातील या क्षेत्रातून एकूण उत्पन्न ५० अब्ज अमेरिकी डॉलरपर्यंत पोहोचण्याचे लक्ष्य आहे.

आर्थिक वर्ष २०२० मध्ये भारतात पर्यटन क्षेत्रात ३.९ कोटी रोजगार निर्माण झाले; हे देशातील एकूण रोजगारांपैकी ८.०% होते. २०२८ पर्यंत आंतरराष्ट्रीय पर्यटकांची आवक ३०.५ अब्जांपर्यंत पोहोचण्याची शक्यता आहे. डिसेंबर २०१९ पर्यंत १६९ देशांना ई-व्हिसा सुविधा देण्यात आली होती.

२०१९ मध्ये, भारतात परदेशी पर्यटकांचे आगमन (एफटीए) १०.८९ दशलक्ष होते, जे ३.२०% वाय-ओ-वाय च्या वाढीचा दर साध्य करते. २०१९ मध्ये, पर्यटनातून एफईई ४.८% वाढून १,९४,८८१ कोटी रुपये (२९.९६ अब्ज अमेरिकन डॉलर) झाला. २०१९ मध्ये, ई-टुरिस्ट व्हिसाद्वारे आवक २३.६% ने वाढून २.९ दशलक्ष झाली आहे.

स्वदेश दर्शन योजनेअंतर्गत ६,०३५.७० कोटी रुपये (८६३.६० दशलक्ष अमेरिकन डॉलर) किंमतीच्या ७७ प्रकल्पांना मंजूरी देण्यात आली आहे. केंद्रीय अर्थसंकल्प २०२०-२१ मध्ये, सरकारने ईशान्येकडील स्वदेश दर्शन अंतर्गत पर्यटन सर्किटच्या विकासासाठी १,२०० कोटी रुपये (१७१.७० दशलक्ष अमेरिकन डॉलर्स) दिले आहेत.

भारत सरकारने 'अतुल्य भारत!' आणि 'अथिती देवो भव' सारख्या अनेक ब्रँडिंग आणि विपणन उपक्रमांच्या लॉचिंगमुळे विकासाला चालना मिळाली आहे. देशातील वैद्यकीय पर्यटनाला प्रोत्साहन देण्यासाठी भारत सरकारने व्हिसाची एक नवीन श्रेणी - वैद्यकीय व्हिसा किंवा एम-व्हिसा देखील जारी केली आहे. २०२० पर्यंत जगातील आंतरराष्ट्रीय पर्यटकांच्या आगमनात १% आणि २०२५ पर्यंत २% वाटा साध्य करण्यासाठी सरकार काम करत आहे.

कोविड लॉकडाऊननंतर सरकारने दिलेल्या शिथिलतेदरम्यान, इंडियन असोसिएशन ऑफ टूर ऑपरेटर्सने (आयएटीओ) आंतरराष्ट्रीय उड्डाणे पुन्हा सुरू करण्यासाठी रोडमॅप निश्चित करावा आणि ई-व्हिसा आणि टुरिस्ट व्हिसाची सुविधा द्यावी, अशी विनंती सरकारकडे केली आहे.

त्यानंतर नोव्हेंबरच्या अखेरीस, भारताने परदेशी नागरिक आणि भारतीय नागरिकांच्या अधिक श्रेणीसाठी व्हिसा आणि प्रवास निर्बंधांमध्ये श्रेणीबद्ध सूट लागू केली. साथीच्या

संकटानंतर, दक्षिण आशियाई देशातील पर्यटकांसाठी दरवाजे उघडून प्रादेशिक पर्यटनात प्रवेश करण्याची सरकारची योजना आहे.

पर्यटन क्षेत्रातील गुंतवणुकीला चालना देण्यासाठीही सरकार गंभीर प्रयत्न करत आहे. हॉटेल आणि पर्यटन क्षेत्रात स्वयंचलित मार्गाने १०० टक्के थेट परकीय गुंतवणुकीला (फॉरेन डायरेक्ट इन्व्हेस्टमेंट) परवानगी आहे. युनेस्कोच्या जागतिक वारसा स्थळांच्या आसपास (दिल्ली आणि मुंबई वगळता) असलेल्या २-, ३ आणि ४ स्टार श्रेणीतील हॉटेल्ससाठी पाच वर्षांची करसवलत देण्यात आली आहे.

केंद्रीय अर्थसंकल्प २०१९-२० नुसार भारत सरकारने भारतातील १७ आयकॉनिक पर्यटन स्थळे जागतिक दर्जाच्या ठिकाणी विकसित करण्याची घोषणा केली. पर्यटन मंत्रालयाने एप्रिल २०२० मध्ये इंक्रेडिबल इंडियाच्या संस्कृती आणि वारशाची संपूर्ण खोली आणि विस्तार याबद्दल माहिती देण्यासाठी डेखो अपना देश वेबिनार सुरू केले. १७ ऑगस्ट २०२० पर्यंत या मालिकेअंतर्गत ४८ वेबिनार घेण्यात आले होते.

पर्यटन मंत्रालयाने ऑक्टोबर २०२० मध्ये क्वालिटी कौन्सिल ऑफ इंडिया (क्यूसीआय) सोबत भागीदारी करून साथी (सिस्टम फॉर असेसमेंट, अवेअरनेस अँड ट्रेनिंग फॉर हॉस्पिटॅलिटी इंडस्ट्री) नावाचा उपक्रम विकसित केला. हॉटेल्स, रेस्टॉरंट्स, बी अँड बी आणि इतर युनिट्सच्या सुरक्षित कामकाजासाठी कोविड -१९ च्या संदर्भात जारी केलेल्या मार्गदर्शक तत्त्वे / एसओपीची या उपक्रमाद्वारे प्रभावीपणे अंमलबजावणी केली जाईल.

७.७ माहिती तंत्रज्ञान (IT) आणि आयटी सक्षम सेवा (ITES)

मुख्यतः आयटी आणि आयटीईएस उद्योगामुळे भारताला जगाचे बँक ऑफिस मानले जाते. भारतातील या क्षेत्राचा २०१०-१५ च्या तुलनेत १५ टक्के चक्रवाढ वार्षिक विकास दर (सीएजीआर) दराने झाला आहे, जो जागतिक आयटी-आयटीईएस खर्चापेक्षा ३-४ पट जास्त आहे आणि २०२० पर्यंत ९.५ टक्के ते ३०० अब्ज अमेरिकन डॉलर्सच्या सीएजीआरने विस्तारण्याचा अंदाज आहे. माहिती तंत्रज्ञान (आयटी) उद्योगासाठी भारत हे जगातील सर्वात मोठे सोर्सिंग डेस्टिनेशन देखील आहे, जे १२४-१३० अब्ज अमेरिकन डॉलर्सच्या बाजारपेठेपैकी अंदाजे ६७ टक्के आहे.

७.७.१ आयटी सक्षम सेवा (ITES):

ज्याला वेब सक्षम सेवा किंवा दूरस्थ सेवा किंवा टेली-वर्किंग देखील म्हणतात, संस्थेच्या कार्यक्षमतेत सुधारणा करण्यासाठी माहिती तंत्रज्ञानाचा वापर करणार् या ऑपरेशन्सच्या संपूर्ण व्याप्तीचा समावेश आहे. या सेवांमध्ये करिअरचे विविध पर्याय उपलब्ध आहेत ज्यात कॉल सेंटर, मेडिकल ट्रान्सक्रिप्शन, मेडिकल बिलिंग आणि कोडिंग, बँक ऑफिस ऑपरेशन्स, रेव्ह्यू क्लेम प्रोसेसिंग, लीगल डेटाबेस, कंटेंट डेव्हलपमेंट, पेरोल, लॉजिस्टिक्स मॅनेजमेंट, जीआयएस (जिओग्राफिकल इन्फर्मेशन सिस्टम), एचआर सेवा, वेब सेवा इत्यादींमध्ये संधीचा समावेश आहे.

सेवेचा दर्जा सुधारून व्यवसाय सक्षम करणारे माहिती तंत्रज्ञान म्हणजे आयटी सक्षम सेवा होय. सर्वात महत्वाची बाब म्हणजे आयटी सक्षम सेवेचे मूल्यवर्धन. मूल्यवर्धन हे अशा

स्वरूपात असू शकते - ग्राहक संबंध व्यवस्थापन, सुधारित डेटाबेस, सुधारित देखावा आणि भावना इत्यादी. आयटी सक्षम सेवेचा परिणाम दोन प्रकारांमध्ये आहे:

- थेट सुधारीत सेवा
- अप्रत्यक्ष फायदे .

प्रत्यक्ष लाभांची ताबडतोब जाणीव होऊ शकते, परंतु अप्रत्यक्ष फायदे कालांतराने प्राप्त होऊ शकतात आणि जर नियोजनपूर्वक नियोजन केले तर त्याचा अतिशय प्रभावीपणे उपयोग केला जाऊ शकतो.

७.७.२ माहिती तंत्रज्ञान सक्षम सेवा (ITES) प्रक्रिया आणि सेवा:

ITES आयटी-गहन प्रक्रिया आणि सेवांची श्रेणी प्रदान करते, ज्यात व्यवसाय प्रक्रिया आउटसोर्सिंग (बीपीओ) आणि ज्ञान प्रक्रिया आउटसोर्सिंग (केपीओ) यांचा समावेश आहे, जो दूरच्या ठिकाणाहून प्रदान केला जातो आणि दूरसंचार नेटवर्कवर वितरीत केला जातो. आय.टी.ई.एस. सामग्री व्यवस्थापन, वित्त आणि खाती, संशोधन आणि विश्लेषण विभाग यासारख्या अनुलंब गोष्टींवर लक्ष केंद्रित करते. ITES मध्ये हे समाविष्ट आहे:

- **ग्राहक संवाद सेवा:** ज्यात पुरेशी दूरसंचार पायाभूत सुविधा, प्रशिक्षित सल्लागार, आवश्यक डेटाबेसमध्ये प्रवेश, इंटरनेट आणि ग्राहकांना माहिती आणि समर्थन प्रदान करण्यासाठी इतर ऑनलाइन माहिती पायाभूत सुविधांचा समावेश आहे
- **बॅक ऑफिस ऑपरेशन्स:** डेटा एंट्री, फायनान्स आणि अकाउंटिंग आणि एचआर सेवांसह डेटा रूपांतरण.
- ट्रान्सक्रिप्शन/भाषांतर सेवा
- सामग्री विकास / ॲनिमेशन / अभियांत्रिकी / डिझाइन आणि जी.आय.एस.
- दूरस्थ शिक्षण, डेटा शोध, मार्केट रिसर्च, नेटवर्क कन्सल्टन्सी आणि व्यवस्थापन यासह इतर सेवा.

पसंतीची अनुप्रयोग क्षेत्रे अशी क्षेत्रे आहेत जिथे मोठ्या प्रमाणात डेटा आहे ज्यावर प्रक्रिया करणे आवश्यक आहे आणि परिणाम वितरीत करण्यासाठी त्याचा वापर करणे आवश्यक आहे, किंवा डेटा हा सेवेचा परिणाम आहे. सर्व प्रकरणांमध्ये, आयटीचा वापर न करता हे कार्य अन्यथा अयोग्य असेल. आयटी सक्षम सेवा तैनात केल्या जाऊ शकतात अशी काही सर्वात महत्वाची क्षेत्रे खालीलप्रमाणे आहेत:

- टेलीमार्केटिंग
- हेल्प डेस्क
- ग्राहक समर्थन केंद्रे

- डेटा गोदाम
- ट्रान्सक्रिप्शन सेंटर्स
- वाहतूक ट्रॅकिंगसाठी जीआयएस मॅपिंग
- इलेक्ट्रॉनिक डिस्ट्रिब्युशन .

७.७.३ माहिती तंत्रज्ञान सक्षम सेवा (आयटीईएस) च्या संधी आणि आव्हाने:

बदलती आर्थिक आणि व्यावसायिक परिस्थिती, झपाट्याने तंत्रज्ञानातील नवनिर्मिती, इंटरनेटचा प्रसार आणि जागतिकीकरण यामुळे स्पर्धात्मक वातावरण वाढत आहे. तंत्रज्ञानाची भूमिका महामंडळांना समर्थन देण्यापासून ते त्यांचे रूपांतर करण्यापर्यंत विकसित झाली आहे. उच्च गुणवत्तेच्या आणि स्पर्धात्मक तंत्रज्ञानाच्या निराकरणाची त्यांची गरज भागविण्यासाठी जागतिक कंपन्या ऑफशोर तंत्रज्ञान सेवा प्रदात्यांकडे वाढत्या प्रमाणात वळत आहेत. अशा प्रकारे कंपनीला अखंड, यशस्वी, टिकाऊ आणि स्केलेबल व्यवसाय तयार करण्याच्या आणि टिकवून ठेवण्याच्या प्रयत्नात विविध प्रकारच्या जोखमी आणि आव्हानांचा सामना करावा लागू शकतो. काही आव्हानांचा सामना करावा लागतो:

- खरोखरच जागतिक दर्जाचे सिद्ध झालेले जागतिक वितरण मॉडेल तयार करण्याची आणि त्याची देखभाल करण्याची क्षमता जी तुमच्या संस्थेला ग्राहकांना सर्वोत्तम किनाऱ्यावर सेवा प्रदान करण्यास अनुमती देईल. यासाठी अनेक वेळ विभागांमध्ये चोवीस तास अंमलबजावणीची क्षमता, अत्यंत कुशल तंत्रज्ञान व्यावसायिकांच्या मोठ्या तलावामध्ये प्रवेश करणे आणि जेथे योग्य तेथे निराकरणे पुन्हा वापरण्यासाठी ज्ञान व्यवस्थापन प्रणाली आवश्यक आहे
- आपल्या ग्राहकांना बाजारपेठेतील फरक किंवा स्पर्धात्मक फायदा मिळविण्यात मदत करण्यासाठी आणि अशा प्रकारे आपल्या क्लायंटच्या तंत्रज्ञानाच्या बजेटचा मोठा वाटा हस्तगत करण्यासाठी एक मजबूत, सर्वसमावेशक, वर्गाच्या शेवटी सर्वोत्तम, विस्तृत आणि विस्तारित करणे.
- जेव्हा संधी उद्भवते तेव्हा मोजण्याची क्षमता. यासाठी पायाभूत सुविधांमध्ये सतत गुंतवणूक करावी लागेल आणि नवीन व्यावसायिकांची वेगाने भरती, प्रशिक्षण आणि उपयोजित करणे आवश्यक आहे
- आर्थिक मंदीच्या काळात महसूल आणि खर्चाचे व्यवस्थापन करा, किंमतींचा दबाव, सेवांचे कर्मांडिटीझेशन आणि कमी केलेले वापर दर सहन करण्याची तुमच्या संस्थेची क्षमता वाढवाणे.
- ट्रेझरी ऑपरेशन्समध्ये विनिमय दर अस्थिरता आणि काउंटर पार्टी जोखीम व्यवस्थापित करणे.

- जास्त अवलंबित्व आणि बाजारातील भरीव हिस्सा गमावण्याचा धोका कमी करण्यासाठी आपल्या क्लायंटची यादी व्यवसायाच्या अनुलंब वर विस्तृत करणे
- जागतिक गुणवत्तेच्या मानकांनुसार उत्कृष्ट आणि अत्याधुनिक प्रकल्प व्यवस्थापन पद्धती राखणे आणि ग्राहकांचे सर्वोच्च समाधान मिळविण्यासाठी वेळेवर, सातत्यपूर्ण आणि अचूक अंमलबजावणीची खात्री करणे
- आपली संस्था भौगोलिक प्रदेशात वेळोवेळी हाती घेऊ शकेल अशा अकार्बनी वाढीच्या संधींचे यशस्वी समाकलन सुनिश्चित करणे

७.७.४ भारतीय आयटीईएस क्षेत्राच्या वाढीस चालना देणारे घटक:

मुख्यतः आयटी आणि आयटीईएस उद्योगामुळे भारताला जगाचे बँक ऑफिस मानले जाते. भारतातील या क्षेत्राचा विकास २०१०-१५ च्या तुलनेत १५ टक्के चक्रवाढ वार्षिक विकास दराने (सीएजीआर) झाला आहे, जो जागतिक आयटी-आयटीईएस खर्चापेक्षा ३-४ पट जास्त आहे आणि २०२० पर्यंत ९.५ टक्के ते ३०० अब्ज अमेरिकन डॉलर्सच्या सीएजीआरने विस्तारण्याचा अंदाज आहे. माहिती तंत्रज्ञान (आयटी) उद्योगासाठी भारत हे जगातील सर्वात मोठे सोर्सिंग डेस्टिनेशन देखील आहे, जे १२४-१३० अब्ज अमेरिकन डॉलर्सच्या बाजारपेठेपैकी अंदाजे ६७ टक्के आहे. ऑनलाइन शॉपिंग, सोशल मीडिया आणि क्लाउड कम्प्युटिंगच्या वाढत्या प्रभावामुळे हा ट्रेंड आणखी वाढणार आहे. आयटी माहिती तंत्रज्ञान सेवा दिग्गज म्हणून भारताच्या उदयामागील काही सर्वात महत्वाच्या घटकांचा समावेश आहे -

- नव्याने उदयास येणारे अनुलंब, जसे की किरकोळ, आरोग्य सेवा, उपयोगिता इ.
- अमेरिका आणि युरोप या दोन्ही देशांकडून आयटी सेवांच्या मागणीचे पुनरुज्जीवन
- तंत्रज्ञान आणि दूरसंचारचा अवलंब वाढविण्यास कारणीभूत ठरणार या सरकारी उपक्रमांवर लक्ष केंद्रित केले, ज्यामुळे शेवटी आयसीटी दत्तक घेण्याचे प्रमाण वाढले
- उच्च-मूल्य ग्राहकांच्या संख्येत वाढ (> \$ १००)
- आयटीईएस सेवांना समर्थन देण्यासाठी स्मॅक मार्केटमध्ये (सामाजिक, गतिशीलता, विश्लेषणे, क्लाउड) वाढ
- जगभरात वाढता संशोधन आणि विकास खर्च
- नवीन कर्मचार्यांना प्रशिक्षण देण्यासाठी वाढता खर्च (२०१६ मध्ये १.६ अब्ज डॉलर्स)
- संपूर्ण देशाला जोडणारे मोठ्या प्रमाणात ऑप्टिकल फायबर नेटवर्क टाकण्याची भारत सरकारची योजना
- दूरसंचारचे अंशतः खासगीकरण
- इतर बहुतेक विकसित आणि विकसनशील देशांच्या तुलनेत कमी ऑपरेटिंग खर्च

- सरकारने देऊ केलेल्या करसवलती आणि एसओपी
- देशभरातील टियर -२ शहरांमध्ये एकाधिक एसईझेडचा विकास

७.७.५ आय.टी.ई.एस.चे फायदे आणि धोके (Benefits and Threats of ITES):

फायदे (Benefits):

१. **कंपनीची लवचिकता वाढते:** आयटीईएसचा भाग असलेल्या बिझनेस प्रोसेस आउटसोर्सिंगच्या (बीपीओ) माध्यमातून कंपनी आपली लवचिकता वाढवतील. आय.टी.ई.एस. विक्रेत्यांद्वारे प्रदान केल्या जाणार् या बर् याच सेवा सेवा सेवा-सेवा तत्वावर दिल्या जातात. हे कंपनीला त्यांच्या किंमतीची रचना फिक्स्ड ते व्हेरिअबल कॉस्टमध्ये बदलण्यास मदत करते. व्हेरिअबल कॉस्ट एखाद्या कंपनीला बदलांना द्रुतपणे प्रतिसाद देण्यास आणि आउटसोर्सिंगद्वारे फर्मला अधिक लवचिक बनविण्यात मदत करते.
२. आय.टी.ई.एस. कंपनीच्या लवचिकतेत योगदान देण्याचा आणखी एक मार्ग म्हणजे एखादी कंपनी नोकरशाहीच्या निर्बंधांमुळे कोणतेही ओझे न घेता, त्याच्या मूलभूत क्षमतांवर लक्ष केंद्रित करते. यासह मुख्य कर्मचार्यांना नॉन-कोअर ऑपरेशन्स किंवा प्रशासकीय प्रक्रिया करण्यापासून मुक्त केले जाते आणि फर्मचे मुख्य व्यवसाय तयार करण्यात अधिक वेळ आणि शक्ती खर्च करू शकते.
३. आय.टी.ई.एस. संघटनात्मक लवचिकता वाढविण्याचा आणखी एक मार्ग म्हणजे व्यवसाय प्रक्रियेचा वेग वाढविणे. रेषीय प्रोग्रॅमिंगसारख्या तंत्रांचा वापर करून आपण उत्पादन वेळ आणि सूची पातळी कमी करू शकतो, ज्यामुळे परिणामकारकता आणि नियंत्रणे वाढू शकतात किंवा खर्च कमी होऊ शकतो.
४. साखळी भागीदारांचा प्रभावी वापर आणि व्यवसाय प्रक्रिया आउटसोर्सिंगसह पुरवठा साखळी व्यवस्थापन (एससीएम) अनेक व्यवसाय प्रक्रियांचा वेग वाढवते. शेवटी, लवचिकता हा संस्थात्मक जीवनचक्राचा एक टप्पा आहे.
५. आयटीईएसने नॉटेलला नोकरशाही संघटनेतून अत्यंत विश्वासाह प्रतिस्पर्ध्यात रूपांतरित करण्यास मदत केली.
६. म्हणून आय.टी.ई.एस. कंपन्यांना त्यांचा वेग आणि क्षमता टिकवून ठेवण्यास मदत करते, जे कार्यक्षम होण्यासाठी अन्यथा त्यांनी त्याग करणे आवश्यक आहे. एखादी कंपनी जलद गतीने वाढते कारण ती लोक किंवा उपकरणांसाठी मोठ्या भांडवली खर्चांमुळे कमी मर्यादित असेल, ज्यामुळे हळूहळू खर्च लिहून काढण्यासाठी अनेक वर्षे लागू शकतात. वर नमूद केलेले युक्तिवाद आय.टी.ई.एस.च्या बाजूने असले आणि संस्थांची लवचिकता वाढवत असले, तरी व्यवस्थापनाने त्याच्या अंमलबजावणीबाबत खूप सावधगिरी बाळगणे आवश्यक आहे.
७. व्यवसाय प्रक्रिया आउटसोर्सिंगमध्ये व्यस्त राहण्याचा निर्णय घेण्यापूर्वी कंपनीने आव्हानांकडे लक्ष देणे आवश्यक आहे. आणखी एक मुद्दा असा आहे की बर् याच

प्रकरणांमध्ये बीपीओला आकारासह इतरांपेक्षा वेगळे करण्यास कमी वाव आहे. ते समान सेवा प्रदान करतात, समान भौगोलिक पाऊलखुणा आहेत, समान तंत्रज्ञान स्टॅक आहेत आणि समान गुणवत्ता सुधारणेचे दृष्टिकोन आहेत.

जोखीम (Threats):

१. **आय.टी.ई.एस. सह जोखीम हा मुख्य धोका आहे:** माहिती प्रणालीचे आउटसोर्सिंग केल्याने संप्रेषणाच्या भागापासून आणि गोपनीयतेपासून सुरक्षा धोके उद्भवू शकतात. उत्तर अमेरिकन किंवा युरोपियन कंपनीच्या डेटाची सुरक्षा उप-खंडात प्रवेश किंवा नियंत्रित केल्यावर खूप कठीण असते.
२. ज्ञानाच्या दृष्टिकोनातून पाहिले तर कर्मचाऱ्यांमधील दृष्टिकोनात झालेला बदल, सध्याच्या खर्चाला कमी लेखणे आणि स्वातंत्र्य गमावण्याचा मोठा धोका यामुळे आउटसोर्सिंगमुळे संघटनांमधील एक वेगळे नाते निर्माण होते.
३. कोणतेही फायदे साध्य करण्यासाठी आउटसोर्सिंगचे धोके आणि धोके व्यवस्थापित केले जाऊ शकतात. जर आपण संरचित मार्गाने आउटसोर्सिंग व्यवस्थापित करू शकलो, सकारात्मक परिणाम जास्तीत जास्त करू शकलो, जोखीम कमी करू शकलो आणि कोणतेही धोके टाळले, तर व्यवसाय सातत्य व्यवस्थापन (बीसीएम) मॉडेल तयार होते.

७.८ प्रश्न (QUESTIONS)

१. सेवा क्षेत्राचे फायदे स्पष्ट करा.
२. सेवा क्षेत्राचे महत्त्व विशद करा.
३. भारतीय अर्थव्यवस्थेतील सेवा क्षेत्राचे योगदान स्पष्ट करा.
४. 'भारतातील आरोग्य सेवेची वाढ आणि कामगिरी' यावर टिप लिहा.
५. 'भारतीय पर्यटन आणि आदरातिथ्य उद्योग' यावर टिप लिहा.
६. 'माहिती तंत्रज्ञान सक्षम सेवा (ITeS)' यावर टिप लिहा.

भारतीय शिक्षण क्षेत्रातील संशोधन आणि विकास

घटक संरचना

- ८.० उद्दिष्टे
- ८.१ शिक्षणाच्या संदर्भात संशोधन आणि विकास सेवा
 - ८.१.१ प्रस्तावना
 - ८.१.२ व्याख्या
 - ८.१.३ संशोधन आणि विकासाचे प्रकार
 - ८.१.४ विकास
 - ८.१.५ सामान्य संशोधन आणि विकास प्रक्रिया
 - ८.१.६ विद्यापीठांमध्ये संशोधन आणि विकास कक्ष
- ८.२ शैक्षणिक संशोधन
- ८.३ शिक्षण क्षेत्रातील संशोधनाची वैशिष्ट्ये
- ८.४ शिक्षणातील संशोधनाचे उद्देश
- ८.५ शिक्षणात संशोधनाचे महत्त्व
- ८.६ सध्याच्या शैक्षणिक संदर्भात संशोधनाची आव्हाने
- ८.७ भारतातील रोजगार निर्मितीमध्ये कौशल्य विकास
 - ८.७.१ कौशल्य विकास आणि रोजगाराच्या संधी
 - ८.७.२ भारतातील कौशल्य विकास
 - ८.७.३ भारतातील कौशल्य विकासाचे फायदे
 - ८.७.४ भारतातील कौशल्य विकास प्रशिक्षणात तंत्रज्ञानाचे महत्त्व भारत
 - ८.७.५ कौशल्य विकास भारताच्या भविष्याला कसा आकार देत आहे?
 - ८.७.६ बेरोजगारी कमी करण्यासाठी कौशल्य विकासाचे महत्त्व
 - ८.७.७ उपाय
 - ८.७.८ कौशल्य विकासासाठी देशांनी ज्या महत्त्वाच्या मुद्द्यांचा सामना करणे आवश्यक आहे ते असे आहेत
- ८.८ १२ वी पंचवार्षिक योजना (२०१२-२०१७)
- ८.९ सारांश
- ८.१० प्रश्न

८.० उद्दिष्टे

- विद्यार्थ्यांना शिक्षण क्षेत्रातील संशोधन आणि विकास समजावून सांगणे.
- भारतातील रोजगार निर्मितीत कौशल्य विकासाच्या भूमिकेची विद्यार्थ्यांना ओळख करून देणे.
- १२ व्या पंचवार्षिक योजनेदरम्यान सेवा क्षेत्राची कामगिरी समजून घेणे.

८.१ शिक्षणाच्या संदर्भात संशोधन आणि विकास सेवा (RESEARCH AND DEVELOPMENT SERVICES WITH REFERENCE TO EDUCATION)

८.१.१ प्रस्तावना (Introduction):

इतर व्यवसाय, संघटना किंवा जीवनाच्या क्षेत्राप्रमाणेच शिक्षणालाही या वेगाने बदलणाऱ्या युगात अनेक आव्हानांचा सामना करावा लागत आहे. आव्हानांचा सामना करण्यासाठी शिक्षण क्षेत्रात विकास होणे आवश्यक आहे, जे संशोधनातून उत्तम प्रकारे आणता येईल. संशोधन आणि विकास उपक्रम विद्यमान अभ्यासक्रम, शिकण्याचे साहित्य, अध्यापन पद्धती आणि तंत्रे आणि सद्य मूल्यांकन प्रणाली विकसित करण्यास मदत करू शकतात. तर, विकासाच्या माध्यमातून केलेल्या संशोधनामुळे नवनिर्मिती होते.

संशोधन या संज्ञेमध्ये 'रे'+'सर्च' हे दोन शब्द असतात. "Re" म्हणजे पुन्हा पुन्हा आणि "शोध" म्हणजे काहीतरी शोधणे. खरं तर सर्वोत्तम आणि कान (१९९८) यांनी उघड केलेल्या डेटाचे नियोजित आणि पद्धतशीर संकलन, विश्लेषण आणि व्याख्या यांद्वारे एखाद्या समस्यावर विश्वासाह उपाय म्हणून पोहोचण्याची प्रक्रिया म्हणजे संशोधन होय. बॉयकिन (१९७२) यांनी असे म्हटले आहे की, शिक्षण क्षेत्रातील संशोधन ही विश्लेषणाची वैज्ञानिक पद्धत चालू ठेवण्याची अधिक औपचारिक, पद्धतशीर आणि सखोल प्रक्रिया आहे. शिक्षणातील संशोधनाचे उद्दीष्ट प्रामुख्याने शैक्षणिक समस्यांचा पद्धतशीरपणे शोध घेणे आणि त्या समस्यांवर संभाव्य उपाय प्रदान करण्याचा प्रयत्न करणे हे आहे. शिक्षणातील संशोधनामुळे अभ्यासक्रमाचा विकास आणि सुधारणा, विद्यार्थ्यांना अडचणींसह शिक्षण देणे, वैयक्तिक फरक आणि प्राधान्ये समजून घेणे आणि वैयक्तिक विद्यार्थ्यांच्या गरजेनुसार शिक्षणाच्या पद्धतींशी जुळवून घेण्यात महत्त्वपूर्ण प्रगती करणे शक्य झाले आहे.

८.१.२ व्याख्या (Definitions):

संशोधन आणि विकास (संशोधन आणि विकास) म्हणजे अस्तित्वात असलेली उत्पादने किंवा प्रक्रियांबद्दल नवीन ज्ञानाची निर्मिती किंवा संपूर्णपणे नवीन उत्पादनाची निर्मिती होय. हे पद्धतशीर सर्जनशील कार्य आहे आणि परिणामी नवीन ज्ञानाचा उपयोग नंतर नवीन साहित्य किंवा संपूर्ण नवीन उत्पादने तयार करण्यासाठी तसेच विद्यमान उत्पादनांमध्ये बदल आणि सुधारणा करण्यासाठी केला जातो.

संशोधन आणि विकास (संशोधन आणि विकास) ही त्या सर्व शोधात्मक क्रियाकलापांसाठी एक सामान्य संज्ञा आहे जी एक शोध लावण्याच्या उद्देशाने शिक्षण संस्था घेते ज्यामुळे एकतर नवीन शैक्षणिक उत्पादने (उदा. अभ्यासक्रम, शिक्षण साहित्य) किंवा प्रक्रिया (उदा. अध्यापन किंवा मूल्यांकन प्रक्रिया) किंवा विद्यमान शैक्षणिक उत्पादने किंवा कार्यपद्धतीसुधारणे होऊ शकते.

८.१.३ संशोधन आणि विकासाचे प्रकार (Forms of Research and development):

कोणत्याही शैक्षणिक संस्थेच्या यशस्वितेसाठी संशोधन आणि विकास हा एक महत्वाचा घटक आहे. संशोधन आणि विकासात हेतूपुरस्सर दोन प्रमुख प्रकारच्या संशोधनाचा समावेश आहे. हे मूलभूत आणि उपयोजित दोन्ही संशोधन पद्धतशीरपणे एकत्र करते आणि समस्यांचे निराकरण शोधणे किंवा नवीन शैक्षणिक उत्पादने तयार करणे हे त्याचे उद्दीष्ट आहे. यात बाजारपेठ आणि विद्यार्थ्यांच्या गरजा यावर संशोधन करणे आणि या गरजा पूर्ण करण्यासाठी नवीन आणि सुधारित उत्पादने आणि सेवा विकसित करणे समाविष्ट आहे.

८.१.४ विकास (Development):

जेव्हा एखाद्या संशोधनाचे निष्कर्ष साहित्य, प्रणाली आणि पद्धतींसह विशिष्ट उत्पादनांच्या उत्पादनासाठी वापरले जातात तेव्हा विकास होतो. प्रोटोटाइप आणि प्रक्रियांचे डिझाइन आणि विकास देखील या क्षेत्राचा एक भाग आहेत. विकास म्हणजे असे संशोधन जे उत्पादनासाठी आवश्यक ज्ञान आणि डिझाईन्स तयार करते आणि त्यांना प्रोटोटाइपमध्ये रूपांतरित करते उदा. कोर्स मटेरियल विकसित करणे किंवा स्वयं-गतीच्या शिक्षणासाठी संगणक सॉफ्टवेअर विकसित करणे.

८.१.५ सामान्य संशोधन आणि विकास प्रक्रिया (General R & D Process):

उपयुक्त उत्पादने तयार करण्यासाठी संशोधन आणि विकासास महिने किंवा वर्षे लागू शकतात. विद्यापीठे या प्रक्रियेचा उपयोग नवीन उत्पादन विकास आणि नाविन्यपूर्णतेसाठी करतात. प्रत्येक महाविद्यालयाची किंवा विद्यापीठाची स्वतःची वेगळी संशोधन पद्धती असली, तरी त्यासाठी एक सर्वसाधारण संशोधन प्रक्रिया ही चौकट तयार करेल.

१. कल्पना निर्माण करा
२. बाजारपेठेचे संशोधन करा
३. विद्यार्थ्यांच्या गरजा ओळखा
४. कल्पनांना परिष्कृत करा
५. कल्पनांवर लक्ष केंद्रित करा
६. उद्दिष्टे ओळखा
७. मूलभूत संशोधन

८. गृहीतक बनवा आणि स्पष्ट करा
९. संश्लेषण करा आणि सिद्धांत करा
१०. उपयोजित संशोधन
११. संकल्पना परीक्षण संशोधन
१२. उत्पादनाची रचना आणि चाचणी करा
१३. विकास
१४. प्रोटोटाइप विकसित करा आणि चाचणी करा
१५. नावीन्य
१६. तांत्रिक शोधाचा विकास आणि विपणन
१७. स्केलिंग अप
१८. उत्पादनाचे व्यापारीकरण

८.१.६ विद्यापीठांमध्ये संशोधन आणि विकास कक्ष (R & D Cell in Universities):

संशोधन आणि विकास (संशोधन आणि विकास) हे विद्यापीठांच्या वाढीसाठी आणि सुधारण्यासाठी एक मौल्यवान साधन आहे. जवळपास सर्व विद्यापीठांकडे यासाठी आर अँड डी सेल आहे. संशोधन आणि विकास विद्यापीठाच्या आकारावर अवलंबून असते. छोट्या विद्यापीठांमध्ये, संशोधन आणि विकास बजेट आणि खर्चाच्या मर्यादांमुळे उत्पादनसुधारणेवर अधिक लक्ष केंद्रित करतात. मोठी विद्यापीठे नवीन उत्पादने सादर करण्यासाठी तसेच विद्यमान उत्पादने सुधारण्यासाठी संशोधन आणि विकासाला अधिक वेळ आणि संसाधने समर्पित करण्यास सक्षम होऊ शकतात. संशोधन आणि विकासाचे फायदे बर्‍याचदा दीर्घकालीन असतात, म्हणून हे लक्षात ठेवणे महत्वाचे आहे की त्यातील गुंतवणूकीमुळे अल्प-मुदतीचा नफा होऊ शकत नाही. संशोधन आणि विकास अधिक कार्यक्षम प्रक्रिया आणि सेवा वितरीत करण्याचे नवीन मार्ग विकसित करण्यात तसेच उत्पादन विकास आणि सुधारणेस मदत करू शकते. ज्या विद्यापीठांकडे आर अँड डी सेल आहे, अशा विद्यापीठांना यश मिळण्याची शक्यता नसलेल्या विद्यापीठांपेक्षा अधिक असते.

८.२ शैक्षणिक संशोधन (EDUCATIONAL RESEARCH)

शैक्षणिक संशोधन म्हणजे शिक्षण क्षेत्राशी संबंधित माहितीचे पद्धतशीर संकलन आणि विश्लेषण होय. संशोधनात विद्यार्थ्यांचे शिक्षण, अध्यापन पद्धती, शिक्षक प्रशिक्षण आणि वर्गातील गतिशीलता यासह विविध पद्धती आणि शिक्षणाच्या विविध पैलूंचा समावेश असू शकतो.

शैक्षणिक संशोधक सामान्यतः सहमत आहेत की संशोधन कठोर आणि पद्धतशीर असले पाहिजे. तथापि, विशिष्ट मानके, निकष आणि संशोधन प्रक्रिया याबद्दल कमी सहमती

आहे. शैक्षणिक संशोधक मानसशास्त्र, अर्थशास्त्र, समाजशास्त्र, मानववंशशास्त्र आणि तत्त्वज्ञान यासह विविध शाखांचा आधार घेऊ शकतात. अनेक विद्याशाखांमधून पद्धती आखल्या जाऊ शकतात. वैयक्तिक संशोधन अभ्यासातून काढलेले निष्कर्ष अभ्यासलेल्या सहभागींच्या वैशिष्ट्यांद्वारे आणि ज्या परिस्थितीत हा अभ्यास केला गेला त्या अटींद्वारे मर्यादित केले जाऊ शकतात.

शैक्षणिक अभ्यास सुधारण्यासाठी अध्यापन-अध्ययन परिस्थितीविषयी नवीन ज्ञान विकसित करणे हा शैक्षणिक संशोधनाचा उद्देश आहे. शैक्षणिक संशोधन खालील चलांना संबोधित करू शकते:

- **शिक्षण:** विद्यार्थी विविध विषय कसे चांगले शिकतील?
- **अध्यापन:** विद्यार्थ्यांच्या कर्तृत्वाला चालना देण्यासाठी अध्यापनाच्या सर्वोत्तम पद्धती कोणत्या आहेत?
- **प्रेरणा:** शिक्षकांनी आपल्या विद्यार्थ्यांना साध्य करण्यासाठी प्रेरित करण्यासाठी सर्वोत्तम पद्धती कोणत्या आहेत?
- **विकास:** मुले आणि प्रौढ लोक त्यांच्या संज्ञानात्मक, सामाजिक आणि भावनिक कौशल्यांसह कालांतराने कसे बदलतात?
- **वर्गाचे व्यवस्थापन:** कोणत्या वर्गातील किंवा शालेय पद्धतींमुळे विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणासाठी वर्ग इष्टतम बनतो?

८.३ शिक्षण क्षेत्रातील संशोधनाची वैशिष्ट्ये (CHARACTERISTICS OF RESEARCH IN THE FIELD OF EDUCATION)

संशोधनाची वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे:

- a) आपल्या समाजात आणि शिक्षण व्यवस्थेत अंतर्भूत असलेल्या घटनेचा एक पद्धतशीर आणि गंभीर तपास म्हणजे संशोधन होय.
- b) वैज्ञानिक पद्धतीचा अवलंब करून एखाद्या घटनेचा तार्किक आणि पद्धतशीरपणे अर्थ लावणे आणि त्याचे स्पष्टीकरण देणे हे संशोधनाचे उद्दीष्ट आहे.
- c) संशोधन अनुभवजन्य पुरावे आणि निरीक्षणीय अनुभवावर आधारित असते आणि सामान्यीकरण, तत्त्वे किंवा सिद्धांत विकसित करतात आणि शिक्षणाशी संबंधित समस्यांचे प्रश्न आणि निराकरणे शोधण्याच्या दिशेने निर्देशित केले जाते.
- d) शिक्षणातील संशोधन प्रक्रिया, उत्पादन आणि शिक्षण प्रणालीशी संबंधित सामाजिक, शैक्षणिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक घटनांशी संबंधित आहे आणि मानवी वर्तन आणि त्यांच्या भावनांचा अभ्यास करते.
- e) शिक्षण क्षेत्रातील संशोधन हे दोन्ही गोष्टी नवीन तथ्यांचा शोध घेण्यासाठी आणि जुन्या गोष्टींची पडताळणी करण्यासाठी केले जाते आणि विविध मानवी क्रियाकलाप,

सामाजिक संस्था आणि शिक्षण प्रक्रिया यांच्यात प्रासंगिक संबंध प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न केला जातो.

भारतीय शिक्षण क्षेत्रातील संशोधन आणि विकास

८.४ शिक्षणातील संशोधनाचे उद्देश (PURPOSES OF RESEARCH IN EDUCATION)

- अ) संशोधनातून मनुष्याचे, सामाजिक जीवनाचे व संस्थांचे काय, केव्हा, कसे व का, या प्रश्नांची उत्तरे मिळतात. विविध तथ्ये आणि त्यांचे आंतरसंबंध शोधून काढणे आणि विकृतींचा त्याग करण्यास आणि वास्तवाबद्दलच्या आपल्या आकलनात हातभार लावण्यास आपल्याला मदत करणे हा यामागचा मुख्य उद्देश आहे.
- ब) संशोधनाचा आणखी एक उद्देश म्हणजे आपल्या समाजात आणि शिक्षण व्यवस्थेत प्रचलित असलेल्या विविध समस्यांचे निदान करणे आणि त्या समस्यांचे गंभीर व तार्किक विश्लेषण करणे. आपल्या समाजात गरिबी, बेरोजगारी, आर्थिक व स्त्री-पुरुष विषमता, सामाजिक स्तरीकरण इत्यादी असंख्य समस्या आहेत आणि या समस्यांमुळे आपल्या शिक्षणव्यवस्थेवर परिणाम होतो. अशा समस्यांचे स्वरूप आणि परिमाण यांचे निदान आणि विश्लेषण करणे आवश्यक आहे. समस्यांचे विश्लेषण केल्यास योग्य उपचारात्मक कृतींची ओळख पटते.
- क) संशोधनातून सामाजिक व शैक्षणिक संस्थांच्या स्वरूपाविषयी प्रत्यक्ष माहिती मिळते. हे ज्ञान आपल्याला सामाजिक घटनांवर नियंत्रण ठेवण्यास मदत करते. संशोधनात नवीनतम गरजा आणि प्रगतीच्या पातळीची तपासणी आणि मूल्यांकन करण्याची क्षमता देखील आहे.
- ड) संशोधनाचा आणखी एक महत्त्वाचा उद्देश म्हणजे विविध समस्या आणि आव्हानांवर संभाव्य उपाय आणि प्रभावी उपाय सुचविणे. शिक्षण प्रणाली आणि त्याच्याशी संबंधित घटक सुधारण्यासाठी संशोधक नाविन्यपूर्ण आणि सर्जनशील रणनीती आणि कल्पना घेऊन येतात. संशोधक अस्तित्वात असलेल्या वाईट गोष्टी आणि समस्यांची कारणे ओळखू शकतात आणि अशा प्रकारे ते योग्य उपचारात्मक क्रिया करण्यास मदत करू शकतात.

८.५ शिक्षणात संशोधनाचे महत्त्व (IMPORTANCE OF RESEARCH IN EDUCATION)

संशोधन हे अभ्यासाचे एक वैज्ञानिक आणि पद्धतशीर साधन आहे आणि शिक्षण क्षेत्रात त्याचे अफाट मूल्य आहे.

१. शिक्षणातील संशोधनामुळे कोणताही विषय आणि त्याचे प्राचार्य अधिक चांगल्या प्रकारे आणि सोप्या पद्धतीने समजून घेण्यास मदत होते ज्यामुळे नवीन प्रश्नांचा सामना करावा लागेल आणि त्या प्रश्नांची उत्तरे शोधण्यास आपण कोणत्याही विषयाचे नवीन सिद्धांत शिकू शकतो.

२. संशोधनामुळे संशोधनातील तफावत ओळखण्यास मदत होते, शिक्षण प्रणालीच्या विविध स्तरांवरील शिकण्याची दरी निर्माण होते आणि जे अस्तित्वात आहे आणि जे अपेक्षित आहे त्यातील अंतर कमी करण्याचा प्रयत्न केला जातो. शिक्षणाच्या सामाजिक पैलूंशी संबंधित संशोधन मुलांच्या विकासाची आणि शिकवण्याच्या पद्धतीची खात्री देते.
३. संशोधन व्यावसायिक नेहमीच शिकत असतात, गोष्टी शोधत असतात, माहितीचे विश्लेषण करत असतात, प्राप्त माहितीनुसार त्यांचे वर्तन जुळवून घेत असतात, आधुनिक मागणीनुसार सुधारणा करण्याचा विचार करत असतात आणि त्यांच्याशी जुळवून घेत असतात आणि अशा प्रकारे सामाजिक विज्ञान संशोधन समाज, सामाजिक आणि शैक्षणिक संस्थांच्या कल्याणासाठी मदत करते.
४. संशोधनातील निष्कर्ष शिक्षक, शिक्षक शिक्षक, प्रशासक, धोरणकर्ते, पालक आणि शिक्षण क्षेत्रात सहभागी असलेल्या इतर भागधारकांसाठी फायदेशीर ठरू शकतात. शिक्षणातील अंतर कमी करण्यासाठी वर्गातील अध्यापन प्रक्रियेत संशोधन निष्कर्षांची अंमलबजावणी केली जाऊ शकते. शिक्षक प्रशिक्षण कार्यक्रम, अभ्यासक्रम विकास कार्यक्रम आणि शैक्षणिक धोरणे तयार करण्यासाठी निष्कर्षांचा वापर केला जाऊ शकतो.
५. संशोधन पद्धती शिक्षकांना त्यांच्या सरावाबद्दल विश्लेषण करण्यासाठी आणि माहितीपूर्ण निर्णय घेण्यासाठी साधने देतात. संशोधनामुळे शिक्षक आणि शिक्षक शिक्षक आणि अभिमुखता यांच्या व्यावसायिक विकासास मदत होऊ शकते आणि शिक्षण प्रणालीमध्ये नवीन शैक्षणिक धोरणे, मूल्यमापन तंत्रे अंमलात आणण्यासाठी त्यांना २१ व्या शतकातील कौशल्ये आत्मसात करण्यासाठी तयार केले जाऊ शकते. शिक्षकांना त्यांच्या व्यावसायिक कृती आणि निर्णयांमध्ये शैक्षणिक संशोधनाचे संबंधित निष्कर्ष आणि वैज्ञानिक सिद्धांत वापरण्यास आणि समाकलित करण्यास सक्षम केले पाहिजे.
६. शिक्षण क्षेत्रातील संशोधनामुळे विद्यार्थ्यांचे शिक्षक, शिक्षक शिक्षक, पालक आणि इतर भागधारकांच्या शिक्षण क्षेत्राशी संबंधित विविध समस्या, स्थानिक आणि जागतिक वातावरणाशी संबंधित समज, दृष्टिकोन यांचे विश्लेषण करण्यास मदत होते. अशा प्रकारे, संशोधनाचे निष्कर्ष संबंधित भागधारकांची मते लक्षात घेऊन त्या समस्यांवर संभाव्य उपाय सूचित करतात आणि सुचवितात.

८.६ सध्याच्या शैक्षणिक संदर्भात संशोधनाची आव्हाने (CHALLENGES OF RESEARCH IN PRESENT EDUCATIONAL CONTEXT)

संशोधनाशी संबंधित अनेक आव्हाने आहेत आणि ती खालीलप्रमाणे आहेत:

१. **शिक्षणाचे राजकीय स्वरूप** : शैक्षणिक संशोधनाच्या परिणामकारकतेच्या समस्यांची सुरुवात शिक्षणाच्या राजकीय-पक्षपाती स्वरूपापासून होते. लोकशिक्षण ही एक सामाजिक रचना आहे जी प्रतिसाद देते आणि सरकारचे नियमन करते. शैक्षणिक

उद्दिष्टांच्या किंवा मानकांच्या रूपाने शैक्षणिक व्यवस्थेत अंतर्भूत असलेल्या सामाजिक आणि राजकीय आदर्शांचा शोध घेणे कठीण आहे.

२. **संशोधनाची विज्ञान म्हणून व्याख्या नसणे ही समस्या :** शैक्षणिक संशोधनामुळे शिक्षणाचे प्रश्न सुटतात आणि त्यातून त्याचा सराव निश्चित होतो, अशी अपेक्षा सुरुवातीपासूनच होती. या संदर्भात विज्ञान आणि तंत्रज्ञानावर आधारित संशोधनाच्या तुलनेत सामाजिक विज्ञानातील शैक्षणिक संशोधनाकडे अनेकदा दुर्लक्ष केले जाते आणि त्यांचे अवमूल्यन केले जाते.
३. **शैक्षणिक संशोधन आणि शिक्षणाची प्रथा यांतील विस्थापन :** शैक्षणिक संशोधनातील अकार्यक्षमता स्पष्ट करणारा तिसरा युक्तिवाद हा त्या व्यवसायाच्या व्यवहाराशी असलेल्या संबंधात दडलेला आहे. शिक्षणपद्धतीत अंतर्भूत असलेले संशोधन आणि शाळा, महाविद्यालये आणि इतर संस्थांमधील शिक्षणाचा सराव यात तफावत आहे. बहुतेक वेळा, वर्गातील प्रक्रिया, मूल्यमापन तंत्रे आणि अध्यापन साहित्य यांचा चालू असलेला सराव संशोधनाच्या सूचनांपेक्षा वेगळा असतो.

अशा अनेक गुंतागुंती आहेत ज्यांतर्गत शैक्षणिक संशोधन कार्य करते. इतर आव्हाने खालीलप्रमाणे आहेत:

१. शिक्षण आणि अध्यापनाचा अनुभव संशोधन आणि पुराव्यांवर आधारित आहे, परंतु तो सिद्धांत, विचारसरणी, सुविधा आणि पूर्वग्रह यापैकी कोणताही एक होण्याचा धोका आहे.
२. शिक्षणातील संशोधनाचा मुख्य उद्देश हा मुक्त करणे, आणि लोकशाही आणि संधीच्या समानतेला चालना देणे हा असला पाहिजे, परंतु प्रत्यक्षात, पक्षपातीपणा आणि इतर प्रभाव संशोधकांवर परिणाम करीत आहेत.
३. कृतिशील नागरिक विकसित करण्याची सर्वस्वी जबाबदारी शिक्षणाची आहे. परंतु वास्तविक संदर्भात वैचारिक मार्गाचा अवलंब करून निवडीवर मर्यादा येतात, जे शिक्षणाच्या वास्तविक हेतूच्या विरुद्ध आहे, ही प्रणाली कालबाह्य होण्याचा आणि दूरदर्शी न होण्याचा धोका आहे.
४. शिकणे गुंतागुंतीचे असते आणि यशावर अनेक घटकांचा प्रभाव पडतो, सामाजिक पार्श्वभूमी, कौटुंबिक पार्श्वभूमी, व्यक्तिमत्त्व, वय, लिंग, स्थान इ. आपल्याला स्थानिक आणि वैयक्तिक वातावरणाशी जुळवून घेता यावे म्हणून सिद्धांतांची सांगड घालणे, त्यांची चाचणी करणे आणि त्यांना आव्हान देणे आवश्यक आहे. सुविधा आणि व्यवस्थापन महत्वाचे आहे.

संसाधनांचा निधी आणि उपलब्धता, राष्ट्रीय धोरण आणि तरतुदींचा प्रभाव, संशोधकांच्या ज्ञानाची खोली आणि आकलन पातळी, धोरण अंमलबजावणी आणि प्रशासक, धोरणकर्ते, शिक्षक, नैतिक मुद्दे, वाड् मयचौर्य आणि इतर अनेक मुद्दे देखील सध्याच्या संदर्भात संशोधनाशी संबंधित आहेत जे शिक्षण क्षेत्रातील संशोधनाचे सकारात्मक परिणाम सुनिश्चित करण्यासाठी बदलणे आवश्यक आहे.

सध्याच्या शिक्षण पद्धतीत परिवर्तनाची गरज असून गुणवत्ता टिकविण्यासाठी व्यवस्थेत आमूलाग्र बदल करणे आवश्यक आहे. संशोधन आपल्याला काय कार्य करते आणि का करते, अल्प आणि दीर्घकालीन परिणाम काय आहेत हे समजून घेण्यास मदत करू शकते, निर्णय आणि कृतीचे समर्थन आणि तर्क प्रदान करते, समस्या ओळखून अनपेक्षित गोष्टींना सामोरे जाण्यास मदत करते आणि सुधारणेस प्रोत्साहन देते. म्हणूनच, शिक्षणात संशोधनाची प्रभावी अंमलबजावणी करणे ही आपल्याला सर्वात जास्त गरज आहे. संशोधनातील आव्हाने ओळखण्यासाठी आणि शिक्षण क्षेत्राच्या उन्नतीसाठी आणि आपल्या शिक्षण प्रणालीच्या कल्याणासाठी तसेच आपल्या समाजासाठी त्या आव्हानांना सामोरे जाण्यासाठी संभाव्य उपाय आणि अंमलबजावणीची रणनीती प्रदान करण्यासाठी पुढील संशोधनाचा विस्तार केला जाऊ शकतो.

८.७ भारतातील रोजगार निर्मितीमध्ये कौशल्य विकास (SKILL DEVELOPMENT IN EMPLOYMENT GENERATION IN INDIA)

८.७.१ कौशल्य विकास आणि रोजगाराच्या संधी (Skill Development and Employment Opportunity):

मूलभूतपणे, कौशल्य विकास म्हणजे एखाद्याने आपले प्रावीण्य सुधारण्यासाठी आणि भविष्यासाठी तयार राहण्यासाठी गुंतवणूक केलेली वेळ, उत्कटता म्हणून अनुसरण केलेली कोणतीही चपळता आणि योग्य वेळी यशाचे उच्च दर असलेले कार्य पूर्ण करण्याची क्षमता. हे आवश्यक आहे कारण एखाद्याची कौशल्ये त्यांच्या योजना यशस्वीपणे अंमलात आणण्याची त्यांची क्षमता निश्चित करतात.

आजच्या जगात, योग्य शिक्षण आणि प्रशिक्षणाचा अभाव लोकांना चांगल्या पगाराच्या रोजगाराची उपलब्धता मर्यादित करून स्वतःच्या प्रगतीच्या संधींपासून प्रतिबंधित करते. अखेरीस, यामुळे अशा व्यक्तींना आर्थिक विकासात प्रभावी योगदान देण्यापासून रोखले जाते. अशा प्रकारे, पुरेशी शैक्षणिक गुणवत्ता आणि प्रशिक्षण हे दारिद्र्याच्या पर्यावरण-प्रणालीला मोडून काढण्याचे मूलभूत मार्ग म्हणून ओळखले जातात. श्वेता मिश्रा या एका व्यक्तीने अगदी बरोबर म्हटले आहे की, "कौशल्य विकास हा आता निवडीचा विषय राहिलेला नाही. जुळवून घेणे, टिकून राहणे आणि यशस्वी होणे अत्यावश्यक आहे."

८.७.२ भारतातील कौशल्य विकास (Skill Development in India):

भारतात साक्षरतेचे प्रमाण सुमारे ७०% आहे, जे काही कमीतकमी विकसित देशांपेक्षा कमी आहे आणि जेव्हा रोजगारक्षमतेचा विचार केला जातो, तेव्हा त्यापैकी केवळ २०% रोजगारक्षम आहेत. साक्षरता ही केवळ शिक्षणापुरतीच मर्यादित नाही, तर कौशल्याच्या संकल्पनेपर्यंतही विस्तारित होते, ज्यात तांत्रिक कौशल्य, व्यावसायिक कौशल्ये, हस्तांतरणीय कौशल्ये, डिजिटल कौशल्ये आणि रोजगार आणि उपजीविकेसाठी आवश्यक असलेले इतर ज्ञान आणि क्षमता यांचा समावेश आहे. एका सर्वेक्षणानुसार, केवळ २५% भारतीय कर्मचार्यांनी कौशल्य विकास कार्यक्रम पार पाडला आहे आणि भारताला अधिक संख्येने कुशल कर्मचारी यांची आवश्यकता आहे.

या युगात, बऱ्याच संस्था कमी कुशल कर्मचाऱ्यांपेक्षा कुशल कर्मचाऱ्यांना प्राधान्य देतात कारण त्यांच्याकडे करिअरची उत्कृष्ट वाढ होते आणि ते कुशल कार्यासह त्याच प्रकारे संस्थेला चालना देण्यास मदत करतात. अधिक महत्त्वपूर्ण परिणामांसाठी कौशल्ये उत्पादनक्षमता आणि कामाची गुणवत्ता तीव्र करतात. जागतिक व्यापार संघटनेच्या मते, भारताने कौशल्य विकास आणि प्रशिक्षणावर लक्ष केंद्रित केल्यास २०३५ मध्ये जीडीपी पातळी ३%-५% पर्यंत वाढू शकते. देशाच्या सर्वांगीण विकासासाठी भारताने युवकांना प्रशिक्षण देण्याची आणि त्यांना कौशल्य देण्याची मोठी गरज आहे.

कौशल्य विकास आणि उद्योजकता मंत्रालय (एमएसडीई) भारतातील कौशल्य विकास उपक्रमांमध्ये समन्वय साधण्यासाठी जबाबदार आहे. देशभरात संस्था स्थापन करून देशात कौशल्य विकासाला चालना देण्याचे उद्दिष्ट असलेल्या **नॅशनल स्किल डेव्हलपमेंट कॉर्पोरेशन (एनएसडीसी)** आणि सरकार आणि खासगी क्षेत्राच्या प्रयत्नांमध्ये समन्वय साधण्याचा प्रयत्न करणारी **राष्ट्रीय कौशल्य विकास संस्था (एनएसडीए)** अशा विविध संस्थांना या संस्थेने पाठिंबा दिला असून कौशल्य विकासास मदत करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

माननीय पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी १५ जुलै २०१५ रोजी कौशल्य विकास आणि उद्योजकता मंत्रालयाच्या अंतर्गत कौशल्य भारत अभियानाचा शुभारंभ केला, ज्याचे उद्दिष्ट २०२२ पर्यंत भारतातील ४० कोटी लोकांना विविध कौशल्यांमध्ये प्रशिक्षित करण्याचे आहे. या मिशनमध्ये समाजातील चांगल्या उपजीविकेसाठी आणि आदरासाठी भारतीय तरुणांना व्यावसायिक प्रशिक्षण आणि प्रमाणपत्र देण्याचा प्रयत्न केला जातो. या मोहिमेतर्गत **राष्ट्रीय कौशल्य विकास अभियान, राष्ट्रीय कौशल्य विकास व उद्योजकता धोरण, २०१५, प्रधानमंत्री कौशल्य विकास योजना (पीएमकेव्हीवाय), कौशल्य कर्ज योजना, ग्रामीण भारत कौशल्य इत्यादी विविध उपक्रम आहेत.**

सीएलआर स्किल ट्रेनिंग फाउंडेशन सारख्या खाजगी संस्था युवकांना कौशल्य विकास, तांत्रिक कौशल्य प्रशिक्षण आणि रोजगार, कमवा आणि शिका, गैर-तांत्रिक कौशल्ये आणि सॉफ्ट स्किल्स सेवा देण्यासाठी सरकारच्या **एनईईएम** योजनेच्या तरतुदीनुसार कार्य करतात. देशातील जनतेच्या शिक्षण आणि कौशल्य विकासापर्यंतच्या सुरुवातीच्या टप्प्यापासून ते शैक्षणिक संधींमध्ये सुधारणा करणाऱ्या कार्यक्रमांना आपण पाठिंबा दिला पाहिजे.

कौशल्य विकास हे लोकांना सक्षम बनवण्यासाठी, त्यांच्या भविष्याचे रक्षण करण्यासाठी आणि एखाद्या व्यक्तीच्या सर्वांगीण विकासासाठी एक महत्त्वाचे साधन आहे. आजच्या जागतिकीकरणात रोजगारक्षमता वाढवणारा हा महत्त्वाचा पैलू आहे. कौशल्य हे एखाद्याच्या शैक्षणिक स्थितीइतकेच आवश्यक आहे. शिक्षण आणि कौशल्ये आता हातात हात घालून गेली पाहिजेत. एखाद्या देशाची आर्थिक वाढ आणि सामुदायिक विकास यांमागील त्यांची मुळे आहेत.

या संदर्भात शिक्षण आणि कौशल्यांच्या संपादनामुळे औद्योगिक प्रगती, आर्थिक विविधता, नाविन्यता, तांत्रिक उत्क्रांती आणि देशाचा सर्वांगीण विकास होऊ शकतो.

८.७.३ भारतातील कौशल्य विकासाचे फायदे (Advantage of Skill Development in India):

- प्राविण्यवृद्धी
- कौशल्य संच वाढवा
- अधिक परिणामांसह कमी वेळात कार्य साध्य करा
- कामगिरीच्या पातळीत वाढ

भारत सरकारने कौशल्य विकासासाठी अनेक योजना आखल्या आहेत, पण त्याही भारतात कौशल्य विकास प्रशिक्षणाच्या संधी निर्माण करण्यासाठी पुरेशा नाहीत. त्यांना कौशल्य विकास कार्यक्रमांवर जोर देण्याची आणि व्यक्तींना त्यांच्या प्रतिभेचा आणि ज्ञानाचा उपयोग करण्यास मदत करण्याची आवश्यकता आहे. आज प्रत्येकाला चांगले करिअर प्रस्थापित करायचे आहे आणि त्यासाठी योग्य कौशल्य विकास प्रशिक्षणाची गरज आहे. कोणत्याही व्यक्तीच्या करिअरचा तो एक महत्त्वाचा भाग ठरतो. लोकांचे सर्वांगीण कौशल्य वाढविण्यासाठी भारतातील कौशल्य विकास प्रशिक्षण अनिवार्य केले पाहिजे. त्यांना विकसित करण्यासाठी योग्य मार्गदर्शन आणि प्रशिक्षण उपक्रमांची आवश्यकता आहे. संप्रेषण, तांत्रिक ज्ञान इत्यादी गोष्टी व्यक्तींना धरून ठेवण्यासाठी महत्त्वाच्या असतात. कौशल्य विकास प्रशिक्षणाद्वारे त्यांना वाढविण्यासाठी आणि विकसित करण्यासाठी पुरेशी संधी मिळाली तरच हे शक्य होईल. अनेक विद्यापीठांनी कौशल्य विकासाला महत्त्व दिले असल्याने अनेक विद्यार्थी सहज बसवले गेल्याचे आढळून आले. आज संस्थांना प्रभावी आणि उत्पादक लोक हवे आहेत. कौशल्य विकासामुळे लोक प्रभावीपणे काम करू शकतात आणि जे काही करतात त्यात यश मिळवू शकतात. पदोन्नतीची शक्यता वाढू शकते आणि व्यक्ती त्यांच्या कारकीर्दीत लिफ्टचा अनुभव घेऊ शकतात. एकूणच काय तर भारतात कौशल्य विकासाचे प्रशिक्षण आवश्यकच!

८.७.४ भारतातील कौशल्य विकास प्रशिक्षणात तंत्रज्ञानाचे महत्त्व भारत (Significance of Technology in Skill Development Training in India):

पुढाकारातील कौशल्य विकास प्रशिक्षण वाढविण्यासाठी तंत्रज्ञान आवश्यक आहे. तंत्रज्ञान उमेदवारांसाठी मानक प्रशिक्षण साधने परिभाषित करण्यात मदत करते जेणेकरून सर्व चाचण्या आणि ट्यूटोरियल सहजपणे आयोजित केले जाऊ शकतात. कुशल कामगार निर्माण करण्याचे मुख्य उद्दीष्ट तरुणांना रोजगाराच्या संधींशी जोडले जाणे आवश्यक आहे. आवश्यक संधींशिवाय देशातील बेरोजगारीची मूळ आव्हाने कधीच सुटणार नाहीत!

८.७.५ कौशल्य विकास भारताच्या भविष्याला कसा आकार देत आहे? (How is Skill Development Shaping the future of India):

१. रोजगारक्षमतेची सुधारलेली परिस्थिती : सरकार आणि विद्यापीठांनी कौशल्य विकासावर भर दिला असल्याने प्लेसमेंट ड्राइव्हच्या वेळी अनेक विद्यार्थ्यांना सहज बसवण्यात आल्याचे आढळून आले. कोणत्याही संघटनेला प्रभावी, उत्पादक आणि

निपुण कर्मचार्यांची आवश्यकता असते. कौशल्य विकासामुळे लोक उत्पादकतेने काम करू शकले आणि कमी वेळात, अधिक चांगली स्व-वाढ आणि कॉर्पोरेटसह, अधिक संख्येने लक्ष्य साध्य करू शकले.

२. **सरकार तरुणांना त्यांच्या आवडीनुसार आणि गरजेनुसार चांगल्या संधी उपलब्ध करून देत आहे:** किमान ७०% लोकांपर्यंत रोजगार दर वाढविणे हे यामागील उद्दीष्ट आहे. कौशल्य जागरूकता कार्यक्रम लोकांना कौशल्य प्रशिक्षण उपक्रमाचे प्रॉस्पेक्टस समजण्यास आणि अधिक लक्ष्य साध्य करण्यात मदत करण्यास मदत करीत आहेत.
३. **वैयक्तिक विकास:** कौशल्य विकासामुळे कोणत्याही क्षेत्रातील व्यक्तीचे प्रावीण्य वाढते. व्यावसायिक नेटवर्क, अधिक चांगले संप्रेषण, वेळेचे व्यवस्थापन आणि वाटाघाटी कौशल्ये तयार करण्यासाठी कौशल्य वाढवते.
४. **प्रतिभेची जोपासना:** कौशल्ये ही अशी गोष्ट आहे जी शिकून मिळवता येते. कौशल्य प्रशिक्षण लोकांना इच्छित क्षेत्रात त्यांच्या जन्मजात प्रतिभेची ओळख पटविण्यास, प्रशिक्षित करण्यास आणि जोपासण्यास मदत करत आहे.
५. **ड्रॉपआउट्सची संख्या कमी:** भारतातील सर्वात मोठा प्रश्न म्हणजे बेरोजगारी. आज नियोक्त्यांना आवश्यक असलेल्या मूलभूत कौशल्यांवर प्रक्रिया करण्यासाठी विद्यार्थ्यांना मदत करण्यासाठी आणि त्यांच्या कारकीर्दीकडे एक चांगली दिशा निर्देशित करण्यासाठी कौशल्य विकास.
६. **करिअर वाढीच्या वाढत्या संधी:** प्रत्येकाला आपल्या आयुष्यात चांगलं करिअर सुशोभित करण्याची इच्छा असते. कोणत्याही यशस्वी करिअर प्रवासात कौशल्य विकास हा सर्वात महत्त्वाचा भाग असतो. कौशल्यामुळे व्यक्ती लवचिक, विश्वासार्ह, उत्पादक आणि कार्यक्षम होऊन नोकरीच्या प्रॉस्पेक्टसमध्ये कार्यक्षम बनते आणि त्यामुळे करिअरच्या संधी रुंदावतात.

प्रभावी, कार्यक्षम आणि शाश्वत कौशल्य विकास परिसंस्थेचा पाया गेल्या काही वर्षांत घातला गेला होता, परंतु आता त्यावर बांधकाम करण्याची वेळ आली आहे. ब्लूमबर्ग इकॉनॉमिक लेख आणि त्याच्या अंदाजानुसार, भारताचा जीडीपी २०१९ मध्ये २.७ ट्रिलियन डॉलरवरून २०२५ पर्यंत ५ ट्रिलियन डॉलर्स आणि २०३० पर्यंत ८.४ ट्रिलियन डॉलर्सपर्यंत वाढेल. आपण ते साध्य करतो की नाही हे आपण या दशकाचे भांडवल कसे करतो आणि आपण व्यत्ययांची कारणे किती प्रभावीपणे दूर करतो यावर अवलंबून आहे. आपण या संधीचा उपयोग अधिक प्रेरणा घेऊन तर्कसंगत आणि गंभीरपणे स्वतःची पुनर्बांधणी करण्यासाठी केला पाहिजे. हे काम हक्कूलियन आहे परंतु अशक्य नाही. संभाव्य भविष्य आणि संभाव्य भविष्य यातील अंतर हे लवचिकपणा आणि दृढनिश्चयाने नेहमीच कमी केले जाते.

८.७.६ बेरोजगारी कमी करण्यासाठी कौशल्य विकासाचे महत्त्व (Importance of Skill Development to Reduce Unemployment):

बहुतेक सुशिक्षित भारतीय तरुण रोजगारासाठी तयार नसतात म्हणून उद्योगांमधील भरती करणारे कुशल उमेदवार शोधण्यासाठी धडपडत आहेत. कंपन्या दररोजच्या आधारावर वापरत असलेल्या नवीन युगातील कौशल्यांचा त्यांच्यात अजूनही अभाव आहे. टेक व्यावसायिकांवर सर्वात जास्त परिणाम होऊ शकतो. अभियांत्रिकी, आयटी इत्यादी उद्योग-विशिष्ट प्रशिक्षणासाठी मर्यादित ऑनलाइन आणि ऑफलाइन अभ्यासक्रमांसह, बहुतेक तरुण व्यावसायिकांमध्ये त्यांच्या कामाच्या ठिकाणी ऑन-द-फ्लोअर समस्यांचा सामना करताना आत्मविश्वासाचा अभाव असतो. शिवाय, शाळा, महाविद्यालये आणि विद्यापीठे जुन्या अभ्यासक्रमांचे पालन करीत असल्याने उद्योगांद्वारे अवलंबल्या जाणार् या नवीन तंत्रज्ञानाच्या ज्ञानाची लक्षणीय कमतरता आहे. जेव्हा व्यावसायिक वास्तविक जीवनातील परिस्थितीला सामोरे जातात तेव्हा यामुळे अडथळा निर्माण होतो.

परंतु येथेच कौशल्य विकास मदत करू शकतो. कौशल्य विकासामुळे कुशल आणि बेरोजगार तरुणांच्या संख्येतील विषमता संपुष्टात येऊ शकते. कौशल्य विकास शिक्षणापेक्षा एक पायरी वर जातो आणि विद्यार्थ्यांना व्यावसायिक होण्यासाठी तयार करतो. जगातील सर्वात तरुण देशांपैकी एक असल्याने, जागतिक सोर्सिंगसाठी पसंतीचे ठिकाण बनण्याची क्षमता भारतात आहे. कौशल्य विकास तरुण व्यावसायिकांमध्ये अधिक आत्मविश्वास निर्माण करून हे प्रत्यक्षात आणू शकतो.

त्यांची रोजगारक्षमता जसजशी वाढेल, तसतसे बेरोजगारीचे प्रमाण कमी होईल आणि शेवटी देशाची आर्थिक वाढ होईल.

८.७.७ उपाय (Solution):

भारतातील केवळ ३% कर्मचार्यांना औपचारिक प्रशिक्षण दिले जाते. दुसरीकडे, चीनच्या ८०% पेक्षा जास्त कर्मचार्यांना प्रशिक्षण दिले जाते. आपल्या शेजारच्या भागात ताबडतोब स्पर्धा असल्यामुळे, आपणही अधिक चांगली रणनीती अवलंबण्याची गरज आहे. शिक्षणाच्या सामान्य मानकांना निरोप देण्याची आणि नवीन पद्धतींचा अवलंब करण्याची वेळ आली आहे. प्रशिक्षण आणि कौशल्य विकासाची मानके जितकी उच्च असतील तितके आपले कार्यबल अधिक चांगले होऊ शकते.

एडटेक प्लॅटफॉर्म उद्योग तज्ञांकडून अंतर्दृष्टी प्रदान करणारे कार्यक्रम आणि एक अभ्यासक्रम सादर करून हे अंतर कमी करीत आहेत जे भारतीय तरुणांना विद्यार्थी ते व्यावसायिक आणि शेवटी, खरे नेते असा प्रवास करण्यास मदत करतात.

नॅशनल स्किल डेव्हलपमेंट कॉर्पोरेशन (एनएसडीसी) देखील ही समस्या सोडवण्यासाठी हातभार लावू शकते. कौशल्य विकासाकडे अजूनही ज्या प्रकारचे लक्ष दिले पाहिजे तितके लक्ष दिले जात नाही. एनएसडीसी त्याभोवती अधिक जागरूकता निर्माण करू शकते आणि व्यावसायिकांना मदत करू शकेल असे योग्य कार्यक्रम घेऊन येऊ शकते. त्याचा सध्याचा प्लेसमेंटचा यशाचा दर केवळ १२% आहे. हे अभ्यासक्रमात अजूनही अस्तित्वात असलेल्या क्रॅकचे प्रमाण सांगते.

हे प्रश्न सोडविण्यासाठी कदाचित बरीच वर्षे लागू शकतात. परंतु योग्य दिशेने एक पाऊल आपल्याला शेवटी तेथे पोहोचण्यास मदत करू शकते. सरकार, शिक्षण व्यवस्था, उद्योग आणि विद्यार्थी यांनी एकमताने कौशल्य विकास आणि प्रत्यक्ष ज्ञानाचे महत्त्व समजून घेतले आणि मान्य केले तरच बदल घडून येऊ शकतो.

तंत्रज्ञानाची वाढती भूमिका, हवामान बदल, लोकसंख्याशास्त्रीय बदल, शहरीकरण आणि मूल्यसाखळीचे जागतिकीकरण यासारख्या जागतिक मेगा ट्रेंडमुळे कामाचे आणि कौशल्यांच्या मागणीचे स्वरूप बदलत आहे. २१ व्या शतकातील कामगार बाजारात यशस्वी होण्यासाठी, एखाद्याला सर्वसमावेशक कौशल्य संचाची आवश्यकता आहे:

१. **संज्ञानात्मक कौशल्ये**, ज्यात गुंतागुंतीच्या कल्पना समजून घेण्याची, पर्यावरणाशी प्रभावीपणे जुळवून घेण्याची, अनुभवातून शिकण्याची आणि तर्कशक्तीची क्षमता समाविष्ट असते. मूलभूत साक्षरता आणि संख्यात्मकता तसेच सर्जनशीलता, गंभीर विचार आणि समस्या सोडवणे ही संज्ञानात्मक कौशल्ये आहेत.
२. **सामाजिक-भावनिक कौशल्ये**, जी आंतरवैयक्तिक आणि सामाजिक परिस्थिती प्रभावीपणे नेव्हिगेट करण्याच्या क्षमतेचे वर्णन करतात आणि त्यात नेतृत्व, सांघिक कार्य, आत्म-नियंत्रण आणि धैर्य यांचा समावेश आहे.
३. **तांत्रिक कौशल्ये**, जी विशिष्ट कार्य करण्यासाठी आवश्यक असलेले प्राप्त ज्ञान, कौशल्य आणि परस्परसंवादांचा संदर्भ देतात, ज्यात आवश्यक सामग्री, साधने किंवा तंत्रज्ञानावरील प्रभुत्वाचा समावेश आहे.
४. **डिजिटल कौशल्ये**, जी वरील सर्व कौशल्यांवर क्रॉस-कटिंग आणि रेखाटन करतात आणि माहिती सुरक्षितपणे आणि योग्यरित्या प्रवेश करणे, व्यवस्थापित करणे, समजून घेणे, समाकलित करणे, संवाद साधणे, मूल्यांकन करणे आणि तयार करण्याच्या क्षमतेचे वर्णन करतात.

कौशल्यांचा विकास रोजगारक्षमता आणि श्रम उत्पादकता वाढवून आणि देशांना अधिक स्पर्धात्मक बनण्यास मदत करून संरचनात्मक परिवर्तन आणि आर्थिक वाढीस हातभार लावू शकतो. उच्च-गुणवत्तेच्या कर्मचार्यांमधील गुंतवणूकीमुळे एक सद्गुणी चक्र तयार होऊ शकते, जेथे संबंधित आणि गुणवत्तेची कौशल्ये उत्पादकता वाढ आणि थेट परदेशी थेट गुंतवणूक सक्षम करतात, ज्यामुळे सध्याच्या कर्मचार्यांना अधिकाधिक चांगल्या रोजगार आणि शिक्षण आणि प्रशिक्षण प्रणालीमध्ये अधिक सार्वजनिक आणि खाजगी गुंतवणूक मिळते. यामुळे, सध्याच्या आणि भविष्यातील दोन्ही कर्मचार्यांसाठी रोजगारक्षमता आणि उत्पादकता वाढते.

तरीही, बहुतेक देश कौशल्य विकासाचे आश्वासन पूर्ण करण्यासाठी संघर्ष करत आहेत. मूलभूत साक्षरता आणि काम करणार्या वयोगटातील लोकसंख्येच्या संख्यात्मकतेत प्रचंड तफावत आहे, कारण १५+ (किंवा जागतिक लोकसंख्येच्या १८ टक्के) वयोगटातील ७५० दशलक्ष लोक लिहिता-वाचता येत नाहीत, असे सांगतात, जर साक्षरतेचे मोजमाप थेट मूल्यमापनाद्वारे केले गेले तर ते जवळजवळ दुप्पट असते. प्रौढ कौशल्यांचे मोठ्या प्रमाणावरील आंतरराष्ट्रीय मूल्यमापन सामान्यतः कौशल्यांच्या विसंगतीकडे तसेच

अभ्यास, संस्था आणि लोकसंख्या गटांच्या क्षेत्रातील शिक्षणाकडे परत येण्यामध्ये मोठ्या प्रमाणात भिन्नता दर्शवितात. अनेक विकसनशील देशांतील नियोक्ते असे सांगतात की, कुशल कामगारांची कमतरता ही त्यांच्या कार्यासाठी एक मोठी आणि वाढती अडचण आहे, ज्यामुळे त्यांच्या नाविन्यपूर्ण क्षमतेवर परिणाम होतो.

कोविड-१९ साथीच्या रोगामुळे समन्यायी, समर्पक आणि गुणवत्तापूर्ण कौशल्य विकासाच्या संकटपूर्व दृष्टीला अधिक दिलासा मिळाला आहे, ज्यामुळे सुधारणेच्या मागणीत अनपेक्षित निकडीची भर पडली आहे आणि निष्क्रियतेच्या प्रचंड खर्चावर प्रकाश टाकण्यात आला आहे.

८.७.८ कौशल्य विकासासाठी देशांनी ज्या महत्त्वाच्या मुद्द्यांचा सामना करणे आवश्यक आहे ते असे आहेत:

१. **प्रवेश आणि पूर्णता:** संबंध जगात, प्रीस्कूलपासून ते माध्यमिक शिक्षणापासून ते व्यावसायिक प्रशिक्षणापर्यंतच्या शिक्षण आणि कौशल्य विकासातील गुंतवणुकीचा परतावा जास्त आहे. कमी साक्षरतेसाठी वेतन दंड कोलंबिया, जॉर्जिया आणि युक्रेनमध्ये नऊ टक्के गुण आणि घानामध्ये १९ टक्के गुण आहे. आणि याच्या अगदी उलट ही गोष्ट खरी आहे: ब्राझीलमध्ये, व्यावसायिक कार्यक्रमांचे पदवीधर सामान्य माध्यमिक शालेय शिक्षण घेतलेल्यांपेक्षा सुमारे १० टक्के जास्त वेतन मिळवतात. तरीही, अनेक कमी उत्पन्न असलेल्या आणि मध्यम उत्पन्न असलेल्या देशांमध्ये न्याय्य प्रवेशाची तरतूद करणे हे एक आव्हान आहे. शिवाय, बरेच विद्यार्थी जे शिक्षण किंवा प्रशिक्षण कार्यक्रमांमध्ये प्रवेश घेण्यास व्यवस्थापित करतात ते त्यांचे शिक्षण पूर्ण करत नाहीत आणि औपचारिक पात्रता प्राप्त करण्यास चुकतात, ज्यामुळे आजीवन कमाईच्या संभाव्यतेच्या बाबतीत शैक्षणिक गुंतवणूकीवरील परतावा नाटकीयरित्या कमी होऊ शकतो.
२. **गुणवत्ता:** बरेच तरुण मूलभूत साक्षरतेचे कौशल्य आत्मसात न करता शाळेत जातात, ज्यामुळे त्यांना नोकरीच्या बाजारात स्पर्धा करणे शक्य होत नाही. घानामधील एकूण कामकाजाच्या वयाच्या लोकसंख्येपैकी ८० टक्क्यांहून अधिक आणि केनियातील ६० टक्क्यांहून अधिक लोकांना तुलनेने सोप्या ग्रंथांमधून साधी माहिती मिळू शकत नाही. जे लोक माध्यमिक आणि पोस्ट-सेकंडरी स्तरावर तांत्रिक आणि व्यावसायिक प्रशिक्षणात प्रवेश करतात त्यांच्यासाठी, परतावा विशेषीकरण आणि संस्थेद्वारे मोठ्या प्रमाणात बदलू शकतो. अनेक देशांमधील तांत्रिक आणि व्यावसायिक प्रशिक्षण (टीव्हीईटी) प्रणालींना गुणवत्तेच्या हमीशी संबंधित आव्हानांचा सामना करावा लागतो, परिणामी सामान्य माध्यमिक किंवा तृतीयक शिक्षणाच्या तुलनेत व्यावसायिक ट्रॅक हा दुसर् या क्रमांकाचा सर्वोत्तम पर्याय असल्याचे समजते.
३. **प्रासंगिकता:** तांत्रिक आणि व्यावसायिक शिक्षण आणि प्रशिक्षण - जे सहा महिने ते तीन वर्षांपर्यंत कोठेही टिकू शकते - तरुणांना, विशेषत: स्त्रियांना, चांगल्या पगाराच्या नोकरीसाठी स्पर्धा करण्याचे कौशल्य देऊ शकते. असे असले तरी, या कार्यक्रमांचा अभ्यासक्रम आणि वितरण कामगार बाजारपेठेच्या गरजांना प्रतिसाद देईल याची

खात्री करण्यासाठी स्थानिक नियोक्त्यांना गुंतवून ठेवण्याच्या दृष्टीने अधिक प्रयत्न करणे आवश्यक आहे.

४. **कार्यक्षमता:** प्रशासन, वित्तपुरवठा आणि गुणवत्तेची हमी यांच्याशी संबंधित आव्हाने देखील कौशल्य विकास कार्यक्रमांच्या कार्यक्षमतेवर परिणाम करतात. परिणामी अनावश्यकपणे उच्च खर्च वंचित तरुण आणि प्रौढांना या प्रोग्राम्समध्ये प्रवेश करण्याच्या संधी मर्यादित करू शकतात.

चांगली बातमी अशी आहे की कौशल्य विकासामध्ये काय कार्य करते आणि काय नाही आणि कोणासाठी, याचा पुरावा वाढत आहे. जागतिक बँक समूहात (डब्ल्यूबीजी) आम्ही जगभरातील सरकारांना कौशल्य विकासाच्या सर्वात मूलभूत आव्हानांचा सामना करण्याच्या उद्देशाने सुधारणा आणि कार्यक्रमांची रचना, अंमलबजावणी आणि शिकण्यास पाठिंबा देतो.

आता आपण हे व्यापक अखिल भारतीय चळवळ आपल्या देशाच्या भविष्यामध्ये सुधारणा घडवून आणण्यात कशा प्रकारे अविभाज्य भूमिका बजावू शकते, याचा शोध घेणार आहोत.

१. **रोजगाराच्या दरात झालेली वाढ:** आतापर्यंत भारतातील जॉब मार्केटमध्ये अशा उमेदवारांचा समावेश होता, जे सुशिक्षित असूनही अनेक संधी गमावून बसले होते, कारण त्यांच्याकडे विशिष्ट जॉब प्रोफाइलसाठी आवश्यक असलेल्या कौशल्यांचा अभाव असू शकतो. 'स्किल इंडिया' या उपक्रमामुळे व्यक्ती नियुक्त केलेल्या कौशल्य विकास संस्थांकडून विविध क्षेत्रांत योग्य ते प्रशिक्षण मिळवू शकतात आणि व्यावसायिक क्षेत्रात येण्यापूर्वी नोकरीस तयार होऊ शकतात.
२. **उत्पादकतेत वाढ:** कौशल्य विकासाद्वारे व्यक्ती योग्य मार्गदर्शनाने हळूहळू आपली उत्पादकता सुधारू शकतील, ज्यामुळे त्यांची कार्यक्षमता आणखी वाढेल. या मोहिमेचे उद्दीष्ट एक कुशल कामगार निर्माण करणे हे आहे - हा घटक भारताच्या श्रमशक्तीची परिस्थिती मोठ्या प्रमाणात सुधारू शकतो आणि आपल्या देशाच्या विकासाला अनेक पटींनी गती देण्यास मदत करू शकतो.
३. **तरुणांना ब्लू कॉलर जॉब्स मिळवून देण्यासाठी सक्षम करा:** 'स्किल इंडिया' मिशन अंतर्गत पीएमकेव्हीवाय योजनेमुळे तरुणांना अनेक ब्लू कॉलर जॉब्स मिळू शकतात, कारण या उपक्रमांतर्गत प्रशिक्षण घेणाऱ्यांना ते यशस्वीरित्या पूर्ण झाल्यावर अधिकृत प्रमाणपत्र मिळते. हे त्यांचे प्रशिक्षण सत्यापित करू शकते आणि त्यांना नोकरीच्या चांगल्या संभाव्यतेत प्रवेश मिळविण्यात मदत करू शकते.
४. **प्राथमिक आणि माध्यमिक शिक्षण स्तरावर कौशल्य विकास:** 'स्किल इंडिया' हे अभियान कौशल्यातील तफावत आणखी कमी करण्यासाठी शालेय स्तरावर कौशल्य विकासाला प्रोत्साहन देते आणि प्रोत्साहन देते. असे केल्याने लवकरच नोकरीसाठी तयार असलेल्या व्यक्ती तयार होण्यास मदत होऊ शकते - ज्यामुळे त्यांना त्यांच्या मार्गात कोणत्याही अडथळ्यांशिवाय त्यांच्या व्यावसायिक प्रवासास प्रारंभ करण्यास सक्षम केले जाऊ शकते

५. **ग्रामीण लोकसंख्याशास्त्रातील रोजगाराची परिस्थिती सुधारणे:** भारतातील ग्रामीण लोकसंख्येमध्ये कौशल्यांच्या तफावतीची समस्या बहुतांशी प्रचलित असल्याने या कलमात वाढ करणे आणि त्यांची रोजगारक्षमता सुधारण्यासाठी त्यांची कौशल्ये ओळखणे अत्यंत महत्त्वाचे बनले आहे. 'स्किल इंडिया'मुळे ग्रामीण भागातील अनेक व्यक्तींना विविध कार्यक्रमांमध्ये प्रशिक्षण घेतल्यानंतर चांगल्या पगाराच्या नोकऱ्या मिळवता आल्या आहेत आणि/किंवा पुढे त्यांनी आयुष्यात कधीतरी आत्मसात केलेल्या कौशल्यांचा सन्मान करता आला आहे. हा कल असाच चालू राहिला, तर ग्रामीण लोकसंख्याशास्त्र भारताच्या विकासाला अधिकाधिक प्रमाणात चालना देण्यात आपला वाटा उचलू शकेल.

हे साध्य करणे कठीण काम वाटत असले, तरी वस्तुस्थितीमुळे व्यवस्थेतील तसेच या मिशनसाठी लोकांचा विश्वास नक्कीच पुनर्संचयित होऊ शकतो. म्हणूनच, आपण असे म्हणू शकतो की हे घटक भारताच्या भविष्यामध्ये क्रांती घडवून आणण्यासाठी 'स्किल इंडिया'ला नक्कीच मदत करू शकतात - कोणत्याही आव्हानांवर मात करू शकेल आणि देशाच्या अर्थव्यवस्थेत महत्त्वपूर्ण योगदान देऊ शकेल असे कार्यबल तयार करू शकतील.

८.८ १२ वी पंचवार्षिक योजना (२०१२-२०१७) (12th YEAR PLAN)

भारत सरकारच्या बाराव्या पंचवार्षिक योजनेत ९% विकास दर गाठण्याचा निर्णय घेण्यात आला आहे परंतु राष्ट्रीय विकास परिषदेने (एनडीसी) २७ डिसेंबर २०१२ रोजी बाराव्या योजनेसाठी ८% विकास दरास मान्यता दिली.

जागतिक पातळीवरील ढासळत्या स्थितीमुळे पुढील पाच वर्षांत सरासरी ९ टक्के विकासदर गाठणे शक्य नसल्याचे नियोजन आयोगाचे उपाध्यक्ष माँटेकसिंग अहलुवालिया यांनी म्हटले आहे. नवी दिल्ली येथे झालेल्या राष्ट्रीय विकास परिषदेच्या बैठकीत या योजनेला मंजुरी देऊन अंतिम वाढीचे लक्ष्य ८% निश्चित करण्यात आले आहे.

देशाच्या एनडीसीसमोर मान्यतेसाठी अंतिम क्रमांक (आर्थिक वाढीचे लक्ष्य) निवडण्यासाठी लवकरच त्यांनी आयोगाच्या इतर सदस्यांशी आपली मते मांडावीत, असेही त्यांनी सूचित केले.

१२ व्या पंचवार्षिक योजनेत गरिबी १० टक्क्यांनी कमी करण्याचा सरकारचा मानस आहे. अहलुवालिया म्हणाले, "योजनेच्या कालावधीत शाश्वत आधारावर दारिद्र्याचा अंदाज दरवर्षी ९% ने कमी करण्याचे आमचे लक्ष्य आहे". तत्पूर्वी, राज्य नियोजन मंडळे आणि नियोजन विभागांच्या परिषदेत बोलताना ते म्हणाले की, अकराव्या योजनेदरम्यान दारिद्र्य कमी होण्याचे प्रमाण दुपटीने वाढले आहे. आयोगाने म्हटले होते की , तेंडुलकर दारिद्र्यरेषेचा वापर करताना २००४-०५ ते २००९-१० या पाच वर्षांत घट होण्याचे प्रमाण दरवर्षी सुमारे १.५% अंक इतके होते, जे १९९३-९५ ते २००४-०५ या कालावधीच्या तुलनेत दुप्पट होते. या योजनेचे उद्दीष्ट सर्व प्रकारच्या अडथळ्यांपासून बचाव करणार् या देशाच्या पायाभूत सुविधा प्रकल्पांच्या सुधारणेचे उद्दीष्ट आहे. नियोजन आयोगाने सादर केलेल्या दस्तऐवजात १२ व्या पंचवार्षिक योजनेत पायाभूत सुविधांच्या वाढीमध्ये १ ट्रिलियन अमेरिकन डॉलरपर्यंतची खासगी गुंतवणूक आकर्षित करण्याचे उद्दीष्ट

आहे, ज्यामुळे सरकारचा अनुदानाचा बोजा जीडीपीच्या २ टक्क्यांवरून (एकूण देशांतर्गत उत्पादन) १.५ टक्क्यांपर्यंत कमी होईल. यूआयडी (युनिक आयडेंटिफिकेशन नंबर) योजनेतील अनुदानांच्या रोख हस्तांतरणासाठी एक व्यासपीठ म्हणून काम करेल.

बाराव्या पंचवार्षिक योजनेची उद्दिष्टे अशी होती:

- बिगरशेती क्षेत्रात ५० दशलक्ष नवीन कामाच्या संधी निर्माण करणे.
- शाळा नोंदणीतील लिंगभाव आणि सामाजिक दरी दूर करणे.
- उच्च शिक्षणाची उपलब्धता वाढविणे.
- ०-३ वर्षे वयोगटातील मुलांमधील कुपोषण कमी करणे.
- सर्व गावांना वीज उपलब्ध करून देणे.
- ग्रामीण भागातील ५०% जनतेला पिण्याचे पाणी योग्य प्रकारे उपलब्ध व्हावे, यासाठी.
- दरवर्षी १ दशलक्ष हेक्टरने हरित क्षेत्र वाढविणे.
- ९०% कुटुंबांना बँकिंग सेवा उपलब्ध करून देणे.

तक्ता २.३ मध्ये दिलेल्या जी.व्ही.ए.च्या क्षेत्रीय योगदानावरून असे दिसून येते की बाराव्या योजनेच्या कालावधीत कृषी आणि उद्योगांचा वाटा कमी होत आहे, तर सेवांचा वाटा सातत्याने वाढत आहे. २०१५-१६ (पीई) मध्ये जीव्हीएमधील शेतीचा वाटा १७.० टक्क्यांपर्यंत आणि उद्योगांचा २९.७ टक्क्यांपर्यंत खाली येण्याची शक्यता आहे. तथापि, २०१५-१६ (पीई) मध्ये सेवांचा वाटा ५३.२ टक्क्यांपर्यंत पोहोचण्याची अपेक्षा आहे. विकासाच्या तुलनेने सुरुवातीच्या टप्प्यावर एकूण उत्पादनात सेवांसाठी इतका मोठा वाटा हा वैशिष्ट्यपूर्ण नाही आणि चिंतेची बाब आहे, कारण भारतात शेतीकडून सेवांकडे होणारा संरचनात्मक बदल औद्योगिक क्षेत्राला मागे टाकत आहे.

Item/Year	2012-13	2013-14	2014-15	2015-16 [@]
Agriculture, forestry & fishing	18.2	18.3	17.4	17.0
Industry of which	31.7	30.8	30.0	29.7
Manufacturing	17.1	16.5	16.1	16.2
Services	50.0	50.9	52.6	53.2
Total GVA at Basic Prices	100.0	100.0	100.0	100

Source: Central Statistics Office (CSO)

हे लक्षात घेणे महत्वाचे आहे की जीव्हीएमधील उत्पादन क्षेत्राचा वाटा बाराव्या योजनेच्या पहिल्या तीन वर्षांत कमी होत आहे आणि २०१५-१६ (पीई) मध्ये तो आणखी कमी होऊन

१६.२ टक्क्यांपर्यंत खाली येण्याची शक्यता आहे. अर्थव्यवस्थेला उच्च-विकासाच्या मार्गावर नेण्यासाठी, औद्योगिक क्षेत्राच्या - विशेषतः उत्पादन - संभाव्यतेचा उपयोग करणे अत्यंत आवश्यक आहे ज्यामुळे एकूण वाढीस चालना मिळेल. भारताला जगाचे उत्पादन केंद्र बनवण्याच्या उद्देशाने सरकारने 'स्किल इंडिया' आणि 'मेक इन इंडिया' सारखे कार्यक्रम सुरू केले आहेत.

देशाला सध्या दुहेरी आव्हानाचा सामना करावा लागत आहे: उच्च प्रशिक्षित, दर्जेदार श्रमांची तीव्र कमतरता, तसेच कर्मचार्यांच्या मोठ्या वर्गाची गैर-रोजगारक्षमता, ज्यांच्याकडे सुशिक्षित असताना, कमी किंवा कोणतेही नोकरीचे कौशल्य नाही. कौशल्य विकास आणि उद्योजकता राष्ट्रीय धोरण २०१५ मध्ये २००९ च्या धोरणाला मागे टाकले आहे.

वेग, मानक (गुणवत्ता) आणि टिकाऊपणासह स्केलिंगचे आव्हान पेलणे हे नवीन धोरणाचे प्राथमिक उद्दीष्ट आहे. हे धोरण कौशल्य विकासाला सुधारित रोजगारक्षमता आणि उत्पादकतेची जोडते जेणेकरून भारतातील सर्वसमावेशक विकासाचा मार्ग मोकळा होईल. 'मेक इन इंडिया' कार्यक्रमात गुंतवणूक सुलभ करण्यासाठी, नवनिर्मितीला चालना देण्यासाठी, बौद्धिक संपत्तीचे संरक्षण करण्यासाठी आणि सर्वोत्तम दर्जाच्या उत्पादन पायाभूत सुविधा निर्माण करण्यासाठी तयार करण्यात आलेल्या प्रमुख नवीन उपक्रमांचा समावेश आहे. या संदर्भात सरकारने हाती घेतलेला सर्वात व्यापक आणि महत्त्वपूर्ण धोरणात्मक उपक्रम म्हणजे राष्ट्रीय उत्पादन धोरण होय.

हे धोरण उत्पादन क्षेत्रासाठी अशा प्रकारचे पहिलेच धोरण आहे; त्यात नियम, पायाभूत सुविधा, कौशल्य विकास, तंत्रज्ञान, वित्तपुरवठ्याची उपलब्धता, बाहेर पडण्याची यंत्रणा आणि या क्षेत्राची वाढ निश्चित करणाऱ्या इतर समर्पक घटकांचा समावेश आहे. वस्त्रोद्योग आणि वस्त्रे, चामडे आणि पादत्राणे, रत्ने आणि दागिने आणि अन्न प्रक्रिया यासारख्या रोजगारप्रधान उद्योगांचा समावेश आहे. मशीन टूल्स, जड विद्युत उपकरणे, अर्थमूव्हिंग आणि खाण उपकरणे आणि जड वाहतूक यासारख्या भांडवली वस्तू उद्योग; एरोस्पेस, शिपिंग, आयटी हार्डवेअर आणि इलेक्ट्रॉनिक्स, दूरसंचार उपकरणे, संरक्षण उपकरणे आणि सौर ऊर्जा यासारखे धोरणात्मक महत्त्व असलेले उद्योग; आणि ज्या उद्योगांमध्ये भारताला ऑटोमोबाईल्स, फार्मास्युटिकल्स, वैद्यकीय उपकरणे यासारखे स्पर्धात्मक लाभ मिळतात.

विकासाचे पुनरुज्जीवन करण्यासाठी आणि अर्थव्यवस्थेतील संरचनात्मक अडचणींवर मात करण्यासाठी, सरकारने महत्त्वपूर्ण धोरणात्मक सुधारणा हाती घेतल्या आहेत. अल्पकालीन आर्थिक व्यवस्थापनाच्या गरजा, विशेषतः चलनवाढीला आळा घालणे आणि बाह्य क्षेत्रातील असमतोल कमी करणे, तसेच शाश्वत विकासाची मध्यम ते दीर्घकालीन दृष्टी, या बाबी धोरणात्मक बदलांमध्ये लक्षात घेतल्या जातात.

सुधारणेच्या नवीन उपायांमध्ये हे समाविष्ट आहे:

१. डिझेलचे दर नियंत्रणमुक्त, या क्षेत्रात नव्या गुंतवणुकीचा मार्ग मोकळा;
२. गॅसच्या किंमती वाढविणे आणि किंमती आंतरराष्ट्रीय किंमतींशी जोडणे जेणेकरून गॅसच्या पुरवठ्यासाठी प्रोत्साहन मिळेल आणि वीज क्षेत्रातील अडथळे दूर होतील;

३. ऊर्जा उत्पादनांवर कर लावल्याने महसूल संकलनात वाढ होते आणि त्याचे पर्यावरणीय परिणाम सकारात्मक होतात;
४. स्वयंपाकाच्या गॅसच्या अनुदानाची जागा राष्ट्रीय स्तरावर थेट हस्तांतरणाने घेणे;
५. कोळसा क्षेत्रात लिलावाद्वारे सुधारणा करण्यासाठी अध्यादेश काढणे;
६. वस्तू व सेवा करावर (जीएसटी) राजकीय करार करणे, ज्यामुळे घटनादुरुस्ती विधेयक कायदेशीररीत्या संमत होऊ शकेल;
७. संरक्षण आणि विमा क्षेत्रात थेट परकीय गुंतवणुकीची मर्यादा वाढवणे; सोन्यावरील परिमाणात्मक निर्बंध दूर करणे; .
८. भूसंपादन कमी जुजबी करण्याचा अध्यादेश मंजूर करणे, त्यामुळे व्यवसाय करण्याचा खर्च कमी करणे, तसेच शेतकऱ्यांना योग्य मोबदला मिळावा, याची दक्षता घेणे;
९. राजस्थानमधील कामगार सुधारणांसाठी राष्ट्रपतींच्या संमतीची सोय करणे आणि अनेक कामगार कायदांचे एकत्रीकरण करणे आणि पारदर्शक करणे;
१०. निर्गुंतवणुकीचा एक कार्यक्रम सुरू करणे ज्यांतर्गत कोल इंडियातील सरकारच्या हिश्यापैकी १० टक्के हिस्सा जनतेला देऊ करण्यात आला होता;
११. खाणी आणि खनिजे (विकास आणि नियमन) (एम.एम.डी.आर.) सुधारणा कायदा, २०१५ संमत करणे, जे देशातील आतापर्यंत स्थिर खाण क्षेत्राच्या पुनरुज्जीवनासाठी एक महत्त्वपूर्ण पाऊल आहे. या सुधारणांच्या उपायांचा अर्थव्यवस्थेवर लक्षणीय एकत्रित परिणाम होण्याची अपेक्षा आहे

८.९ सारांश (SUMMARY)

संशोधन आणि विकास (R&D) म्हणजे अस्तित्वातील उत्पादने किंवा प्रक्रियांबद्दल ज्ञानाच्या नवीन भागाची निर्मिती किंवा संपूर्णपणे नवीन उत्पादनाची निर्मिती होय.

शैक्षणिक संशोधन म्हणजे शैक्षणिक क्षेत्राशी संबंधित डेटाचे किंवा माहितीचे पद्धतशीर संकलन आणि विश्लेषण.

माननीय पंतप्रधान श्री नरेंद्र मोदी यांनी १५ जुलै, २०१५ रोजी कौशल्य विकास आणि उद्योजकता मंत्रालयाच्या अंतर्गत स्किल इंडिया मिशनची सुरुवात केली, ज्याचे उद्दिष्ट २०२२ पर्यंत भारतातील ४० कोटींहून अधिक लोकांना विविध कौशल्यांमध्ये प्रशिक्षित करण्याचे आहे.

८.१० प्रश्न (QUESTIONS)

१. शिक्षणाच्या संदर्भात संशोधन आणि विकास सेवा स्पष्ट करा.
२. 'शैक्षणिक संशोधन' वर टीप लिहा.

३. शिक्षण क्षेत्रातील संशोधनाची वैशिष्ट्ये स्पष्ट करा.
४. शिक्षणातील संशोधनाची उद्दिष्टे लिहा.
५. शिक्षणातील संशोधनाचे महत्त्व स्पष्ट करा.
६. सध्यस्थितीत शिक्षणाच्या संदर्भात संशोधनाची आव्हाने कोणती आहेत?
७. १२ व्या पंचवार्षिक योजनेची (२०१२-२०१७) नोंद द्या.

munotes.in